
1901

Штампарски Завод „Орао“,
Београд, Тошличин Венац, 4

САБРАНА ДЕЛА БРАНИСЛАВА НУШИЋА

Сабрана Дела
Бранислава Нушића

X

Девет:сто петнаеста

Издавачка Књижарница
Геце Кона

БРАНИСЛАВ НУШИЋ

ДЕВЕТ-СТО ПЕТНАЕСТА

ТРАГЕДИЈА ЈЕДНОГА НАРОДА

II

БЕОГРАД
Издавачка Књижарница Геце Кона
1. Кнез Михаилова 1
1931

213/52

II 4042/10
II 111021/I

17

Четрдесет хиљада мученика

Од јутрос закрчио друм који води из Штимње у Призрен. Друм се и не види, већ само кроз равну пољану протеже се црна жива линија која се креће, повија, гамиже као оно кад мрави из мравињака обележе собом пут којим крећу на посао.

Пошло је све што је ноћас отпочинуло у Штимњи; кренуло је и оно што је стигло од ју-

трос из Липљана а не смело се задржати на одморак, наставило је пут и оно што непрестано стиже са фронта, што тамо не може бити од користи.

Сад се већ јасно чује топовско пуцање, јер борбе се воде негде у близини, и гомила иде ћутећи, погнуте главе, као ред осуђених којима је већ саопштена пресуда.

Небо је пуно тужне боје, те сурову слику једнога читавога народа који креће у збег, у планине, осветљава неком мистичном маглицом која, као покров изаткан из прегорелих сунчаних зракова, тајанствено обавија беду и невољу. Сећам се једнога нашега вајара који је тугу тако заогрнуо провидним велом испод којега се сузе нису виделе али су се осећале.

Немогуће је било оком схватити сву величину невоље која је кретала од јутрос. Свако је видео само најужу слику око себе, а далеко му је измицало погледу оно што је пред њим и оно што је за њим. Тек кад је сунце мало више одскочило, пре но што ћемо из косовскога равништа ући у дубоки црнољевски кланац, сео сам на једно оборено дрво, на први одморак и тада ми је пред очима промицала слика за сликом, од којих је свака засебно представљала једну целину беде и невоље, а све заједнички, повезане, целу трагедију једнога народа.

Промиче батерија тешко извлачећи гломазне точкове из дебелога блата које је покрило разривен и пролокан друм. Напред јаше командир препланула и уморна лица по коме су дубоким браздама исписани сви напори дуготрајних и надчовечанских бораба и све разочарење једнога честитога старешине који је, сем храбрости, улазио увек у борбу и са вером у победу. Заваљене капе далеко изнад чела а оборене главе, он прелази у памети све оне славне борбе из 1912, 1913, 1914 и 1915 године, које је ова батерија, од које се он никад ваљда није одвајао, водила. И сада на путу повлачења, душу му обузима неко осећање стида које га мучи и са којега он не диже главу и избегава да се сретне погледом са бегунцима кроз чије густе редове промиче. Коњи у запрези покривени блатом, уморни и малаксали, једва крећу; седла на њима већином празна, они који су их јахали остали су тамо, на бојишту. Кад удари точак у какав камен, каре шупљо зазвоне као што празнина звони. У њима нема више муниције, испуцало се, изгинуло се и — сад се повлачи, ако се бар могу да спасу топови да не падну у руке непријатељу.

Одмах за батеријом иду једне таљиге пуне ствари и дечице. Љупке дечје главице вире увијене у мараме, шалове и ћебад, а мајка, носећи још и одојче на руци, прати кола са најдрагоценијим товаром. Коњић нарамљује на једну ногу,

извлачи кола из блата амовима искрпљеним канапом и настављеним ужетом. Њега води старац који се и сам помаже батином да не би посрнуо. Син му је под пушком; можда оно што се чује од јутрос и његова пушка пуца, и не слутећи да недалеко иза фронта промиче његова породица, његова деца и све добро његово. Деда, на коме је остала кућа и брига, опремио је расушене таљиге које су се биле расточиле под стрејом, окрпио је ужетом и канапом старе амове, који су висили у кући иза врата: мајка је измесила пуну врећу проја, те су тако кренули у збег за осталим светом, одмичући се по неколико часова дневно, онолико колико је деда могао да ходи, онолико колико је коњић могао да тегли. Пошли су за светом, за народом, не питајући куда и сад иду, не знајући куда и не слутећи да ће ускоро наићи на албанске планине где ће им таљиге бити сувишне, а бедни коњић тешко моћи на себе примити да понесе једну тако тешку бригу.

За таљигама иду једна воловска кола опет претоварена стварима, женама и децом. Вочићи тешко дахћу и посрћу, не могући да извуку кола која сваки час упадају у пролоке, а две три снахе које иду крај кола сваки час подмећу рамена и младом снагом својом износе кола.

За овима иду пешке остаци неког енглеског артиљеријског одељења које одступа из Београда. Ови туђинци, који су до пре неки дан бранили

српску престоницу, зашли су сад у српске планине да са нама заједно поделе судбину једнога несрећнога народа. Кренули отуд, са далеких северних острва, пребродили пространа мора, да нам донесу не толико помоћ колико веру да у овој гигантској борби нисмо сами, да је до нас кадра допрети рука моћних, да над нама бди брига моћних. Па како је и та вера немоћна пред силом!

За Енглезима брекће и стење сав блатом умазан један аутомобил пун народа који се гуши у њему. Он иде истом брзином којом и воловска кола, а тако често и застаје не могући да извуче точак који се зарива више осовине у житка блатна језера која испуњавају пролоке. Светина, која се натоварила на аутомобил, час слази с њега да га извлачи, час се пење да он њу извуче.

За аутомобилом лагано шкрипе гломозна воловска кола са државним воловима, претоварена неким сандуцима, гвозденим креветима и кутијама са инструментима, а преко свега тога поседале милосрдне сестре, увијене у војничке шињеле, са прљавим белим марамама око главе и црвеним крстом више чела. То су остаци неке руске мисије и доктор, шеф мисије, у гломазним мужичким чизмама, улепљеним блатом више колена, са забаченом качкетом унатраг и наочарима спалим на врх носа, иде напред и води волове за узицу.

Па онда се нижу тако редом слика за сликом. Читав бескрајни низ војних кола са натписом са

стране којој команди припадају, прекинут по где где каквим сеоским колима, таљигама или двоколицама које се ненадлежно унеле у ред. Та војничка кола представљају залутале делове појединих команди, измешане, без реда, растурене, тако да се јасно види како свако за се и за свој рачун тегли. Једна санитетска кола вардарске дивизије, па троја муниционa кола моравске дивизије, па двоја кола из коморе дринске дивизије, па онда нека пољска кујна дунавске дивизије, и тако редом а без реда. На тим колима има и државних и приватних ствари и државних и приватних лица, има и болесних војника и читавих породица, жена, деце и стараца.

А иза тога низа државних кола појављују се опет све оне слике које смо видели када је прокупачки збег слазио лабским друмом. Путничка кола са арњевима и уморним коњићима чије сапи брекћу као мехови, а блато им искитило трбух те висе читави гроздићи; па онда аутомобил, мали, црн, лакован са четири седишта, навикнут да вози од Београда до Топчидера; за њим велики товарни аутомобил голубије боје, и са мотором који брекће и стење као раздражена животиња и гумама које су се ојеле; па онда мала сељачка кола са вочићима као срндаћима и точковима које је обмотало блато слојем дебљим и од самих наплатака; па двоколице које вуче коњић, ознојених ребара и усанулих кукова, за овима фијакер са београдске калдрме

на коме још висе, као крпчићи на просјачким чакширама, гуме око точкова и на коме је још по где где сачувао лак свој сјај а плиш своју боју, али га гледаш са сажаљењем као бившу лепотицу на којој се још одржали трагови прошлости; за њим таљиге са бедним коњем у рудама, једне од оних таљига на којима се преносе дрва и еспап са београдске станице, па онда фијакер од оних који су осамдесетих година још и изгледали нешто на београдским улицама, а од тога доба служе за пренос поште између двеју вароши у унутрашњости; па шпедитерска кола, велика, пространа, читава кућа на точковима, а вуку их три уморна коња раскрвављених груди, који су их са великим напрезањима извлачили из свих блата кроз која се прошло; за овима опет пар вочића вуку нешто што се и не може назвати колима, два точка и високи ступци са стране; за њима поштанске чезе, па онда сакаџијске двоколице са којих је скинуто и бачено буре да се замени товаром, па болничка амбулантна кола, па лака штајерска кола са платненим кровом. И редом тако, све врсте кола, све што има точкове и што може да повуче запрега. И све то натоварено и претоварено сеном, брашном, покућанством, децом, женама и старцима.

Уз све то, око кола и између њих, пешачи маса света попрскана блатом по грудима, по коси, по лицу и убрљана до колена и до појаса. Кроз гомиле пешака тискају се још и коњићи осамарени

и натоварени, кравица коју вуче мајка да би исхранила децу и овца коју је грешни домаћин потерао да се негде у планини исхрани зимус.

И све се то измешало и све изједначило, војник и грађанин, варошанин и сељак, чиновник и радник. Свако подједнако понижен, подједнако носи терет бриге и бола, и креће погнуте главе предосећајући да су ово тек први кораци на дугоме путу патње и страдања.

Лагано креће збег који је загушио друм. Несрећна мајка која носи на леђима свој најдражи терет, своје чедо исцеђена, бледа, воштана лица; рањеник, који је недолечен кренуо из постеље огрнут болесничким ћебетом, па отац који носи кућу на леђима и мајка која води уморну дечицу за руке; заробљеник промрзо, поцепан, изгладнео, који сумануто звера идући за гомилом; па руски морнари и француски болничари, па залутала деца без родитеља, без топла одела, без заштите — све те слике и друге болнпје, промичу кроз гомилу кола воловских, коњских, крај кола свих врста, свих облика, кроз низ аутомобила, муниционих кола, топовских кара и товарних коња. И све се то измешало, и кола и људи и стока и све се тиска, све граби и ако се једва креће и пробија кроз гомилу и свако носи, осим оне опште, још и своју сопствену невољу, свако свој бол, свако своју историју, увек тужну историју. Једни су кренули у свет, а оставили кућу и тековину своју на

милост и немилост пљачки која сад већ бесни у њиховом завичају; други су кренули, а најдражи им из куће на бојиште, и ко зна јесу ли живи, и ко зна хоће ли их видети и хоће ли кадгод чути о њима; трећи су кренули са горким сазнањем да су за собом оставили гробове својих милих које нико неће обићи, нико опојати, нико прекадити; четврти су кренули а немоћне своје, децу или оставили успут у непозната места, код непознатих људи; пети, шести, седми ... свако носи своју невољу, свако свој бол, своју историју, увек тужну историју.

Иду једно за другим родитељи без деце и деца без родитеља, очајни без утехе, бони без неге, изгладнели без понуде, изнурени без одморка. Узневерено и узбуђено, са осећањем страха, понижења и патње, креће се поворка невоље и јада и тече друмом као набујала река болова.

Виђао сам дуге поворке побожних које је водила вера; гледао сам бескрајне поворке војсака, водила их је воља јача и старија; видео сам гневне поворке народа који се буни, водила их је мисао; гледао сам шарене поворке веселих, водило их је задовољство, али — шта води ову поворку бедних и невољних што клонула духа и тела креће друмом? Води ли је разочарање и бол, води ли је туга и расточене наде? И куда ће? Иду ли ови бедници на поклоњење храму човечности и правде, или иду на врхове планинске да се отуд, ближе

небу, помоле Богу милости или, можда иду на обале са којих се догледају величанствени светски храмови културе, просвете и цивилизације, те да отуд, смрћу својом, искажу великима да су ти храмови тек онда узвишени, тек онда величаствени када се дижу у душама народним, а не само као украси великих светских градова?

Лагано креће збег који је загушио друм. Крај друма леже мртви коњи, који су попадали јуче, прекјуче. Њих су већ цигани одрали, а гаврани их рашчупали; леже поломљена кола која су се озго с друма скрхала и нису се могла оправити да наставе пут; леже мртви волови који се распадају и они који су тек липсали и са којих гладан војник сече парче меса пре но што стигну пси да га подрпају.

Што дубље у кланац залазимо све већа хладовина бије и реже уз образе, а тело се језки и душа грчи, те студена грозница прожима те скроз и почињеш дрхтати. Кад по где где пробија сунчани зрак, тамо где се кланац отвори мало и прошири, он само изазива још већу језу кроз тела која су мрзла оне липљанске ноћи, а не загрејала се студеним зрацима јучерањега сунца.

Пред нама иде жена и носи на рукама двоје дечице увијене у крпе. Оно старије би и могло ходити, али од мраза не може да макне ножицом, а оно млађе још се није одвојило од наручја материног. Дечици зацрвенили образи од студи као

зреле јабуке, ручице им се поднадуле тек што не прсне крв под кожом, а на очима крупне сузе, оне што их мраз изазива. Промрзла су а недовољно обучена па им је тешко загрејати се. Једна мајка покушава да им дахом из усана греје ручице, али ни даха довољно нема, уморна под теретом који носи.

— Промрзла дечица? — пита је рањеник који се тетура друмом ослањајући се на једну грану.

— Промрзла, шта ћу! — одговара мајка а речи јој звоне болом.

— Нигде ватре да их загрејеш? — наставља рањеник са пуно родитељскога саучешћа и осврће се на све стране не би ли запазио какву ватрицу крај које би жена себи снагу а деци душу повратила.

— Нема! — одговара мајка.

— Да могу — додаје опет рањеник — понео бих ти једно дете, ал' ето, једва и себе носим.

— Хвала ти! — благодари очајна мајка.

У том наиђосмо на вола који остављен лежи поребарке крај друма, борећи се са душом и тешко дишући кроз набрекле ноздрве. Преморио га пут; ко зна одакле он, озго из Србије, вуче терет и не одмара се ни дању ни ноћу. Па уз то нигде хране, а ноћи мразне, те стока незбринута, ненахрањена, несклоњена, малаксава полако и пада крај друмова. Ослободили га јарма, одвели га ван друма да не смета пролазницима и оставили га

да ту липше. Рањеник, којега је забринула судбина оне дечице, сети се нечега кад спази овога самртника.

— Слушај, снахо, ето во липсава. Још је топао, положи децу по њему, загрејаће се!

Жена га погледа чисто неверице, а он понови:

— Згрејаће се, веруј ми, положи их само.

Жена га послуша и положи децу по волу, а во, који је већ био склопио очи предајући се смрти, осетив терет на својим ребрима, отвори још једном оне велике, оне памећне и пуне израза очи и погледа боно дечицу. Изгледало ми је у томе часу као да у његовим очима видим сузу и као да му чујем речи:

— Грејте се, грејте, српска дечице! Учинио сам своје; извлачио сам топове српске на Рујан и на Облаково, износио их на грудима својим на Лисац и на Осогово, на Цер и на Јагодњу и поштено служио где год је требало и кад год је требало. Сад сам малаксао, умирем, па ако, нека и последњим дахом својим користим вама бар, српска децо. Грејте се, грејте, толико ћу дисати док вас не загрејем!..

Али није само последњим дахом својим користио честити српски во. И после смрти још, тек му се угасило око, а жена дигла загрејану дечицу са њега, забодоше гладни војници и заробљеници ножеве у његово тело да откину парчад меса, коју ће код прве ватре бацити на жар и јести га не-

допечено, онако уваљано у пепео и са комадима угља који висе о њему.

Јер, авет глади у велико лебди над овом војском изгнаника. У Приштини последњих дана већ се није могло доћи ни до хлеба ни до брашна. Тамо већ тискале су се гомиле пред пекарницама и када су први, који су снагом рамена и руку продрли до ћепенка, разграбили количину коју је једна пекарница кадра била дати, остали су се враћали очајни и гладни. У Приштини сам већ чуо реч: „Четрдесет и осам сати нисам окусио залогај хлеба!" а сиромашна косовска села, кроз која смо пролазили, нису нам била кадра ни мрвице понудити. Срећнији, који су колима, ко зна одакле и из кога државнога магацина, вукли по коју врећу брашна, ош су далеко били од несрећне немани глади која ће доцније тамо у албанским планинама и на Јадранским обалама, загрлити својим сувим и коштуњавим рукама све што се спасло и веровало да је на тим обалама, којима ће журно теглити, крај патњама. Али војници, регрути, рањеници, заробљеници, који нису у збег кренули опремљени и који су место свег осталог терета понели само своју голу душу, иду друмом већ клонуло, суморна, угашена погледа који се по гдекад буди и у коме се распаљује пламен дивљаштва кад у туђој руци спази комад хлеба.

Сретах их успут, ове јаднике, једу лишће од купуса који су упљачкали у првој башти коју су

успут срели и на коју су гладни пали као скакавци: или су поделили већ пола суву пресну бундеву, коју су нашли под нечијим кровом, где ју је домаћин обесио јесенас да се суши, или круне зубима клип прошлогодишњег сувог кукуруза чија се зрна жуте као ћилибар.

Приметих војнику који је са вола, којега су пси већ подрпали, секао себи парче меса:

— Немој, болан, то јести, ви'ш да је стока липсала.

— Па нећу ваљда са живе сећи месо! — одговара ми и погледа мрким погледом у коме је било чак и мржње.

— Тако је, ал' велим, ко зна откад је липсало, ето су га већ и пси рашчупали.

Он ме погледа још једном оним ружним погледом, који ми је казивао: „Иди својим путем и не дирај ме у мојој невољи!", погледа ме па додаде:

— Кад могу пси, могу и ја. А и каква је разлика између мене и пса. Гладан он, гладан ја; хоће он да живи, хоћу и ја; кад нам даду, ми једемо, кад не даду ми, ето, морамо овако... — и настави посао од којега сам се згрозио и одмакао брже даље.

Кад сам, седећи јутрос на ономе обореноме дрвету, извадио залогај хлеба да се заложим, пришао ми, је један чичица из последње одбране, блага, родитељска лица.

— Немој, синко, да једеш тако. Ви'ш како те гледају гладни што пролазе крај тебе. Бог ти је дао залогај хлеба, па склони се негде, поједи га да те нико не види!

— Ама зар?.. — заустих ја да кажем нешто, а он ме прекиде и настави.

— Боље је, боље. Не знаш ти још шта је то гладан човек. Гладан човек је гори од гладна звера; звер те растргне да задовољи глад, али те не мрзи, а гладан човек те мрзи.

И одиста, у томе тренутку кад сам дигао главу, изгледало ми је да сам у погледу гладних, који су пролазили крај мене и видели залогај у мојој руци, срео мржњу.

Али слика глади и није била тако страшна док се она само на појединцима сагледала, она је изазвала у нама праву грозницу узбуђења тек када су почеле пролазити крај нас хиљаде и десетине хиљада оних којима је авет глади својом суровом кичицом по воштаноме, бледом лицу извајала грубе црте клонулости и одрицања.

То су били дуги, бескрајни, у врсте постројени редови гладне деце. Ишло их је четворо по четворо у војничком реду, а невојничка држања. Пролазили су, пролазили сат, два и три. Цео је покрет на друму застао да пропусти ове многобројне редове или се једва мицао једном половином друма колико је ова остала слободна.

Била су све то деца, млада као роса, још неогарених усана, тек одвојена од мајака и кућа и одмах поведена путем страдања и патња. Било их је ваљда око 40.000 деце која су по наредби поведена у збег, како их непријатељ не би зграбио, јер су то она деца која ће марта месеца идуће године бити регрути. Тежина пута, без честита одморка, недовољна храна, умор и глад испио је ову децу, угасио им је онај благи детињи поглед, избрисао им је осмех са усана и посукнуо ведрину на лицу. Њихова мршава тела, њихове неразвијене груди и непоуздан корак једини су још трагови њихова детињства, јер угашен поглед, оборене главе и тежак бол исписан на лицу дају им изглед стараца од седамдесет година. Умор и напор им је повио леђа у доба када се младост уме тако поносно да испрси, а млада снага усправљено да буја као млади јаблан. Све су то деца у годинама у којима, у душама испуњеним синовљом љубављу, тек почиње бујати и један нов осећај и сазнање да, као и материно крило, може бити топао и онај поглед два жарка ока који узбуди младу крв те срце другаче бије. Све су то деца која су до јуче прекјуче још седела на плоту, те отуд посматрала недељом коло момака и девојака и тек се јуче или прекјуче одважила, пуна стида, сишла с плота, пришла бојажљиво колу и кад су забола руке у појасе девојачке осетила како им горе прсти који се дотичу топла девојачка тела. Све су то деца

која су тек коракнула на сокак, ал' држећи се увек још за материну руку те су их мајке, пре десетину петнаест дана, кад дође наредба да крену, тешка срца испратиле, тежа но што су њихову старију браћу у фронт послале.

— Како ћеш, дете, у свет сам? Хоћеш се умети чувати, хоћеш се умети пазити? Ниси никад одио, ниси се никад од куће одвајао. Ал' шта ћеш, наредба је, мора се!

Мајкама је ипак олакшала час растанка утеха да је тако добро, да је тако боље, да држава то чини зато да би склонила децу од непријатеља те сачувала мајкама хранитеље а себи бранитеље.

— Пођи, сине, пођи, склони се од несреће. Краљ те зове, па он ће ми те и неговати, он и сачувати мајци!

Мајке су их опремиле са по једном погачом од куће, мирне душе да их даље чека „краљев хлеб" и државна брига.

— Брине ли ко о овој деци? — запитаће ме један свештеник, који је стао уза ме крај друма, очекујући да прође тужна поворка.

— Разуме се да брине! — одговарам му ја.

— Брине? — учини он и погледа ме чудновато. — Па ево већ на првом кораку на лицима је ове деце исписана глад. Шта ће бити даље?

— На првоме кораку и могло је бити пометње, није лако у оваквим приликама спремити хлеб за

оволики број, али у Призрену уредиће се то. Извесно ће се уредити.

Када сам у томе тренутку покушао да браним небригу којом су ова деца очупана од својих кућа и бачена у невољу, нисам ни слутио да су та деца на смрт осуђена, да ће ту децу мађијски бацити у планине албанске где ће умирати од глади и од зиме, где ће се давити у блата и где ће их болести обарати као олујина недозрели влат. Нисам ни слутио да ће од четрдесет хиљада српске деце, за месец дана, тридесет и шест хиљада наћи гробове своје у снежним амбисима и смдрљивим барама и да ће Србија читаву једну генерацију своје омладине просто бацити зверовима за храну, као непотребно месо.

Нисам ни слутио, велим, када су та деца, бледа и уморна лица пролазила у недогледним редовима мимо мене, да она иду на своју Голготу и да је хришћанство према Српству тако сиромашно жртвама. Две хиљаде година ми славимо и жалимо четрдесет младенаца, мученика, колико је хришћанство у борби од неколико векова поднело на жртву. а ми за неколико дана бацамо на жртву четрдесет хиљада младенаца — мученика!

Пролазе деца мученици у бескрајним редовима и бацају уморне погледе на нас који смо стали крај друма те их посматрамо. Ко је од нас тада слутио да је то последњи поглед на смрт осуђених? Па ипак, било је некога који је то слутио. Крај

друма, на једноме камену, видео сам, после оне страшне липљанске ноћи, сад опет ону госпу у црнини. Пратила је топлим материнским погледом ову децу, ову будућу Србију, и из тога погледа могао си прочитати дубок бол душе која је прибрала и присвојила све наше болове. Из њенога си погледа могао запазити како она предосећа злу судбину која чека ову децу, онако као што је само мајка кадра предосетити.

Казивала ми је у Приштини једна ојађена мајка која је изгубила сина: „Долазио ми је — вели — неколико пута за време онога затишја на виђење, долазио ми је и одлазио и дочекивала сам га радосна срца и испраћала лаке душе. Жалила сам ал' нисам слутила. Последњи пут, пре но што ће погинути, кад је био, испратила сам га тешке душе. Притисло ме нешто овде у грудима, откинуло ми се нешто овде у души и срце ми је заиграло. Слутила сам!"

Слутња је нераздвојни део материнске љубави. Материнско срце, као поморац буру, предосећа несрећу кад је она далеко, још врло далеко, кад је нико још и не назире.

Из погледа госпе у црнини, којим је пратила дугу поворку ове деце и мученика, видело се да њено материнско срце слути несрећу и ако је она далеко, још врло далеко. У томе је погледу било пуно слутње и пуно туге, у њему се оцртавао дубок бол који срећеш код мајке која цвили над драгим телом јединчевим.

Промакао сам брже да избегнем тај матерински поглед госпе у црнини у коме сам, у томе тренутку, срео погледе четрдесет хиљада српских мајака и, чини ми се, читао из њега клетву четрдесет хиљада српских мајака која ће клетва, као оштра јесења слана, сасушити венце славе оних који би да их из овог рата понесу.

Промакао сам кроз групе које су биле преда мном и пошао бржим кораком, али нисам дуго ишао. Напред опет нешто загушило па се зауставио цео покрет у месту. Ко зна шта се десило, јер смо дуго, врло дуго чекали. Није то необична ствар да се покрет заустави и стоји у месту, очекујући да тамо напред где је застало одуши, па да крене даље. Па ипак, кад то дуго траје, досади свету тапкати у месту где се од силна блата нема нашта сести те одморити — и онда настаје гунђање.

— Нећемо ваљда стајати овако до довече!

— Море хајде да пођемо њивом, па да обиђемо.

— Не можеш, блато је, а смоница, не можеш ногу извући.

— Па шта је то тамо напред, што не пође неко?

Најзад један наредник, који је пратио неку комору и сишао с коња да се одмори на ногама, појаха га понова, сатера у шанац па шанцем потера напред да види шта је тамо. Морао се дуго пробијати док је допро до места где је заустављен

покрет, јер се вазда није враћао, тако да смо понова почели губити стрпљење.

Ту на месту где сам се уставио да сачекам повратак наредников, спазио сам по страни друма, међу колима, она мала воловска кола без лотра, на којима су само двема даскама везана два пара точкова. Сећам их се са приштинске улице када су оно на Косово слазили топлички бегунци. Кола вуче само један сићушан коњ, а друга страна руде празна. Када сам их пре у Приштини видео, са те друге стране била је упрегнута кравица, ал' угинула је ваљда. По даскама, на навиљку сена застртом шареном поњавицом, лежи оно болесно момче већ сасвим упалих очију. Отац који води коња, сад на одморку пришао му, стао крај предњих точкова па брижно гледа беднога јединца. Мајка му подмеће сено под главу, подешава му поњавицу и топло му тепа, а болесник гледа, мутним погледом, погледом који се гаси, гледа мајку и гледа небо и гледа последње јесење зеленило.

— Је л' давно боно момче? — осетих потребу да овим добрим људима кажем што.

— Давно, од летос! — одговара отац.

— Па што не остасте у селу с њим?

— Наредба је — слеже отац раменима — да сви младићи дорасли за војску крену из села.

Грешни људи — они су болеснога јединца повукли из села да га непријатељ не би одвео.

Окретох главу да овог боног призора и прињох једној гомилици која је још увек гунђала што смо се овде уставили. У том, на једвите јаде, стиже онај наредник својој комори. Сви га опколисмо:

— Шта је тамо?

— У једним колима напред умире дете, па зауставили кола да га сачекају да умре.

— Баш умире? — узвикну неко.

— Припалили му свећу.

Сви који су још мало час гунђали и протестовали, ућуташе и примише то саопштење са саучешћем. А кад после неколико тренутака одуши напред и крену збег, неко рече;

— Свршило је!

И сви скидоше капе и додаше:

— Бог нека га прости!

18

Роман једнога девојчета

Сећам се, видео сам је на Скопљанској железничкој станици онога јутра, мислим 5 октобра, када је та станица била позорница најжалоснијих слика. Отада ми је њена слика остала дубоко урезана у памети и није се све до сада изгладила. Ван гомиле очајних жена и прокисле деце, која су

поседала на набацане своје ствари, целе своје имовине, очекујући на киши целу боговетну ноћ да добију места у возу — стојала је она под једним оголелим дрветом у станичној алеји, као да би је оно сухо грање могло заштити од кише. Ветар јој повија покислу сукњицу и припија уз слабачко тело; на ногама јој плитке, исцепане и прљаве ципеле са којих се узице вуку по блату. Над челом јој се, од кише, разлио црвени крст са платна, којим је повила главу као болничарка, па јој један црвен млазић тече челом као крвава бразда. Њено тамно лице казује да ју је испила тешка болест; очи јој замагљене, угушене и без сјаја, усне суве и загореле, а коса увела и прорећена.

Њу нико не зове у воз, њој нико не каже да уђе, а она сама или нема снаге или нема храбрости.

Стоји уморно под оголелим дрветом и чека као осуђеник кад ће је прозвати. Свет се тиска и отима, гура и надире силом у возове који, један за другим, пуни очајних путника одлазе пут Косова, а она стоји и чека.

Пришао сам једноме жандарму, који је бајаги одржавао ред, којега нити је било нити га је могло бити, и замолио га да пропусти то бедно девојче. Она ме је захвално погледала и ушла је у вагон, носећи једну црну бошчицу са које је капала вода и остављала мастиљави траг за собом...

Када сам је сада на другу срео промрзлу и

понудио јој ћебе да обавије своје слабачко тело, онај поглед захвалности са скопске станице још једном се понови.

Огрнута ћебетом преко главе, што јој је изазвало нову дрхтавицу, она је пошла крај мене, извлачећи тешко стопале из блата. Ћутала је оборена погледа и ја је нисам узнемиравао разговором, уверен да јој је, у стању у коме је, тако исто тешко изговарати реч као и извући ногу из блата.

Гомила се ваљала крај нас, као река набујала кишом, кола су шкрипала и стењала, пешаци пљаскали по лапавици, а по гдекоји аутомобил прохујао би и раскошно нас засуо блатом по лицу, по коси и по оделу. Навикнути на то, ми смо брисали само очи од блата, као оно у купатилу после гњурања у воду, и настављали пут мирно и трпељиво.

Када се девојче разгреја под ћебетом, извуче мало главу и меким, промуклим гласом прошапта:

— Ви ме не познајете?

— Не! — рекох.

— Па ипак сте тако добри.

— Видим вас, патите, нико не обраћа пажњу на вас.

Она ми погледом рече да је тако.

— Сами сте ваљда, ни с ким својим не путујете?

— Сама сам! — одговори она.

Затим смо наставили пут ћутећи, дуго ћутећи. Бацио сам по гдекад поглед на њу и видео је како, оборене главе, са напором корача.

— Изгледа ми да сте били и болесни? — прекидох ћутање.

— Лежала сам тифус!

— Одавна?

— Сад шест недеља како сам се дигла.

— Требало је још да се чувате. Не може, дабоме, разумем, али — зар није боље било да сте остали? Остао је толики свет по варошима које су освојене. Овако, куда ћете? И ми сами не знамо куда ћемо, нико од нас не зна!

Она ми није одговорила, те ја понових:

— Зар није боље било да сте остали?

Девојче диже главу и погледа ме боним погледом пуним израза, погледом из којега сам ја тога тренутка прочитао тужну прошлост овога шеснаестогодишњега девојчета. Догађаји се пред нама и за нама тако брзо ваљају, да ни шеснаест девојачких година, које су некад представљале само године детињства и снова без јаве, нису више без велике и грубе прошлости.

Мислио сам да не наставим разговор, али девојче само, после дуже паузе, расејано и уздрхталим гласом, прошапта, спуштене главе, упућујући речи себи у недра:

— Не, не бих смела још једном остати! — а затим јој кроз тамну боју изболованога лица проби туберкулозно руменило, па одважно диже главу и настави вишим гласом, кроз који је звонило топло поверење и детиња искреност:

— Не бих остала ни за живу главу. Остала сам први пут, у Шапцу, па због тога и патим. Због тога сам оваква! — па ућута на један мах и две крупне сузе оквасише јој трепавице.

У том прође неки коњаник те се она спусти једном ногом у јендек да му начини места, а ја остадох за њом. Наиђе за коњаником читава група пешака те нас раздвојише и ја застадох далеко за њом. Кад се група разреди, ја пружих корак, пробијајући се раменима, да бих је стигао.

— А ви сте отуд, из Шапца? — упитах тек колико да проговорим кад стигох до ње и уравнах корак са њеним.

— Јесте! — одговори девојче.

— Имате ли родитеље?

— Мајка ми је умрла још пре пет година. Имам оца, али не знам где је, можда је и погинуо. Био је у трећем позиву, у шестом пуку, тај се пук тукао на Мишару, после је одступио. Имала сам и једну тетку, па и она избегла тада и од тад је нисам видела, не знам где је! Остала сам сама, онда кад су они први пут освојили Шабац, прошле године.

— Отац вам није оставио средстава?

— Он је занатлија, сирома'; ми смо сиромашни. А био је и у војсци, није ни могао да ме збрине.

— А никог нисте имали ко би се старао о вама?

Она дубоко уздахну и ућута, као да бих тела дати себи времена да је мало мине бол, а затим настави:

— И он је отишао у војску.
— Ваш брат?
— Немам браће... Сама сам.
— Ваљда рођак?

Она ућута и обори поглед, размишљајући о нечем. Вероватно је у томе тренутку доносила одлуку да ми се повери, јер затим диже главу и поче живо говорити. Њен тихи и мукли глас добија нову боју, која је бивала све јаснија што је више одливала душу, као што је све јаснији глас чаше што више воде из ње одливаш.

— Он ми није ништа, само пазио ме је, увек ме је пазио и саветовао ме је као брат. Свагда предвече, кад би изишао из млина где је радио, он би прошао крај наше куће. Ја сам то знала и чекала сам га на капији. Он ми није говорио ружне речи, као други младићи што раде, а није ми никад рекао ни да ме воли. Он је са мном само озбиљно разговарао и саветовао ме је и ја сам га слушала. Једанпут ми је говорио како треба више да се пазим но остале девојке, јер немам мајке, а отац ми често остаје ноћу у кафани, те је за мене лако изнети реч. Други пут ме је опоменуо да се не дружим са једном девојком, рекао ми је да он то не воли. И ја сам га послушала. Кад се објавила мобилизација, па је морао поћи у Ваљево, рекао ми је: „Пази се, кад се вратим, да не чујем што ружно за тебе!“ Тада сам први пут смела да му кажем: „А зашто, ниси ми брат, па...“ Он ми

пресече реч, узе ме за руку и рече ми: „Више сам ти него брат. Ти знаш шта сам ти ја!“ Ето то је све што ми је рекао, али сам ја знала да ме воли и он је знао да ја њега волим. Кад је отишао, било ми је тешко, врло тешко. Тако ми је било кад ми је мајка умрла па остала сама у кући. Само, онда сам била мала и дошла је тетка па ме заваравала. Причала ми је неке приче и обећавала чим дође лето, да ће ме водити у Београд, код њене снаје, и казивала ми је како је у Београду лепо, како има великих кућа и много људи, па железнице, па лађе, трамваји. Много ми је причала и ја сам заборављала бол за мајком. Али сад, ко би могао да ми што прича и да ме заварава, кад је он отишао. Нисам више била ни дете, не би ме могао нико заваравати. Осећала сам се сама, потпуно сама, и ако је отац био још ту. Нисам излазила нигде из куће и плакала сам по цео дан и по целу ноћ.

Она пресече реч, јер се заустави цела колона и цео збег. Нешто се далеко напред десило, или је пао коњ или се скрхала кола, или се наишло на какав тежак прелаз преко реке. Нико не зна зашто смо стали, а напред се не може. Прозебли гунђају и играју с ноге на ногу, други сели крај друма у блато, трећи покушавају да сиђу с друма те да заобиђу колону, али се заглибљују у још веће блато и псују све што им је најсветије; и љуте се и на самога Бога, претећи му и окривљујући га да и он не зна шта ради.

— Неког господина ваљда жуљи ципела те сео насред друма, а ми овде цупримо! — гунђа један једак на оне што носе ципеле уверен да од њих све зло потиче.

— Није море — додаје трећепозивац крај њега — не жуљи га ципела него пригладнео па отворио козерију и фруштукује, а оволики народ чека.

Један војни телеграфиста сјахао с коња, протеглио се, дигао панталоне које су му спале и почео објашњавати једном војном апотекару како „у Немачкој не би могло ово да се деси". Војни апотекар стао уз једна кола муниционе колоне и, чешући леђа о лотру, одобрава телеграфисти, додајући како је он у Грацу „где је посећивао Универзитет" гледао једанпут ватрогаску чету када се враћала са пожара.

— Па и ако се враћала са пожара, ипак је ту било некаквог реда. А ово, шта је ово, зар је ово ред? — узвикивао је војни апотекар.

У том се зачу негде далеко, позади нас, ужасна ларма, гласови су се надвикивали, урлик је обухватао све већу гомилу и час застао на једној страни па се појавио на другој, ближе или даље од нас. Припуца и по нека пушка, и арлук гомиле пење се у томе часу до дивљачке дреке. То зец залутао кроз њиве па наишао на гомилу и збунио се те га сад гоне, а он не уме да побегне већ се једнако зауставља на самом друму.

Она је престала говорити, кад је поворка застала.

Кад поворка тако застане више се збије гомила и мање је ларме но при покрету. Бојала се чуће и ко други оно што казује, а она је то сматрала као своју исповест, којој сам ја самим случајем постао повереник коме се она искрено исповедала. Њена прича ју је загрејала и она је бацила ћебе са главе и пребацила га преко слабих рамена, а спустила своју црну бошчицу у блато и села на њу да се колико толико одмори.

Ја сам савио цигарету и пришао једној гомили резервиста и грађана да припалим. Ту се водио жив разговор о борби на Косову, која је још трајала и која је управо и обезбеђивала нас да можемо допрети до Призрена.

— Качаник није требало испуштати, господине мој! — узвикује један резервни поднаредник, иначе шпедитер београдски.

— Једна чета хајдука могла је бранити Качаник против једне дивизије! — додаје учитељ, комесар неке пољске болнице. — 1689 године ту је против обичне оружане гомиле Арнаута страдала аустријска војска ђенерала Штрасера, чак је и он платио главом. Да је Качаник држан, ми би се данас враћали у Скопље место што идемо у Призрен.

— Е, дабоме? — учини скептички кафеџија, који је био магационар при некаквој војној станици и тога ради носио официрску капу под којом је, по уверавању начелника те војне станице, необично личио на ђенерала Степу Степановића.

— Зашто? — узбуди се одмах учитељ. — Пре свега, Скопље је потпуно отворено према Качанику. Па онда... најзад, нека не би повратили Скопље, али би, држећи Качаник, одржали везу са Тетовом и могли би се тамо повлачити па на Битољ. Овако куда ћемо? Идемо у Призрен, добро, па онда?...

— Остаћемо у Призрену! — додаје кафеџија, који личи на ђенерала Степу Степановића и то тако одлучним тоном, каквим би то сам ђенерал Степановић на седници Врховне команде рекао.

— Кад нисмо остали у Митровици, у Пазару, у Приштини — ману сумњиво главом шпедитер поднаредник.

— А видиш ли ти овај црнољевски кланац, а? — рећиће опет кафеџија заузимајући став ђенрал-штабног официра.

— Ништа није ово према Качанику! — додаје учитељ, који никако не може опростити што је Качаник испуштен.

Док се овде води тиши разговор, у колико се на друму и на ветру може тихо разговарати дотле мало даље, за једним колима, разговор прелази у буру и гнев и из дерњаве се само поједине речи чују:

— Ама ја бих њему... (додатак, којим се зачињавају сви бурнији разговори код нас) зубима изгризао јабучицу! Ко ће да одговара за ово? 'Ајд, кажи ми, ко ће да одговара за ово?

У том се осети неки покрет у гомилама пред вама. Одушило напред и збег поче полако и по-

степено да се крене. Кочијаши поскидаше ћебад којима су огрнули коње, волујари повадише камење, које су подметали под задње точкове; они који су ишли иза кола да протегле мало ноге, почеше се товарити и увлачити под арњеве, а који су сјахали са коња, пети се у седла. Гомилице, које су се прибрале на разговор растурише се и свак потражи своје место или своје друштво. И ја се вратих тамо, где сам оставио малу сапутницу. Она је седела на својој црној бошчи, која јој се сва уваљала у блато. Кад је позвах да се крећемо, она покуша да се дигне и радо прихвати руку, коју јој пружих да јој помогнем.

— Одморила сам се бар! — рече пошто устаде.

— А да нисте прозебли, тако неубучена а земља влажна?

— Нисам... али, најзад, не мари!

Пођосмо лаганим кораком, јер у том је већ и покрет допро до нас. Нисам је ништа припитивао мислећи да ће она сама наставити причу тамо где је прекинула, али се она ћутећи загледа преда се и поче у блату бирати место где ће стати и ако су јој и ципеле и чарапе и један део сукње биле већ толико умазане и улепљене дебелим слојем блата, да јој је могло бити свеједно, где ће стати.

— Је ли он жив? — запитах је, после дуже паузе, врло пажљиво, пажљиво као кад се рањеник прихвати те да му се не повреди рана.

— Јест! — одговори она и подиже главу, као да се

тог тренутка пробуди и сети да ми је дужна нешто. И онда поче тихо да казује, оним једноставним, промуклим гласом, који ће доцније, када је буде њена сопствена исповест загрејала, постати јаснији и звонкији.

— Нисам дуго чула за њега. Знам да је био прво с војском код Прњавора, после не знам где је био. Кад стигоше неки рањеници из његовог батаљона у Шапцу, распитивала сам се преко једне болничарке, која је седела код нас у авлији. Чула сам да је био у борбама и да је добро прошао. Био је и храбар. Толико сам само чула.

Прекиде за мало, уђута и одмах настави:

— После, није прошло много времена, а они почеше ударати на Шабац.

— Аустријанци?

Она потврди, али ме погледа једним погледом, који је јасно казивао да су „они“ Аустријанци, али да је њој одвратно рећи то име.

— Почеше најпре гранате да падају у варош, па се онда зачу отуд од Дреновца велика борба, а после и на Сави. Они су били прешли на нашу страну и тукли се доле на обали, а изгледало је као да се у вароши туку. Почеше жене и деца да вриште и да се спасавају. Бегали су на коцељевачки друм па за Ваљево. Други су се скрили у подруме и затворили у куће. Ја нисам знала шта да радим; отац већ недељу дана није долазио кући те нисам имала кога да припитам. Она болничарка

из наша авлије саветовала ме је да останем, остаће и она и многе друге жене из нашег комшилука, а само бакалин, близу наше куће, код кога смо пазаривали, рече ми: „Боље да идеш!“ Забравим кућу па отрчим до тетке да њу припитам и, ако она бега, де поведе и мене. На улици је било већ право чудо, свет је бегао и јурио је гомилама, војници су протрчавали, јурили су и неки официри на коњима, а пуцњава је била већ у вароши. Једва сам стигла до теткине куће, које због те јурњаве а које због страха. Кућа је била затворена, а неке ми жене рекоше да је тетка још јутрос рано избегла. Када сам се враћала већ сам чула зујање куршума око главе и видела сам очима својим кад удари граната у кућу Арамбашића на пијаци, па онда у Доњем Шору, где смо ми становали, почеше да падају кућа до куће, од кафане Шарана па редом. Задрхтала сам целим телом и добих грозницу те почех трчати. Нисам се обзирала око себе; сагла сам главу и трчала. У том већ загушише улицу наши војници, који су одступали. Провлачила сам се између њихових редова и бегала. И они су пуцали и са свих се страна чула пуцњава. Изгледало ми је да се туку свуда око мене и за мном и више мене и пода мном. Бојала сам се да која кућа не падне на мене, да ме не прегазе коњи, да ме не обори војска, да ме... дрхтала сам од грознице и од страха. Дотрчала сам кући, утрчала сам као без душе, зариглила

врата изнутра, гурнула главу под покривач у постељи и лежала сам тако покривене главе дуго, дуго...

Она застаде тешко дишући, осећајући се онако исто уморна као онда када је преживљавала догађај који је сад причала. Па кад је мало прешао умор, она опет настави, али неким придушеним гласом, који је јасно казивао да јој страх гуши и сад грло од онога што ће казати, као што је гушио оног тренутка кад се ужас деси...

— Не знам колико сам тако лежала покривене главе. Ништа нисам чула, само што ми је зујало у ушима и мутило ми се у глави. Тргла сам се и збацила покривач када сам чула лупу на вратима. Жива сам претрнула и дрхтавица ме опет шчепа. Лупа се поновила јаче, а чула сам и неке мушке гласове. Једва сам умела да корачам и једва стигла до врата да отворим. Пред вратима су били они, четири њихова војника. Цикнула сам престрављена, али један међу њима, старешина изгледа, ману ми руком да се умирим. Он је говорио мађарски, а један је за њим преводио српски. Питали су ме: има ли мушких у кући, рекла сам им да ми је отац војник и да никог другог немам. Питали су ме: ко станује са мном и имам ли што да једем. Рекла сам да имам нешто мало пара и да ћу изићи да купим хлеб. Онда су ми наредили да нигде из куће не излазим и рекли да у вароши и нема хлеба, али ће се они постарати да добијем. И одоше мирно,

те мени спаде нешто с душе и прође ме страх. Мислила сам биће зли, биће опаки, а они, ето, добри, чак ми и хлеб нуде...

Последње речи изговори са неком боном иронијом и дубоком одвратношћу и предахну као што би човек предахнуо на каквој висоравни пењући се на високу планину.

— Нисам излазила из собе, нисам смела и ако ме је прошао први страх. Наслонила сам ухо на врата и ослухивала сам шта бива напољу. Чула сам да су тако исто лупали и на другим вратима у нашој авлији и чула сам неки врисак, па онда псовку. Кад сам чула да цокуле тропају по калдрми, у близини мојих врата, ја сам навирила на кључаницу и видела како два војника држе под мишке једног нашег и одводе га. То је неко из авлије, који се прикрио, али нисам могла да познам ко је, јер му кроз кључаницу нисам могла да сагледам лице. Затим се умирило и чуо се само разговор жена у авлији. Мало затим чу се опет неко пуцање које је трајало читавих по сата. Мора да је било близу, јер се лепо чуло. Неколико пута сам осетила и како се затресла кућа, јер нису пуцале само пушке него и бомбе. После се опет све ућутало и настала је тишина, потпуна тишина. Мене опет поче да хвата неки страх, не знам зашто, не знам због чега Ударише ми сузе на очи као киша. Пала сам опет на кревет и плакала. Мислила сам на оца, на њега, на тетку, па опет на њега.

Бар да сам знала где је он! Љутила сам се на себе што нисам јутрос, са осталим светом, избегла, па би га онда тражила. Ишла бих на фронт, тамо где се бију и тражила би га...

— Држи десно! — чу се одједном позади нас груб војнички глас и пуцањ бича.

Нико не маче.

— Склањај се с пута, колона тимочке дивизије! — грми понова глас и настаје крклањац. Пешаци се склањају у јарак, кола скрећу с пута, точкови с воловских кола разривају обале друма и сроза-вају се страном у јендек; вочићи потежу у страну и преврћу кола, волујар псује све на свету, почев од Бога па до каплара и удара немилостиво грешне вочиће батином по чеоњачи и по очима; товарни коњи збијају се међу кола и у ономе гужвању и тискању обарају један другоме товаре у блато. Настаје свађа, вика, дрека, псовка, гунђање. А рашчишћеном десном страном друма пролази трком „колона тимочке дивизије". Њу представља један официр који води своју фамилију и ближе и даље своје рођаке и комшике и пријатеље, на троја кола сваког могућег облика. Прво један фијакер, па онда таљиге и једне двоколице са једним коњем. То је цела „колона тимочке дивизије" која ко бајаги жури негде.

Сви почињу гунђати, мрмљати и псовати на ову злоупотребу.

— Није га ни срамота, официр па лаже!

— Склањамо се с пута војсци и треба да се склонимо, њено је прво да прође — објашњава један пензионер, који је навукао беле женске чарапе до колена, а на леђима носи место ранца један шарен јастук пун ствари. — Али не смеју нас господа официри овако лагати и гурати у јендеке зато да провуку своје прије и комшике.

— Није истина да се морамо склањати — пламти од узбуђења један бакалин из Параћина, коме је због проласка „колоне тимочке дивизије“ самар с магарета пао у блато, па сад збира расуте ствари и брише их. — Није истина да се морамо склањати. И одсад ћу да пуцам, а нећу да се склањам никаквој колони. Кад војска иде на бојиште, кад жури тамо да стигне, добро, склонићу се врло радо, лећи ћу чак на друм па нек ме прегази, само нек стигне за времена тамо, на бојиште. Али кад бега као и ја, онда зашто мора да стигне пре мене Она је чак дужна последња да бега, а не прва!

— Ама бар да је војска, па да ми није криво! — надовезује пензионер са белим чарапама — него жене! Срамота, одиста срамота! — и пензионер пљуну у блато.

Пролазак такве једне „колоне тимочке дивизије“ или разних других „дивизијских и пуковских колона“ које су вукле жене и кућне намештаје разних официра, направи увек у поворци избеглица која се у збијеним редовима креће, читаву брешу и дуг траг, као оно кад веслом прођеш кроз воду.

Кад прође „колона“, бреша почиње опет да се затискује, збијени се редови проширују, празнина се на друму испуњава; оборени се товари утоварују, кола која су посрнула у јендек узносе се раменима на друм; они који су се погубили опет се налазе и поворка креће опет лагано, равномерно, уморно, гунђајући још увек и грдећи господу која злоупотребљава свој војнички чин.

Ја сам се овом приликом старао да се не изгубим од девојчета, те смо се заједно склонили међу двоја воловска кола, тако рећи између воловских рогова. Кад дође на ред да се кренемо, ми пођосмо левом страном друма, на којој смо колико толико могли ићи упоредо. Она настави сама, као да је знала да ме сад већ у велико занима њена прича, којој сам предосећао тужан свршетак.

— Седела сам тако сама у соби, док већ и мрак није почео падати. Кад се смрачи, а мене опет обузе неки страх. Паде ми на памет да упалим кандило, али у кандилу није било ни зејтина ни фитиља, а лампу нисам хтела да палим, било би много светлости. Не знам зашто, ал' сам волела да останем у мраку и ако ме је било страх мрака. Док се још по мало назирало, гледала сам непрестано у прозор, а кад се сасвим смрачи, ја сам само жмурила и тресла се од грознице. Уједанпут ми паде на памет да се помолим Богу и клекнула сам крај кревета, а дигла главу тамо где виси кандило и икона. Почела сам оченаш, али га нисам

знала до краја на памет, па сам онда говорила онако разне речи. Молила сам се за оца, за њега, и молила сам се за себе. Како сам при молитви наслонила главу на кревет тако сам и заспала клечећи на патосу. Не знам колико сам спавала, знам само да сам сањала нешто страшно. Морала сам у сну и плакати, јер кад сам се пробудила био је кревет влажан, тамо где сам наслонила образ. Била је још већа тишина и још дубљи мрак кад сам се пробудила. Упалила сам лампу, нисам смела више да седим у мраку. У том зачух и бат тешких ципела пред мојим вратима. Затреперих од страха и дунух у лампу да је угасим, али се она не угаси. Кораци стадоше пред мојим вратима, а квака шкљоцну два три пута. Ја се престрављена наслоних на кревет. „Ко је то?“ — шаптала сам, једва сам сама себе чула. Споља су се чуле мађарске речи и међу њима реч „хлеб“, „хлеб“. Биће послао ми је онај старешина хлеб, као што је обећао. Пођох да отворим врата, јер онај је и даље лупао. Отворила сам их колико да може хлеб провући, али онај кроз тај отвор прогура ногу тако да их више нисам могла затворити. Затим гурну врата раменом и уђе у собу. Био је он сам, онај старешина и носио је хлеб под пазухом те ми га пружи, а затвори леђима врата. Дође ми у том тренутку да не примим хлеб и да вичем за помоћ, али се поплаших његовог погледа. Он ми једном руком даде хлеб, а другом ме помилова по образу. Прође

ме зима целим телом и почех поново да дршћем од страха. Говорио ми је нешто мађарски, али га ја нисам разумела. Није викао, није говорио грубо, чак се и смешио, али је мене све већи страх обухватао и нисам ни речи умела да проговорим. Он се онда измаче од врата, која је био леђима притиснуо, окрете се и закључа их па извади кључ из браве и метну га у џеп. Мене подиђе ладна језа и осетих како ми се диже коса на глави. — „Шта хоћете ви, шта хоћете ви, шта хоћете ви!“ — шаптала сам и понављала једнако. Он седе на кревет и позва ме руком себи. Ја потрчах прозору, али он скочи пре мене и шчепа ме за руку тако јако као да ме кљештама стеже. Хтела сам да вичем за помоћ, али ме је глас потпуно издао. Покушах да му се силом отмем и рвајући се са њим ударим га песницом по вилици. Он се разбесни дочепа ме снажном руком за раме и тресну о патос. Умукла сам, претрнула сам и груну̀ше ми сузе...

Опет је, као малочас, савлада умор; видело се јасно да је све те догађаје, причајући, понова преживљавала. Њено се лице грчило, њене се очи влажиле сузама, њена се коштуњава и воштана рука грчевито стезала, а боне и усахле очи час палиле час гасиле, као жеравица која изумире под пухором. Код последњих речи њу савлада читава бујица суза и застаде не могући даље да иде.

Један пролазник, трећепозивац, застаде крај нас

и погледа девојче са извесним родитељским саучешћем.

— Шта је девојчету, плаче ваљда од зиме? — управи мени питање.

— И зима и умор, и не зна где јој је отац, све се сабрало, пријатељу! — одговорих му, осећајући да сам му дужан дати одговора због саучешћа којим пита.

— Не плачи, мала! Зар ја, мислиш, знам где су ми деца? Сви смо се погубили, наћићемо се ваљда. Ако не друкче, наћићемо се на оном свету. Бог је добар па ће нас све сабрати код себе.

Старац је говорио искреним, потресеним гласом, али не окрећући нам лица, већ на против пружајући све већи корак да би измакао од друштва где се воде разговори који и његову родитељску душу потресају.

Она убриса сузе рукавом влажним од кише, па, још увек грцајући, настави:

— Сутрадан сам рано побегла од куће. Где сам пошла не знам, само нисам хтела и нисам смела остати код куће. У кући ме је све подсећало на мајку, на оца и, било ме је срамота. Ишла сам улицама онако; успут сретала пуно њихових и сви су ми били гадни и одвратни. Видела сам обијене дућане, разрушене куће, ствари из куће побацане по улици и поломљене, куће које су још горе ле, њихове војнике пијане како вуку пљачку и онда — мртве људе, мртве жене, мртву децу. Окретала

сам главу да не гледам и журила сам, а ни сама не знам куда. Стигла сам ван вароши и хтела сам поћи друмом. Нисам ни питала куда води тај друм, ма где, само да не останем више код куће. Кад сам изишла у поље било ми је лакше, али ме зауставише њихове страже и вратише у варош.

Враћајући се, сетила сам се једне старице, која је познавала мајку и која је окупала кад је умрла. Знала сам и где седи, чак тамо на Камичку, те пожурим њој. Затекла сам је, хвала Богу, код куће, а бојала сам се успут да и она није изгбегла. Казала сам јој све, све, исповедила сам јој се као што би се мајци исповедила. Она ме је тешила и жалила, примила ме је и склонила код себе. Онај ме гад сад није могао више наћи.

Ту сам код старице пробавила све време док су они били у Шапцу. Није ме пуштала да излазим из куће. Седела сам крај прозора, а прозор је гледао у авлију, и по цео дан сам плакала. Једнако ми је био пред очима он и чула сам оне његове речи: „Пази, кад се вратим да не чујем што ружно о теби!“

Са леве стране друма указа се низ ливада на којима се црнила земља, уквашена дуготрајним кишама, а сасушена трава се уваљала па се по њој може да гази. Понудих јој да пређемо тамо, мање ћемо бити узнемиравани но на друму. Пристаде и помогох јој да прескочи шанац, који је раздвајао друм од њиве. Прешло је још неколико

пешака и сад смо већ били ван гомиле те је могла мирно и без прекида да настави своје казивање.

— Старица је излазила по гдекад, да набави што и, кад се враћала, причала ми је, казивала ми је све што је видела и чула. Причала ми је о порушеним кућама на пијаци, о намештају како лежи улицама избачен из кућа, о коњима које су увели у собе, о народу који је затворен у цркви и много, много ужаса, тако да сам увек дрхтала кад сам је слушала. Једнога дана, дође старица кући али радосна лица, нисам је чисто могла познати. Уђе, па кад затвори врата за собом, а она мени: „Чујеш ли?“ Нисам је разумела, а она отшкрину врата па вели: „Слушај!“ Ја ослушнух и чух пуцање. Погледах старицу а она радосно: „Наши!“ — „Наши?“ — цикнула сам од радости. „Јесте, јесте, — шапће старица — али ћути, да нас ко не чује да се радујемо. Вуци су још у тору!“ Напрегла сам ухо и слушала, тако ми је драг био тај звук пушака и топова од којега сам се пре толико плашила. „Где је борба, одакле се чује?“ — питала сам радознало. „Отуд са гробља, са вашариште!“ — одговара старица. „Са Думаче?“ — опет питам ја. „Јесте, отуд!“ — одговара старица, па наслони ухо на врата, а прстом ми казује да се умирим. Слушала је подуже па се окрете, вели: „И отуд се чује, од касарне, са Муселинског брда!“

Слушале смо обе тако нетремице, нисам ни дисала, да би само чула да ли се пуцњава при

ближава, да ли се наши приближавају. Пред вече је престала борба, а наши нису ушли у Шабац. Наиђе страх на нас и старица узе да се крсти: „Боже, дај нам да преживимо још само ноћашњу ноћ!“ Нисмо казивале једна другој, ал' нас је обе било страх да се они гадови, зато што их сада наши нападају, не почну ноћас светити на нама, сиротињи. Легла сам и покрила сам се ћебетом преко главе, али нисам могла заспати. Нисам ваљда спавала целу ноћ, само се превртала и мислила и ослухивала готова да одмах скочим ако би чула што. Ни старица није спавала, чула сам је како хукће и шапће једнако, ваљда се молила Богу. Пред саму зору мора да ме је савладао сан, јер нисам ни чула ни осетила кад се старица извукла из собе и отишла негде, нити сам знала колико се тамо бавила. Тргла сам се само кад је улетела у собу и стала ме грлити и љубити: „Устај!“ викала је старица, а сузе јој капљу и квасе ме: „Устај, устај!“ викала је и није умела да ми каже ништа но ману руком и ја необувена појурих као без душе за њом на улицу. О, Боже, како сам се радовала, како сам плакала, како сам љубила коње српских војника и чизме коњаника до којих сам могла стићи и љубила официрима руке. „Они“ су се ноћас, тихо, мучки, да их нико не чује, извукли из вароши, пребегли преко Саве. Причају људи и жене, које су због страха пробдиле целу ноћ, те су извиривали, да су чак коњима везивали

копите крпама да се не чује бат, како би се неопажени могли извући из вароши. А наши, извештени, ушли су рано јутрос. Нисам чисто веровала својим очима, нисам могла да верујем да сам сад слободна, да могу ићи где хоћу, да се смем и својој кући вратити.

Прва мисао ми је била да потражим оца. Он ме никад није толико гледао, никад није толико бринуо о мени, по некад је био чак и груб, а ни ја нисам толико марила за њега, али сам осећала да ми треба отац, да га морам наћи.

Ишла сам слободно улицама, није ме више ничега било страх. Виђала сам сад њихове мртве војнике као оно пре наше. Пре сам, сећам се, окретала главу, бојала сам се да видим мртва човека, а сад — загледала сам, где год сам видела њихова мртва војника, загледала сам да га добро видим. Ох, како сам желела да међу мртвима видим оно неваљало лице које се, чини ми се још и сад увек, кадгод говорим или мислим о томе, кези на мене. Нисам га нашла. А ишла сам кроз многе, врло многе улице, слазила сам и на Бајир, ишла и до гробља и чак до Думаче преким шором све до иза касарне.

Кући нисам отишла, није ми се ишло. Нисам волела ни крај капије да прођем, избегавала сам.

Нисам нашла оца. Нашла сам неке из последње одбране, али ми нису ништа знали да кажу. Један чак слеже раменима па додаде: „Ко зна, дете,

да л' је изнео главу, многи су изгинули!" Ја нисам даље распитивала, сузе на очима и нешто тешко у души казивало ми је да је отац погинуо. Сад сам се тек осећала сама, потпуно сама... једино он? А како ћу њему на очи? Нисам знала шта ћу, па ипак нисам имала шта друго. Поћи ћу да га тражим, ићи ћу на крај света, тражићу га и наћи ћу га. А кад га нађем, исповедићу му се и он ће ми опростити. Ја нисам крива, он ће ми опростити! Пошла сам за нашом војском и ишла сам од логора до логора, где год сам ватру видела и наше војнике око ватре. Нико ми ни злу реч није рекао, одвајали су од свог дела и хранили ме, а ноћу кад је требало лећи, уступали су ми место крај ватре и своје ћебе. Кад би настајала борба, сами су ме војници уклањали, бојећи се да ми се што не деси. Тако сам провела петнаест дана и све сам даље ишла и свуд питала, али ништа нисам могла чути. Неко ми рече да би се најбоље могла распитати у којој окружној болници, ту долазе рањеници и војници из свих пукова, те они једни за друге знају и казују.

Кренула сам у Ваљево и стигла сам тамо онда када су колима износили из вароши наше мртве војнике набацане једне на друге као вреће. Срела сам неколико таквих кола пуних мртваца. Рекоше ми у Ваљеву помор, умире се по болницама, по кућама, по улицама. Није ме то преплашило мене ради али њега ради. Прође ми кроз главу мрачна

мисао, да није и он у неким колима, да није и он међу онима што се гомилама износе из вароши и заједнички сахрањују у велике кречне рупе?

Отишла сам у највећу болницу и молила да ме пусте да обиђем све собе, све рањенике и све болеснике. Истерали су ме; рекли су ми да је болница пуна заразе, да се нико не пушта и истерали су ме. Спавала сам ту ноћ у кафани, на једној клупи, међу многим војницима који су спавали по патосу и по клупама. И међу њима је било болесних; један је целу ноћ јаукао, а једнога су, кад је свануло, изнели мртвог.

Питала сам и те војнике али ни они нису знали ништа да ми кажу. Један ме само научи да одем у болницу и да се понудим за болничарку. Вели: примиће те јер им требају; болничарке су им се разбегле. Тако сам и радила сутрадан и примили су ме. Рекли су ми најпре да није за мене, да је тешко, да је зараза опасна, да сам сувише млада, али кад сам ја остала при своме, примили су ме.

Најпре нисам умела, после ме научише раду. Радила сам и дању и ноћу, нисам се ничег плашила, обилазила сам и најтеже болеснике и саме самртнике. И распитивала сам увек и једино за њега, али нисам могла ништа сазнати. Многи нису знали, а многи нису ни могли разговарати, сви су били тешки болесници и није им било до разговора, нису хтели ни да одговарају кад сам их питала. Једнога дана донеше једнога младића,

опет болнога од тифуса, али, ведрије му мало очи и говори, разговара. Кад сам му мењала облоге и рек'о ми: „хвала, сестро!" припитала сам га и знао је. Рекао ми је да је рањен.

— Рањен? -- претрнух ја. — Је ли тешко?

— Не знам, сестро, вид'о сам га у пољској болници.

— Где, у којој болници?

— У пољској, у Лазаревцу.

— Је л' тамо и сад?

— Не, не може бити, морали су га однети где у сталну болницу.

— У сталну болницу? Где је то?

— А ко ће га знати, зар их је мало. Редом дуж железнице па готово у свакој вароши.

И ја сам прошла редом дуж железнице. Била сам у Крушевцу и у Крагујевцу, ишла сам у Јагодину и у Ниш. Обијала сам прагове свих болница, спавала сам по кафанским клупама, гладовала сам или су ми војници додавали по комад хлеба. Негде сам ступала у службу, негде сам добила помоћ од општине, а у Нишу сам опет ушла у једну болницу. Пет месеца сам се тако потуцала и једнако распитивала, али га нигде нисам могла наћи. Најзад сам увртила себи у главу да пођем у Скопље. Видим многе рањенике тамо испраћају, чула сам да тамо има неколико великих болница а и вукло ме је нешто тамо. Све ми се казивало као да ћу га тамо наћи.

Девојче се дугим казивањем уморило било и застаде мало. Спусти бошчу на земљу и узе је затезати, јер се везе биле опустиле. Ја сам припалио цигарету и очекивао сам је. Сад ме је увелико интересовао њен мали роман, који је она умела тако просто, а ипак тако лепо да казује. Мало час, пошто је утврдила везе на бошчи, она је понесе понова, пође и настави своје казивање.

— Отишла сам у Скопље и као и свуд у другим местима, зашла сам од болнице до болнице. Сад већ нисам тражила да служим, нисам молила да ме приме за болничарку, нисам распитивала рањенике ни залазила по собама, но сам рекла да сам му сестра и обраћала сам се самој управи, казивала његово име и презиме и питала налази ли се у тој болници или, бар, је ли био у тој болници? Томе сам се научила у ранијим болницама. Прошла сам већ две болнице, наштo ми је требало скоро недељу дана док сам умолила, док су прегледали спискове. У обема оно исто што сам виђала и у свима досадашњим болницама: рањеници шетају по башти у дугим болничким капутима и папучама, повезане главе, ноге, руке или седе и разговарају или читају новине. Кроз дугачке ходнике журе болничари и госпе у чистим белим кецељама и све то испуњава мирис карбола. Свуд то исто где год сам прошла. Најзад сам отишла у трећу болницу, ону више града. И ту сам чекала два дана, али — он је био ту, нађоше

га у списку. Срце ми је на једанпут залупало кад ми рекоше и у том часу место да се зарадујем, мене обузе неки страх.

Рекоше ми број собе и постеље и ја сам је лако нашла, јер сам то научила већ у болницама. Кад сам пришла његовој постељи, он је спавао. Нисам га хтела будити, села сам на столицу крај постеље и чекала, стрпљиво чекала, гледајући га како слатко спава покривен ћебетом и повијене половине главе завојем. Од једне госпође, која га је обишла и коју сам запитала како је рањен, чула сам да је изгубио једно око и да му је вилица размрскана те не може још да говори. Хтела сам да вриснем, али сам се бојала да га не пробудим и уздржала сам се, али су ме сузе облиле. Госпођа ме је тешила, рекла ми је да опасности за живот нема, да ће истина остати онакажен и без ока, али ће остати жив.

Госпа затим измаче и пође да обилази дуги низ кревета, у којима су рањеници лежали и седели, разговарали или јаукали, читали новине или играли карте и све то тихо и шапућући. Ја сам седела крај његове постеље, гледала га дуго, дуго, и размишљала. Жалила сам га, тешко сам га жалила: како је био леп онда кад смо се растајали, кад ми је оно казао, а сад, без ока и пребијене вилице. Нисам умела да га представим себи таквог, ја сам га видела само онаквог какав је био кад смо се растали. Да ли ћу га волети тако исто

као и пре, кад га будем видела онакаженог; да ли он још мене воле, да ме није заборавио? Да ли ће се обрадовати кад се пробуди и спази ме крај постеље своје? Како ће примити све што му будем казала? Како ћу, којим речима да му кажем, како да почнем?

Једнога тренутка дође ми жеља да се не буди још, да спава још дуго. Чинило ми се као да још нисам спремна како ћу му казати, изгледало ми је да се нисам још прибрала. Затим ми дође жеља да створим пред очима његову слику какав сад изгледа. Погледах га и под оним завојем, који му је покривао леву половину главе, ја видех једну празну очну дупљу, где је пре сјало његово црно око; видех и преломлену вилицу која му је унакажавала лице... Видела сам га лепо, потпуно унакаженог и ја не знам ни сад зашто, али то ми је учинило неко задовољство, дало ми је храбрости. Ја сам се чак у души зарадовала што је унакажен те смо сад равни, те смо подједнаки, те ћу смети да му кажем: Ето, и ти си унакажен, па те ја ипак волим!

Та ме је мисао тако обрадовала, тако утешила, тако охрабрила, да сам сад већ једва чекала да се пробуди. Нестрпљиво сам се вртела на столици, надносила сам се над њим, покривала сам га понова ћебетом и ако је био покривен, и брисала сам му ознојену слепоочњачу марамом која је вирила под његовим јастуком. Најзад, поче да

се тегли, испружи руке и отвори оно једно око. Ћутала сам и гледала га и он ме гледао и ни речи није проговорио. Ја сам заборавила у томе тренутку да он због пребијене вилице и није могао говорити и чинило ми се да је нарочито ћутао. Али оно његово око, које ме ме је тако оштро гледало, питало ме је: Откуд ти овде, шта ћеш ти овде? Ја сам га разумела, узела сам његову руку, наслонила је на образ и облила је сузама.

— Све ћу ти казати, све по реду. Реци ми само како ти је, како је теби?

Дигла сам главу да сазнам његов одговор, погледала сам га у око, али оно није одговорило на моје питање, оно ме је и даље питало: Откуд ти овде, шта ћеш ти овде?

Почела сам све по реду да му казујем, све од онога тренутка када смо се растали, као што вама сада казујем. Казала сам му све, све, све... Нисам дизала очи, да се не би срела са његовим погледом, већ сам говорила оборене главе држећи његову руку у својој. Нисам још ни завршила све, а осетих како он извлачи своју руку из мојих. Ја је стегох, да је задржим, али је он грубо трже. Тада дигох главу и погледах га право у око. Поглед му је био миран, али је казивао пуно, пуно пребацивања и — презирања. Ја сам то осетила и шчепала сам га понова за руку, обасула је понова пољупцима и шаптала сам кроз сузе:

— Па зар сам ја крива, зар сам ја крива?

Он ме је и даље гледао са презрењем и понова је тргао руку коју сам љубила.

— Ти ме не волиш, је ли, ти ме не волиш више?

И даље ме је гледао истим погледом и ниједна се црта на његовом лицу не измени нити се у оку појави сажаљење према мени. Тад ја добих нове снаге, коју дотле нисам никад осетила у себи, пресушише ми сузе у очима, задрхта ми реч у грлу, али је ипак изговорих онако како сам је смислила, док је он спавао:

— Ето, и ти си онакажен па те ја ипак волим!

Његово око сену гневом и мржњом, он диже руку и — показа ми врата. Цикнула сам тако да се цела соба рањеника узнемири; појединн дигоше главу испод ћебета, други прогунђаше нешто, а мене обли тежак стид. Погледах га још једном, али се израз његова ока није мењао и руком ми је још увек показивао врата.

Дигла сам се, као најурена неваљалица, нисам ни дигла очи да га још једанпут погледам, нисам ни дигла главу да погледам остале по соби, већ сам кроз дуги низ болничких кревета ишла као пијана и ударала сам се час о један час о други кревет. Кад сам се дочепала врата, изјурила сам напоље као ветром потиснута; трчала сам кроз оне дуге ходнике као да се спасавам ватре која је здање захватила, слетела сам низ басамаке као да ме је ко гурнуо озго и тек кад сам се дочепала

улице, ја сам се зауставила. Наслонила сам се на зид болничке зграде да се одморим, покрила сам лице рукама и горко, горко сам плакала.

Пролазници, видећи ме да плачем пред болничким вратима, посматрали су ме са саучешћем, мислећи ваљда да ми је тога часа у болници неко од ближих умро. А тако је и било, изгубила сам њега и сад више никога блиског немам, сад сам самцита у свету...

И ту девојче заврши причу, заврши и ућута гледајући преда се и увијајући се понова у ћебе, које јој је било готово спало са рамена за време живога причања, осећајући ваљда у том тренутку зиму у души, коју осећање усамљености у свету изазива увек у душама оних који пате.

Морам признзти да сам и сам био под утиском овога малога романа који је девојче тако искрено, а тако лепо причало. Бунило ми се нешто у души; осећао сам да смо сви такви, сви подједнако себични, сви подједнако одвратни. Онакажени сами, ми с презирањем сретамо онакажене и, место топла саучешћа, ми немилостиво пружамо руку вратима казнећи тешко оне које је судбина већ казнила.

Девојче је ућутало, јер није имало више шта да казује, ја сам ућутао, јер сам јој хтео дати времена да се одмори. Њу је прича толико исто заморила као и пут којим идемо, заморила је, јер је казивала из душе, јер јој је свака реч била осећај,

сваки осећај бол, а сваки бол позледа још свеже и несасушене ране.

Дуго смо ишли и дуго смо ћутали. Најзад, доста неодважно и више шапћући запитах је:

— Па сад?

Она диже главу и погледа ме изненађено. Она се била упустила у дубока размишљања и можда вођена мислима, и сама је себи постављала питање: па сад? С тога је моје питање, које се укрстило са њеним мислима, толико изненадило. Или је можда, под утицајем болова, које је озледила својом исповешћу, и мисли, које су је одвеле далеко негде, сасвим и заборавила да сам ја крај ње, те је моје питање пробудило. Ја понових:

— Па сад?

— Сад? — учини она збуњено, неспремна ваљда да одговори на то питање и погледа ме својим тихим и угаслим погледом, па онда живо настави, тачно отуда где је стала. И ја сам је слушао као кад би наставио читати књигу од места где сам обележио знаком да сам прекинуо.

— Дуго сам плакала пред болницом. Многи су ме пролазници и питали шта ми је, али ја нисам дизала главу и нисам одговарала. Кад су ми пресушиле сузе, кад више нисам могла плакати, ја сам се упутила низ улицу. Нисам знала куда ћу, али сам пошла. Дошла сам на велики камени мост који води преко Вардара и ту сам застала. Наслонила сам се на ограду и гледала сам дуго доле у воду.

Носила сам се мишљу да скочим доле и већ сам се била прекрстила и чекала само да се мало разиђе свет, који је гомилама ишао мостом. Уједанпут дође ми воља да се опет вратим у болницу, зашто не знам. Не морам улазити у његову собу, стојаћу пред вратима. Кад сам већ кренула, паде ми на памет да будем болничарка у тој болници. Не морам радити у његовој соби, радићу у другој, не морам га ни видети, ни он мене, али ћу бити ту где је и он, бићемо под истим кровом. Та ми се мисао почне све више допадати и сад сам већ журила да што пре стигнем. Ушла сам опет на иста врата и попела се истим степеницама. Један старији господин — не знам шта је био — кад ме спази у ходнику, запита ме шта ћу. Одговорила сам да бих желела бити болничарка. Он се избечну и рече да није потребно. Отишла сам опет, али ми се то сад уврти у главу да будем болничарка. Шта би могла друго, два дана нисам јела, а срамота ме је било да просим.

Отишла сам и у ону велику болницу у парку. Нису ме ни тамо примили. Чула сам за једну болницу доле, на Вардару, отишла сам и тамо. Молила сам и преклињала и најзад су ме примили. То је била заразна болница и ја нисам у њој пробавила ни пуну недељу дана па сам се разболела. Разболела сам се од тифуса и шест недеља сам тешко боловала. Два пут сам умирала па ипак сам ево остала. Кад сам се придигла, кад сам пошла но-

гом, прво ми је било да одем у горњу болницу, више града, да се распитам о њему. Месец и по дана сам лежала и нисам ништа знала шта је с њиме, је ли још ту, у Скопљу. Журила сам улицама, али ми је овом приликом нешто чудновато изгледала варош. Ужурбали се људи, улице закрчила кола натоварена стварима, а дућани затворени. Ја нисам ништа знала за време моје болести шта се дешавало напољу, те зато ми је све то било чудно. Па и пред болницом било је тако исто. Износе рањенике и ствари као да се селе. Запитала сам и рекоше да су рањеници из ове болнице однети јуче у Приштину. И он је однет у Приштину.

Одмах сам се решила да и ја идем у Приштину и сишла сам на станицу, али није било воза, јутрос рано је отишао. Преседела сам целу ноћ на станици, на оној киши, и сутра тек ушла сам у воз.

Девојче опет заћута, па се затим окрете мени и дода̂де:

— Ви сте ми помогли!

— Јест, сећам се! — одговорих и изиђе ми пред очи слика оног бедног девојчета са црном бошчом, под оним оголелим дрветом на скопљанском железничком перону.

— У Приштини сам служила у једне госпође, опет избеглице — настави она — колико за кору хлеба, само да се исхраним. Распитивала сам о њему и сазнала сам. Био је у оној болници одмах иза начелства. После, поче свет из Приштине да

бега, однеше и рањенике у Призрен, па, ето, и ја идем за њим.

— Али кад вас презире, кад вас је отерао?

— То јесте, али ја ћу ићи за њим. Ићи ћу овако непрестано. Ко зна... може му затребати моја нега, може ми...

Дубоко уздану и ућута и ја је нисам више хтео питањима да узнемиравам.

19

Госпа у црнини

Већ је био пао први сумрак, када смо, далеко испред нас, у једној дубокој долини, опазили ватре, те нам рекоше да је то Суха Река где вечерас морамо заноћити. Небо, које се цео дан мучило и грчило, с вечери се проли те у два маха промаче кроз сутон ситна али оштра и студена киша.

И ако разговор и жагор тако с вечери малаксава, нису нас ипак напуштали разнолики гласови који су се свакога дана путовања провлачили гроз гомилу, нит знаш како нити откуда. Човек не може да протумачи себи како ти гласови постају, како се и зашто рађају; који су то подземни путеви којима они освајају читаву једну поворку неорганизовану, неповезану, поворку која, сем заједнице невоље, не представља никакву другу

заједницу и која се простире неколико сати дужине или, још боље, која је непрекидна од места одакле смо јутрос кренули до места где ћемо ноћас заноћити. Ти гласови чак иду разним путевима и укрштају се; једни долазе отуд, далеко из позадине, и напредују кроз редове бегунаца правцем којим и они крећу, све док не допру до првих редова; други полазе отуд где су први редови већ стигли, иду у сусрет бегунцима и простиру се све до задњих редова, оних који су вечерас тек кренули отуда одакле смо ми јутрос. Тамо, у позадини, стигао је редове бегунаца какав рањеник са Косовскога бојишта, казао је какво је стање оставио кад је напустио борбу и та је вест пошла из задњих редова, пошла можда још јутрос и стигла међу нас на замаку дана, не увек онаква каква је првобитна била већ увеличана, а гдекад и ублажена. У Суху Реку је стигао не знам који пуковник-из не знам које команде. Он хитно путује аутомобилом за Призрен и застао је само толико, колико да испружи ноге и да дане душом и, том приликом, он је казао да је Румунија објавила рат, а Французи заузели Зелениково и Катлановску Бању и да Бугари због тога нагло одступају са Качаничкога фронта.

— Јесте, јесте — тврди један преда мном, кога у мраку не могу довољно да видим. — Јутрос, кад сам кренуо из Штимње, ја сам срео неке железничаре, добили су наредбу да се врате у Феризовић.

— Шта ће у Феризовић?

— Значи, да Бугари одиста одступају па је железничка линија можда ослобођена те их враћају да је приме. Можда је досад већ и Скопље ослобођено.

— Дај, Боже милостиви! — кликну његов саговорник, скиде капу, погледа у небо и прекрсти се.

— Море, какав Феризовић; то је нека пометња, ако је ко вратио те железничаре. Ево рањеник стигао отуда, видео својим очима да је Феризовић пао. А и у Липљану наши су већ бацили у ваздух железничку станицу и напустили га.

— Ух! — учини онај што се мало пре обрати небу и Богу.

Значи да се тачно на месту, где сам овога тренутка био, укрстиле две вести у своме путовању у супротним правцима; укрстиле су се, сукобиле и потрле. Али њима тај сукоб ништа неће сметати да опет даље пођу, свака својим правцем, сем ако не утону у мраку и у ноћи која све наглије обавија гомилу.

Кад мрак обгрли гомилу, која се ваља друмом, тада она губи од оне своје тужне живописности. Губе се детаљи, губе се разноликости, ишчезавају ти пред очима они престрављени погледи, они изрази бола и патње и све се сједињава у једну црну, живу масу, која се креће друмом као црн облак. И мање је разговора тада; да ли што човек мање види око себе те мање налази и разлога да

поведе разговор, или што се човек у мраку лакше одваја од спољнег, те више повлачи у себе и мисли о себи и својима?

Ја сам се још био и преморио дужином пута и тежином утисака, који су данас били и многобројни и разнолики, те мрак који је све више освајао, био ми је добро дошао. Желео сам да ништа око себе не видим и да више ништа не чујем. Напустио сам страну друма, којом смо ми пешаци обично ишли и, да би се што више одвојио, утурио сам се између двоја кола. То је био једини начин да се колико толико осамим. Преда мном су биле једне кочије добро покривене и затворене са свих страна арњевима, а за мном једна воловска кола претоварена стварима, поврх којих је полегао волујар и, под кишом која га је квасила, спавао тврдим сном.

Из кола, која су ишла преда мном, допирао је ипак жив разговор жена. Нисам обраћао пажњу на тај разговор, јер сам знао да се односи на оно о чему смо сви на овоме путу једино разговарали; тиче се нашега јада и наше невоље, а тога су ми биле препуне уши, пресите очи и претоварена душа. Па ипак, кад женски гласови из кола цикнуше јаче у разговору и нехотице ми допреше њихове речи до уха.

— Али, верујте, да није био рањен, ја не бих ни речи рекла — говори један пискав и прозебли глас.

— Ал' немојте тако, госпа Јело, — одговара јасан, пун женски глас — и други су рањени и по два пута и по три пута.

— То је свеједно, може се погинути и од једне ране као и од две и три.

— Па добро, где је ваш муж рањен?

— Он је био контузован, а то је много горе него да је био рањен.

— Ју, госпа Јело, шта ви говорите. Мој Мића је имао три ране одједанпут: једну овде у грудима, једну у куку и једну у врату; пропљувао је крв, на ногу не може ни сад да стане чврсто, и ви кажете да је то свеједно, и још кажете, лакше је бити рањен него контузован.

— Па добро, нека није лакше, нека је свеједно. Али, питам ја вас: може ли да буде контузован неко који није храбар? Ето, то питам ја?

— Па то јесте. . .

— Е, а Карађорђева Звезда се даје за храброст ја мислим.

— Па јесте!

— Па кад се даје за храброст, онда зашто, молим вас, њему да даду медаљу за храброст а не Карађорђеву Звезду? А нек Бог да само здравља, неће то мој Никола оставити тако. Ако и не буде Србије, новина ће бити па ћемо се разрачунати.

Обузе ме тешко осећање одвратности и узбуђен измакох опет у страну, у гомилу коју сам хтео избећи. Лакше је ипак слушати она горка јадања

о невољи но ове ругобне разговоре себичних жена чија је лична суџета јача и од несреће читавог једног народа. Не знам ко је био у колима и волим што не знам. Што ће ми њихова имена која нити би их могла оправдати нити ублажити ругобу појаве. Паде ми само, у томе тренутку, на памет да ми је да у овој гомили сретнем оног трећепозивца што нам је ноћас у Штимњу донео пуну торбу Карађорђевих Звезда са липљанске станице; да ми је да га нађем, да му узмем једну килу тога ордења да је сручим у кола, у крило ненасите и одвратне суџете.

Ноћ је већ увелико овладала када смо се спустили у дубоку долину у којој лежи Суха Река. Очајно смо погледали око себе на оно неколико кућа која чине село, а нас се десетине хиљада спуштамо друмом да ту потражимо преноћиште. И све те куће већ поседнуте, поседнути и сви путеви и сва дворишта и све баште и све њиве. Пао уморан народ као облак скакаваца на земљу, посео сваку стопу, сваки педаљ, па се земља црни и букћу ватре на све стране.

Сат и два стојали смо на друму под кишом, не знајући у овоме мраку ни где ћемо. Стојало је тако хиљадама душа и сва запрега, све што је наишло, а што се све више и више згушњавало онима који наилазе. Напред се ни корака није могло, јер је доле у селу загушило, те почесмо да се миримо с тим да свак остане на месту где је, и ту на друму да заноћи.

Они, који су имали кола, решише некако лакше то питање; распрегоше кола ту насред друма, онако у реду како су стигли, или одјармише волове, почистише колико се могло блато под колима, посуше мало сламе или сена и завукоше се колико да склоне главу да не кисну. Букнуше очас ватре крај кола и између кола, те се упали друм далеко за нама, хеј тамо чак до висина Дуље-Хана, те друм доби облик пламене змије која се репом ослонила на планину а главу спустила у долину.

Шта смо могли до, као оно у Липљану, да кренемо од ватре до ватре, спуштајући се ка селу и тешко се провлачећи између кола која су закрчила друм и људи који су полегали у сред блата по друму и по странама.

Крај ватара је владала мртва тишина, клонуло и са самоодрицањем свако се предао судбини без роптања. Што смо дуже газили у невољу, то самоодрицање било је све општија појава и јасно се опажало на људима како се предају без заваравања и како се све више мире са најгором могућношћу исто тако лако као и са најсрећнијим излазом из ове невоље.

Крај једне од тих многобројних ватара, полегао војник ужетом везаних руку на леђима, а крај њега друг му са пушком и још неколико оружаних војника. Они разговарају са њим, говоре му тихо, благо, као што се са самртником говори, а он их гледа укочена, безизразна погледа и гризе стиснуте

усне, крваво их разгриза, а не одговара ни речи. Његово је лице земљане боје, а очи му извирују дубоко испод чела. Он лежи сломљен и прати облачак дима нз туђе цигарете, иде погледом за њим и кад се овај у тамнини развија и његов се поглед губи и неодређено лута.

— А и да те нису ухватили, куда би бег'о? — говори благо један од оних што несрећнику везаних руку додаје у уста своју цигарету. — Нема данас на целом свету ни једнога местӑца где би се могао склонити. Видиш да је ова несрећа све обухватила, као пламен кад ухвати целу шуму па, хајде, нађи ти сад дрво на које би се могао попети и склонити од пожара.

Везани војник и даље ћути, гризе усне, прелази погледом по свима око ватре, па га опет управља безизразно негде у даљину.

— Да се вратиш, — прихвати други — нашта да се вратиш? Да је тамо добро, вратили би се сви ми, а не би оволико патили. Зар би оволики народ бег'о, да је добро тамо одакле се бега. Зло је тамо, веруј ми. И да си се вратио кући својој, мислиш оставили би те они крај деце да их гледаш и да их храниш. Не би боме, него би ти опет дали пушку и повели ко зна где. у туђе земље и у туђу војску. Не би могао ни здрав хлеба ни болан лека потражити међу туђима. Гинуо би тамо не знаш за кога; бацили би те у раку, а не би знао

чија те земља покрива. Овде је друго, наша је; ако је и тешко, наше је!

Везани војник опет ћути, те ни погледом више не прати разговоре. Он их чак и не чује. Он зна да ће ноћас, кад све ове што му сад говоре буде савладао уморан сан, или можда у рану зору док још све спи, њега повести одавде, извести га негде далеко ван друма и сасути му шест пушака у груди. Он то зна, њему је то саопштено и све ово што му говоре другови, не тиче се њега, јер он више не постоји. Његово око колута, његов поглед не обухвата предмете, не преноси их у душу но се задржавају само на зеници и ту одмах и ишчезавају. Душа му већ нема везе са телом, она је ван њега; мисао и тело су се растали. Тело је заробљено, везано, предало се судбини, закону, сили; мисао је слободна, њу ужад нису могла везати и она се издвојила и отишла тамо, тамо преко Копаоника, где се крај топле ватре прибрала дечица око колена мајчина, а она их теши и прича им приче, лепе, заносне, не би ли их њима успавала, како их у сну не би морио страх од крваве буре која је и кроз њихово село провалила и коју су дечица својим очима гледала. Он је тамо, међ њима: он прихвата мезимче у снажне руке; узноси га високо више главе и спушта га на груди; па онда мење на колена давојче које га обасипа гомилом питања и које га слатким, детињим гласићем моли да их више не оставља саме, да остане крај њих, да се више не одвајају.

Тамо је он, тамо, међ својом дечицом, тамо он проводи своју последњу ноћ.

Одмакао сам дубоко тронут од ове ватре, избегавајући да се сретнем са погледом несрећниковим, и пошао сам даље лутати, тражећи где би се ма мало заклонио са породицом, да проведем ову ноћ. На послетку, неко испред мене рече да је доле, у селу, једна капија отворена, да је двориште пуно кола, стоке и народа, али да се ипак може наћи крајичак под кровом који је истурен далеко у поље, те се ту може заклонити од кише и наложити ватра.

Пошли смо тамо и нашли прибежишта. Наредник један, београђанин иначе, навукао је однекуд силна дрва, разбуктао ватру и сам је посео, спремајући крај ње вечеру себи. Примио нас је те смо се и огрејали и окусили мало топла јела и обезбедили од кише под широким турским кровом.

Била је већ касна ноћ кад у исто двориште уђе она госпа у црнини, коју сам срео данас, горе на друму, када је тужна, материнским погледом пратила оних четрдесет хиљада које су пролазиле мимо нас путујући у смрт.

Још од првог сусрета, на скопљанској станици, у мени се почело будити неко побожно поштовање према овој појави и у колико сам је више сретао успут, у толико је више тај осећај растао у мени. Увек ми се чинило да ова госпа не бега као ми остали, да не одступа, већ као да нас прати, како

би успут сабрала све наше болове у своју душу и како би сабрала све наше сузе на своје очи. Када се сада, у ноћи, појавила у дворишту, обвијена црнином, изгледала ми је у оној тами, кроз коју је промицала, као неко више биће, као она госпа која се у средњевековним романима диже ноћу из зидина стародревних и напуштених замака и обилази развалине прошлости.

Ја и нехотице устадох на ноге када госпа прође мимо наше ватре и понудих јој своје место. Она ми одговори само једним благодарним погледом и седе мирно крај ватре да пробдије са нама ноћ. Није проговорила ни речи и ја сам са неким страхопоштовањем избегавао да је узнемирим.

Киша је и даље ромињала и ноћна тишина већ почела да се простире над умореним народом. Чује се само ркање спавача под једним колима, преживање стоке, јечање некога озго са доксата куће, коме под влажним оделом севају зглавкови и кости те не може да лежи. Из далека, с друма, једноставан ромор гомиле као жубор реке и по гдекоји узвик, дозивање изгубљених који траже своју гомилу, а који се кроз густ ваздух чује као из подрумских дубина. Пламен са наше ватре пробија се и игра кроз милијарде кишних иглица, које су наквасиле пепео око ватре и догорела дрва. Из једне гламње, која букти, пишти вода; далеко негде из ноћи арлуче пас.

Све већ око наше ватре задремало и оборило

главе. Један се наслонио на зид од куће, други спустио главу на груди, трећи се наслонио другу на колено. Наредник се пружио по земљи и подметнуо под главу једну цепаницу; други један војник наместио камен као узглавље.

Већ сви спавају, само је она будна. Будан сам и ја и са зебњом ослушкујем; поноћ је већ давно превалила те ме страх чуњу сад већ оних шест пушака које значе крај живота оног несрећника, чија ми се слика не може никако да избрише из душе.

Да избегнем глас тих пушака, радије сам пристао да узнемирим госпу која се беше сва предала себи и својим мислима.

— Ви сами путујете? — запитах је бојажљиво, обазриво.

— Сама! — одговори она тихо и уздахну тешко.

Нисам умео даље да наставим; изгледало ми је да сам у самом почетку поставио врло несрећно питање које је код ње можда изазвало бол и тргох се не настављајући разговор. Побуђена ваљда питањем и болом, који јој је оно изазвало, њој наиђоше и сузе на очи, те извади из недара црно оивичену мараму и убриса очи.

Ћутала је дуго, а затим одједном сама настави:

— Не путујем сама, путујем са боловима својим, а то је најверији пратилац на путу.

— Нисам мислио да вам их вређам, хтео сам...

— О, вређајте их, не избегавајте то. Ја волим,

ја желим да се они не успавају у мени, да су увек будни; ја их дражим чак, не би ли ме што више мучили! — додаде она живо и као мало узбуђена.

— Ох, госпо, сви их имамо, сви их носимо!

— Знам! — одговори она са саучешћем. — Знам!

Ућутасмо затим, па она опет диже главу и прекиде тишину:

— Хоћете ли да чујете, да вам исповедим све своје болове. Ја тако проводим ноћи на овоме путу, казујем их коме, или их казујем сама себи. Тако се са њима ја забављам, као што сам се некада са својом дечицом забављала. И драги су ми, осећам да су моји, да ми их нико не може отети.

— Радо ћу слушати, госпо, ако вас то не умара, ако вас то још више не мучи.

— И мучи ме и умара ме, али — то ми чини добро, то ме држи.

И госпа у црнини поче мирно, тихо, прибрано да казује много, много, много... Казивала је тихо, гдекад шапатом, а гдекад узбуђено; гдекад јој је изумирала реч у грлу, а гдекад задрхтао глас и затреперио као струна. Казивала је смишљено, приповедачки, литерарно. Упоређења су јој често била тако нађена да би их у свакој другој прилици забележио и сачувао. Па ипак, све то казивање ја нећу успети да изложим њеним речима, јер те су речи често пута биле испрекидане уздахом или сузом, често раздробљене и иски-

дане. Морам их својим речима, а у њено име, поновити по непоузданоме сећању старајући се, колико могу, да не озледим целину њенога казивања које је код мене оставило дубок утисак.

20

Београд

Ватра се притајала, ноћ наметала мир узбуђеној природи и узнемиреним душама; све уморно спава и кроз ту тишину, као тихи жубор потока, теку речи Госпе у црнини, испрекидане гдекад уздахом, гдекад почивком за време које је прибирала сећања.

— Био је леп дан, недеља. Последњи леп дан, јер је већ у понедељак почело да се мути и затим је цела недеља била влажна и кишна. Пропустила сам јуче, у суботу, да одем на гробље, па пођох данас да запалим свећу за мртве и за живе. И ако је био леп дан, Београд ми није правио ведар утисак кад сам изишла на улицу. Лица, која сам сретала, изгледала су ми забринута, улице прилично пусте. У цркви једва пет шест душа и свако се предао искрено, одано молитви. Изгледало ми је као да и свештеници певају песме нарочитим, тронутим гласом којим се певају песме растанка. Да ли ми је одиста тада тако изгледало, или ми

то сад тако изгледа, кад се свега тога сетим, ја не знам?

Излазећи из цркве, срела сам једнога старога знанца мога покојнога мужа. Запитала сам га: има ли чега? Он ме чудновато погледа и не одговори ми, већ он мене запита:

— Што се ви, госпођо, не склоните где год из Београда? Имате мало дете на рукама, а с дететом је тешко кад већ дође до чега. Свакога тренутка може отпочети напад. Ја не верујем да ће освојити Београд, али је извесно да га неће штедети. Што не би отишли ма где у околину, у Младеновац на пример?

— Имам рођаке у Аранђеловцу.

— Е, па, ето, идите тамо. Лако ћете се вратити!

Кад сам се растала од њега, размишљала сам о томе. Истина, тешко би ми било оставити кућу, ал' опет, боље је склонити дете. Дете је мало, тек прешло две године, тек стало на ноге, па би тешко било с њим кад би настала већа невоља. Мислила сам да се посаветујем још с ким, да се спремим, па од недеље једног дана да пођем.

Пред подне прешла сам једној познаници, госпођи која седи у истој кући из авлије, да чујем шта она мисли, јер и она има ситну децу. Она је била безбрижна.

— Може да буде мало бомбардовања и ништа више. Склонићу се с децом у подрум, као и прошле

године, па ето ти! Волим то него да се крпам и мучим по рђавом времену.

— А ако пређу?

— Неће! — одговори она пауздано. — Баш сам јуче разговарала са мојим девером (њен девер је виши официр) па ми каже да Немци мисле на прелазак на Морави, а овде ће код Београда само маневрисати.

Вратила сам се мало умирена, и ако све то што ми је рекла није било Бог зна шта. Али је мој мир за мало трајао. Тек што је прешло подне, дотрча к мени та иста госпођа.

— Чујете ли? — рече.

— Шта?

— Пуцају!

Изиђемо заједно у двориште, а већ на свима квартирима отворени прозори и жене и деца на њима ослухују. Пуцањ се топова наизменично чуо отуда, од Остружнице. Цело после подне пробавили смо тако напољу, слушајући и шапћући забринуто међу собом. Они који су били на горњем спрату, на прозорима, узвикивали су сваки час: „Ено, шрапнел!“ и пратили су пуцњаву објашњењима. Ми смо само слушали немиле звуке.

Ту ноћ сам провела врло немирно. Нисам могла дуго да заспим; стегла сам дете на груди, молила сам се Богу и решавала сам се час овако, час онако. Тако скоро целу ноћ, све до зоре.

Сутрадан је свануо мутан понедељак. Изишла

сам одмах у двориште да се распитам има ли чега. Нико ништа није знао, рекоше ми само да преко ноћи није било пуцњаве. На улици је био редован живот, али се ипак говорило само о јучерашњем пуцању. Једни су тврдили да је гађана Чукарица и да су наши одговарали са Бановог брда, а други опет да су Немци тукли остружничке положаје где имају намеру да пређу.

Док смо тако, сабрани у гомилице, разговарали о догађају и распитивали се, чу се опет један метак. Мало затим још један. Целога тога дана, у понедељак, чули су се тако с времена на време, топовски пуцњи. Појавио се и један непријатељски авероплан, а затим још један, па још један. Прелетали су изнад нас и њихов језиви шум продирао нам је дубоко у душу.

Решила сам се да што пре напустим Београд. Не бих хтела сама, да ми је да нађем још кога. Чула сам за једну познату ми породицу да одлази у неко село. Отићи ћу сутра до њих.

Ма да је било више разлога за бригу но ноћас, ту сам ноћ између понедељника и уторника провела ипак мирније но прошлу. Да ли што сам већ имала одлуку, или је то био умор који ме је савладао?

И уторак је свануо мутан и облачан. Тешко ми је нешто било на души, да л' што је дан био тако суморан или што су прилике биле такве? До подне све је било мирно, али око једнога сата по подне

појавио се један аероплан над Београдом и почео је да шестари. Наши топови узеше да га гађају, али се јавља и други тамо над Чукарицок и Циганлијом. На оба аероплана наши топови пуцају нештедимице. Грмљавина топова поче с обе стране; наши су тукли аероплане и бежанијску косу, а њихови Баново брдо, Ново гробље и Калемегдан. Пролазници неки рекоше да је онај први аероплан тукао Бањицу митраљезом. Деца нека која протрчаше улицом рекоше да су Немци код Калемегдана покушали и прелаз. Веле, како је велика магла пала на Дунав, наши нису ни опазили, до на два три метра од обале, шалупу са Немцима која се из магле као из какве заседе на једанпут појавила.

Свет се већ преплашио и почео да збира у брижне гомилице. Многи не дочекаше ноћ него пођоше из Београда. Ја не знам шта сам чекала, зашто нисам пошла већ тога дана. Ишла сам, распитивала сам се и рекоше ми да могу у возући у Топчидеру или Раковици или... нико у ствари није знао тачно. Донде треба имати кола. Сутра ћу рано поћи да тражим кола.

Те ноћи мало је ко спавао у Београду и, ако га је сан савладао, пробудили су га топовски пуцњи који су се с времена на време чули. У јутру нам рекоше да су то пуцали Руси, чије су батерије биле на граду и Французи, који су били у београдским виноградима.

А то јутро, то је било у среду 23 септембра, свануо је страшан и крвав дан. Тог дана се преломила судбина Београда и свих нас који од тога дана лутамо као бескућници и нигде, широм Србије не можемо да нађемо ни мира ни утехе...

Госпа у црнини ућута. Величина и множина сећања која навалише на њу при помену тога дана, узбудише је и изведоше из тога причања, које је дотле мирно и лако текло, као да је цело казивање читала из какве записнице у коју је свакодневно записивала своје утиске и догађаје. Она се дуго загледа у један пањ у ватри који је, потпуно прегорео, сачувао цео свој облик из пепела. У унутрашњости прегорела пања још је тињала неугашена румен; онако као што у обамрломе телу, које је смрт већ загрлила, још тиња самртникова душа. Седина, која је покрила догорели пањ, све се јаче истиче својом белином осветљеном светлошћу ведрога пламена који су давале младице бачене на ватру, младице које су се дуго опирале снази пламена и пискале, а под свежом им кором врио млади сок, као млада крв оних што борећи се падају и гину прскајући руменом крвљу наша поља и горе.

Да ли је Госпа у црнини, посматрајући замишљену слику, која се пред њом развијала, размишљала о каквој сличности њеној са животом, или су њене мисли лебделе далеко тамо, међу догађаје о којима је казивала и које је вероватно приби-

рала и срећивала, да би их била кадра наставити?

Нисам је узнемиравао, већ — обгрливши рукама од ватре усијана колена — стрпељиво сам очекивао да настави своја казивања.

Ноћ већ дубока и тишина, мукла тишина, која ти се причиња као онај мир који настаје кад самртника ухвати сан. Далеко негде чује се само бат секире, то неко сече дрва да подложи дотрајалу ватру. Небо мутно и све светиљке на њему погашене.

Она настави:

— Тога дана, у среду, био је дан као и јуче суморан; сваки час је требало да кане киша, а гдекад је и пала по која кап, али све до предвече мучило се небо да тек о ноћи пролије кишу.

Требало је да намирим дете па да пођем за кола. Кажу, тешко их је наћи, ал' тражићу ипак. Сама сам с дететом на крилу, па ће ме можда и примити когод у кола.

Али нисам стигла ни да пођем од куће. Већ од осам сати ујутру отпочела је грмљавина, необична, нечувена досад. Чудан неки шум пролетао је ваздухом, као да се нешто гломазно, огромно ваља и гази, рушећи све собом и као да нешто страховито букти. И то све јаче, све јаче... Сви смо напустили собе и двориште и изишли на улицу, прибили се једно уз друго и ослухујемо. Шум све јачи, буктање све ближе, као да нешто крклја и стење, као да се нешто ломи.

Уједанпут, из доњих улица зачуше се измешани људски гласови и сви обратисмо пажњу на ту страну. Мало затим и навали свет да куља отуд. Забрађене жене натоварене бошчама и дечица за њима, која се већ уморила носећи свако по какав мали свежањ или какву стварчицу. Стари људи, забринута и преплашена лица, једва се ослањајући на своје већ малаксале ноге, па онда деца, деца, деца и жене, сиротиња и богаташи, сви подједнако брижна и преплашена лица, сви подједнако одевени или боље једва одевени. Види се да се разбегло из гнезда изненађено неочекиваном силом, као оно кад пожар на мах обухвати кућу, па се становници њени спасавају дочепавши узгред ма коју, ма какву, често и најнезначајнију ствар.

То је збег са Дорћола који се очајно спасава. Припитујемо их, али њима није до одговора. Сваки занет својом невољом и бригом жури у горње више делове вароши, верујући да ће се тамо моћи склонити. Ипак по неко, онако успут, без везе и неодређено, добаци по какав одговор и жури даље.

— Туку Дорћол и град!

— Прелазе!

Једној се жени, мало више наше капије, одвеза бошча и просуше ствари. Прићосмо да јој помогнемо и том приликом чусмо и нешто више.

— Туку се — вели — већ по улицама. Испод кафане „Шарана“ и код стругаре. Видела сам очима својим наше жандарме како гину. Испод моје

куће, на педесет метара, видела сам мртвог нашег жандарма.

Ми се збунили и не знамо шта да почнемо. Поче гласно саветовање, преко улице.

— Шта је могло да их пређе, педесет, шесет, ништа више. И јуче су прелазили па изгинули! — говори с оне стране улице један бакалин, који је ту скоро изишао из болнице, пошто је прележао рану, те добио поштеду, па се сад занима по мало у дућану док му не истекне поштеда.

— Ови са Дорћола мора да се склоне, али ми палилулци не морамо. До нас неће стићи — одобрава му испред својих врата један фијакериста, чије су коње реквирирали, а он због старости поштеђен.

— А може ли граната овамо? — пита једна жена за чију се сукњу обесило четворо деце.

— Не може! — одговара бакалин са својих врата. — Може да туче Ново гробље па тамо до палилулске основне школе и до Позоришта, али ми смо овде мало заклоњени.

У том се над нашим главама чу звркање у ваздуху. Сви дигосмо главе и видесмо аероплан.

— Наш! — узвикнуше неки.

— Није наш! — одговори бакалин. — Њихов је!

Деца запазише негде далеко још један, па онда још један.

— Склањајте те, бацаће бомбе! — узвикну неко и свет се пови те се за час очисти улица и све

се сручи у подруме и под кроворе. А кад се изгуби онај злослути звук у ваздуху, који се као сврдло забада у душу, све опет потеже на улицу.

Бегунци са Дорћола и даље кућају и не обзирући се на опасности од аеоропана. Наиђе и један чичица, рука му сва огрезла у крви. Превио је прљавом марамом кроз коју је пробила крв.

— Где је најближа болница? — пита.

— Варошка — одговори му једна жена — али морао би да се враћаш, а ко зна да и тамо већ не туку топови. Него овуда, преко Грантовца, па у војну болницу.

— Бојим се далеко је! — одговори чичица узбуђено и престрављено. — Бојим се да ми не зазебе.

— А хоће и да се угади, ето, везао си прљавом марамом.

— Можете ли да ми дате једно чисто парче крпе? — замоли чичица кроз сузе.

Уведосмо га у авлију и сви се позабависмо њиме. Једне донеше врућу воду да му оперу рану, друге платно, а нађе се однекуд и чиста памука. Чичица је сео на сред авлије, на једну столичицу која је ту остала како су се деца играла. Он нам је испрекидано казивао по гдешто, али мало, колико је он видео. А ми смо хтели више, хтели смо да знамо све шта се дешава тамо.

— Бију се, бију се по улицама — говорио је чичица док му ми перемо рану. — Ја сам стојао

пред кућом кад ме удари тане. Стојим па гледам и мислим се да л' да оставим кућу... мислим се, па, ето ти!.. Где мене баш да нађе!.. А није само мене, има их много, много рањених а... има и мртвих.

— Грађана? — упита неко, управо сви питамо и сви га укрштамо питањима на која чичица не стиже ни да одговори.

— Грађани, дабоме... жене, деца, људи, леже по улицама и по кућама.

— Је ли их много прешло?

— Не знам... мора бити много, јер су отерали наше из шанчева. Ја кад сам измакао до Позоришта, они су већ били у Душановој улици.

— Немци?

— Па они... не знам колико их је, али је Дунав преплављен чамцима, а из тих чамаца бљује пушка не да ти ока отворити.

— Па има ли наше војске?

— Има, жандармерија и пограничне трупе и вардарци. Добро се туку, али не помаже.

Чичици је рана већ била лепо опрана и добро обавијена памуком и чистим платном те топло заблагодари и крете даље.

Грмљавина топова поче нешто јаче и ближе да се чује.

— Туку Палилулу! — узвикну неко и свет се ускомеша. Једна комшика, са двоје деце, изиђе

из своје капије, натоварена бошчама, и крете за бегунцима са Дорћола.

— Право има — одобравају једни — што да чека последњи час.

— Море, преплашила се! — одговарају други.

— Па нек се и преплаши; има жена децу, а сама је нема ко да јој помогне кад загусти.

У том стиже у авлију, сав задуван и зајапурена лица, дечко, гимназиста, чија мајка од јутрос већ, још од ране зора, крши руке бринући се где је. Дечко је још синоћ казао мајци да он неће да бега, он хоће с браћом да погине, бранећи Београд, али је мајка мислила то су само голе речи неискуснога детета од шеснаест година, када је младост, још нетакнута грубошћу стварности, тако лепа, бујна и свежа.

И када је мајка, милујући му бујну косицу, пуних очију суза, рекла:

— А ко ће мајку да брани?

Младост, неоскрнављена животом а опијена славом оружја, одговори јој без милости:

— Зар си ти једина мајка? Кад би сваки Србин мајку бранио, ко би Србију?

Али је то био обичан разговор, често понављан у свакој кући где понос недозрела мушкарчића казује прву мушку реч. На то смо ми мајке навикнуте, али се увек заваравамо да су то само детиње, непромишљене речи. Тако је и ова сиротица синоћ још легла мирно, а јутрос осванула

очајно. Док смо ми све остале ослухивале топовске метке, или дизале главе да видимо злокобне тице које су прелетале Београд, дотле је несрећна мајка извиривала из капије и освртала се лево и десно, излазила до угла улице и погледала на све стране, неће ли угледати сина који се јутрос рано, неопажен, извукао из куће и којега нема, ево, све до подне, и ако се кроз београдске улице ваља смрт и обара коса њена.

У само подне, кад зајапурена лица и задуван улете дечко у авлију, матери свану сунце и заборави на бригу и своју и ону општу коју је с нама делила, те, опроштена злослутих мисли које су је досада мучиле, загрли сина и обли га сузама. А он кликну:

— Био сам тамо!

— Где? — врисну мајка.

— Тамо где се бију, све сам видео, све... и испрси се дете светла лица, осећајући да се умило славом и на младоме му се, ведром челу, исписа тога тренутка понос.

Сви се искуписмо око њега, а он, мушкарац, поче нам казивати:

— Био сам баш код „Славије“ кад стиже с Бањице десети кадровски пук и поче да се расипа у ланац.

— Ланац? — цикну мајка престрављена том војничком речју, која за нас жене и мајке значи исто што и смрт.

— Јест, ланац! — потврди гимназиста осећајући сву своју надмоћност при изговору ове речи.

— Зар си смео, дете моје? — опет ће брижна мајка.

— А зашто? Нико се није плашио. Свет код „Славије“ гледа са прозора и са тротоара. Војници их опомињу да се склоне, а свет убезекнут и гледа.

Па онда настави, још задихан од трчања:

— Два млада поручика, са два вода и два митраљеза, почеше наступање ка Теразијама. И ја сам пошао за њима. Код кафане „Албаније“ један вод упути се ка „Руском цару“, а други ка „Коларцу“. Ту узеше бомбе у руке, а онда онај први вод кроз Позоришну улицу, а онај од „Рускога цара“ поред Управе фондова, па кроз Доситијеву улицу. Само чујеш „ура!“ и водови се сручише доле на ниже и поче да пршти бомба. Немци потисли већ оне трупе које су се биле на Дорћолу и у Душановој улици, заузели су већ улицу Страхињића бана, полегали у ланац па сипају ватру. Ја сам остао код позоришта и сишао сам полако, крај зидова, заклањајући се иза кућа, доле до велосипедског плаца. Жестока се борба отворила, грокће куршум и пљаште бомбе и тек чујеш „ура!“ Видим Немци измичу, наши освајају Страхињића бана улицу и ја сиђем за две три куће доле. Уђем у једну удубљену капију па само промолим главу и гледам шта се дешава. Борба се већ води у Душановој улици, па и одатле Немце

отераше наши и сручише их доле, на Јалију. Али ту наше дочека паљба плотуна са чамаца. Пролазе рањеници па их питам, а они веле: „Не може им се ништа. Отерасмо колико смо могли, али нас сатиру они са чамаца!“ Тражио сам од једног рањеника пушку, али није хтео да ми да!

На ове речи цикну мајка и благослови у души рањеника који јој не посла дете у смрт.

Затим нам је дечко причао и многе друге појединости.

— Много рањених и мртвих — вели — на путу, на вратима, на кућнем прагу. Болничари, наши и француски, већ не могу више, дигли руке, јер су почели и они да гину. Не могу од куршума да се приближе рањенику. Свет бега на све стране и пада под куршума. Жене вриште, деца плачу... Њихове батерије не туку Дорћол, ваљда због својих, али туку Чукарицу и Савиначки крај.

Младић би и даље продужио причу, коју је у главном исцрпео, али сви обратише пажњу на велики број аероплана који се почео нихати изнад наших глава. То је било читаво јато које је прекрилило небо од Вишњице до Жаркова.

Нико није знао да је већ превалило подне, нико није ни помишљао на време, јер у то доба ватра поче да узима све већи мах. Сад смо већ знали да туку и Топчидерско брдо и Баново Брдо, Топчидер, Савинац, Ново гробље, све, све, све...

Сад већ крену бежанија и из свију осталих крајева вароши и поче свет да се тиска и гуши.

Било је ваљда око два сата по подне, ватра све јача и све страшнија, изгледало нам је као да дршће земља под нама. Не говорећи, не споразумевајући се, немо, пођоше и из наше куће да се крећу бегунци. И, у један мах, нас обухвати страх. Цело до подне провели смо на улици и на двориштy и нико у оној узбуђености није помишљао на себе, а сад, чим први крете, па за њим и други, а нас обухвати страх и хитно, узбуђено, потегосмо што нам је најдраже, закључасмо врата на својим становима и упутисмо се за гомилом. Ја сам носила свој најдражи терет, свога синчића...

Госпу у црнини обли читав поток суза и прекиде причање. Изгледало је као да више неће ни наставити.

Ја је не узнемирих питањем зашто се тако горко заплака при спомену свога детета, јер сам још мало час уочио кад је поменула дете, да га не носи собом. Оставио сам је њеној тузи, пун горкога искуства да је у тузи најбоље оставити ожалошћенога самоме себи и своме болу. Сви други осећаји дају се донекле и делити, туга је осећај који се не да ни с ким делити. Саучешће је у тузи често пута увредљива фраза, кад се каже зато што је то ред, кад се каже из учтивости. Учтивост је у најчешће случајева неискреност обучена у лепу форму, а неискреност је порок у моментима туге...

Оставио сам је самој себи, нека у њој превре

бол и одиста, кад после извеснога времена обриса влажне очи, она дубоко уздахну, диже главу и сама настави:

— Нисам знала на коју ћу страну, ишла сам за гомилом. Једни рекоше да бегамо ка Топчидеру, тамо ћемо моћи да се укрцамо у воз и потегосмо сви тамо.

— Какав воз, какав Топчидер! — узвикну неко други. — Тамо је прави пакао. Тамо граната сипа као киша, пашти дрво и земља, камен пуца, а шљунак се расипа. Под воз да легнеш па ћеш пре остати жив но у Топчидер да одеш. Пошао сам ја био, па, ево, вратио сам се.

И ми се сви вратисмо. Кренусмо за осталим светом ка Бањици. Кад смо прошли „Славију" те се испели код Опсерваторије, пред нама је доле, крагујевачким друмом, загустио свет. Гмиже пешак као мрав, а кола загустила те се просто закрчио друм. А све нови и нови бегунци придолазе из уличица око Карађорђевог споменика, потоком који води између луднице и Вајфертове пиваре и са разних других страна, преко њива, кроз потоке, кроз виногради. Бегало се очајно, бегало се као за време поплаве кад река пробије бране па њени вали немилостиво плаве.

Када би се осврнули за собом, чули би само лом, прасак и тресак. Наше батерије бију са Торлака више нас, гађајући аероплане, а њихове туку на све стране. Доле негде са Дорћола уз-

дизао се грдан дим. Доцније, кад је пало вече, видело се да је то пожар и то велики пожар.

Тек смо сишли низ друм, а почеше да нас надлећу и аероплани. Неко рече да дају и знаке и, одиста, мало затим, а њихове батерије почеше да туку у наше гомиле. Настаде врисак и цика и заљуља се она маса и прште на све стране, као кад камен бациш у воду. Граната за гранатом поче да сипа у редове несрећних бегунаца. Коњи почеше да се пењу у пропац, кола да се преврћу, ствари се расуше по друму, светина суну у јендеке и грађани београдски већ облише крвљу друм и зачу се јаук и запомагање рањених људи и жена, врисак мајака и писак деце.

Гранате су падале једна за другом, увек у гомилу, увек пропраћене вриском престрављених и јауком све нових и нових жртава. Било је ужасно, слика коју не могу никада заборавити. По друму су лежали окрвављени људи, жене, деца, побијени коњи и поломљена кола. Дечица вуку рањенога оца с друма, да га не прегази светина или љубе мртву мајку и праштају се од ње за навек, јер ће је оставити ту, у јарку, а она морају даље без ње. Један коњ лежи на друму ударен гранатом, а на копити му виси мртво дете. Он је у бесу, отргнут, а рањен, тешком ногом згазио дете које је лежало на друму, пробио му копитом утробу, па и сам пао. Тамо опет фијакер поломљен и читава породица сатрвена; мртва мајка, мртва деца,

мртав кочијаш, мртви коњи, само отац, кога је неким чудом мимоишла смрт, стоји запањен и гледа у ту гомилу меса која лежи под поломљеним колима. А мало даље, једна мајка сва у крви и детенце, које још и не ходи, грчевито се држи за материн скут и зове је и вришти, јер му се не одзива. Свет пролази крај овога очајнога детета и нико се не обзире на његову трагедију, јер свако носи своју невољу; свет пролази и нико дете не прихвата и оно остаје на друму окрвављених руку од материне крви, обливено кишом која је с вечери почела да лије и засуто гранатама које на све стране праште.

Свет се расуо по кукурузима, па кроз њиве, кроз виноградe, кроз потоке, све нагло ка Торлаку и Бањици. Донде нису достизале гранате, тамо ће се спасти. Где ћу донде с дететом у наручју, а киша му натопила хаљинице те дршће јадниче и припија ми се страшљиво на груди, разрогачених очију и забленута погледа, јер престрављено гомилом, вриском и грмљавином топова? Бојала сам се промрзнуће од влаге од које је дрхтало, а дрхтала сам и сама уморена страхом, ужасом призора који сам видела и бригом за дететом. А почела је и нека магла да се спушта. Сутон који је све више освајао, магла која се спуштала и дим, који се надносио над жалосним разбојиштем београдских грађана, освајаше све више. Видех једну кућицу нешто даље од топовских шупа где би

се могла склонити и ако се већ силан свет сабио у њу. Све те куће пут Торлачкога друма биле су пуне света који је ту склонио главу од граната и кише. Домаћини су вољно и невољно примали под свој кров бегунце, не знајући да ће се мало затим и они придружити општој невољи.

Једва сам добила места, пустили су ме из обзира према прокисломе детету. Добила сам и један сув војнички шињел те сам свукла с детета мокре хаљинице да их просушим крај ватре. Свет се сабио у кућу као преплашене овце у тору, једва се дише од запаре и врућине...

Разговор један и исти о ономе што се тек преживело и што се још и овога тренутка преживљује. Свако казује како је за мало избегао смрт или како је видео туђу смрт, како је оставио кућу, како је изгубио своје. Невоља за невољом, трагедија за трагедијом, не зна се која тежа, не зна се која већа.

Међу светином сабијеном у кућици и један војник. Упао да се за час склони од кише, па ће поћи даље. И он нам казује своју невољу. Београђанин је и има у Београду породицу, а војник је у V дринском пуку. Тај пук је био у Малој Моштаници и добио је наредбу да иде у Велику Моштаницу, да прихвати и поткрепи једанаести пук шумадиске дивизије трећега позива, који је био на Железнику те потиснут, јер је и Жарково већ било пало. Ту се умолио команданту да оде до Београда и обиђе

кућу, у којој су сами жена и четворо деце. Командант му је дозволио на часну реч да ће се вратити, те се он од Железника спустио преко Булиних винограда и ушао у варош баш у тренутку кад је сву околину његове куће засипала већ граната и кад је очигледно било да се тај део вароши више не може одржати.

Граната је за гранатом сипала, а он се провлачио уз зидове и пажљиво заклањао за углове улица, док није допрео до своје куће. Ушао је у двориште и видео све пусто, кућа затворена. Побегли су, помислио је и забринуо се где ће са малом дечицом. И док је он сузних очију посматрао своју кућицу, гнездо у коме су у миру он и жена отхрањивали тичиће, чу као из гроба пригушен дечји глас: „Тата, тата!“

Глас детињи и срце очинско поведе му поглед и спази на подрумском прозорчету љупку дечију главицу и светле очице пуне радости и поуздања, што су видели татицу који ће их бранити, који ће им помоћи, који ће одагнати страх са некада тако ведрих детињих чела.

Он полете у подрум, у једну мрачну и тесну подземну избу, и тамо нађе целу своју породицу. Само, жена је лежала у несвести, наслоњене главе на песак којим је посут под, а мања дечица око ње, држећи је за сукњу и будећи је. На улазак очев деца као чавчићи на један мах кликнуше: „Тата, тата!“ и обгрлише га чврсто, као мали

дављеници. Отац овлажи дечије косице потоком суза, а затим приђе жени, која се још не дизаше, и пољуби је у чело, другарски, пријатељски, братски.

С поља се борба све више ближила и он је по звуку пушака осетио да наши већ напуштују његову улицу, а по узвицима разумео да се непријатељ већ ближи. Он не сме бити заробљен, дао је часну реч команданту да ће се вратити, а шта би заробљен и могао помоћи својој жени и својој дечици. Слободан може пре.

Последњи је тренутак био већ и он још једном загрли децу. Најстарије врисну очајно у име целе незаштићене породице:

— Тата, спаси нас!

Он не проговори ни реч, ижљуби децу, пољуби још једном жену, која се није ни будила да види свога друга и немо изиђе из подрума, притварајући врата, иза којих су деца и даље врискала и очајно довикивала: „Тата, тата!“...

Био је већ на улици, где је праштала граната и фијукао куршум, где је крхање и праштање загушивало сваки други глас, па су ипак кроз ту целу хуку допирали до његових ушију очајни гласови: Тата, тата!“...

Када је војник завршио своје тужно казивање, један омален, средовечан човек заурлика као рањен и груну се у груди.

— А ја? А ја? — запита неким пригушеним, животињским гласом. Кад сви обратисмо пажњу на њега, он узе наричући казивати:

— Јуче ми умро син... јединац... седамнаест година... Јутрос је требало да га сахраним... Неће нико... нема кола, нема свештеника... нико не сме на гробље, тамо сипа граната... Шта ћу, куд ћу с њим?... А наишло ово... туче граната засипа куршум, а они освајају улицу по улицу... Треба да бегам... кукавица, до бегања ми је било, до себе ми је било!... И шта сам радио... скинуо сам мртво тело у подрум, оставио га тамо, а ја несрећник побегао да се спасем, као да ја требам коме, као да ваљам чему?... И сад кад дођу они, провалиће подрум и избациће га као стрвину... Ко зна где ће га бацити? — Нећу му ни гроба знати!... А ја пошао да се спасавам, тешко мени! Идем, идем натраг, идем тамо!...

И пре но што стиже ко од нас ма једну реч утехе да каже очајнику, он отвори врата и суну у ноћ, суну у смрт!

21

Пуста кућа

Причу о војнику, из петога дринскога пука и ону другу о несрећноме оцу испричала је Госпа у црнини са пуно осећаја и топлине. Да ли што је у њиховој очинској недаћи осетила саучешће у своме материнском болу или што јој је годило да

своју искрвављену душу претрпава и туђим боловима? У великој тузи то није непозната појава; онај који пати, жели што више болова који га драже као заљубљенога љубомора. А туђ бол често и помаже да се сноси свој.

И на мене остави дубок утисак судбина оне дечице од које се отац немилосрдно откида и која сад, без очеве заштите, преживљују већ прве дане ропства. И мене заболе несрећна судбина онога оца, који се вратио своме мртвоме детету.

Госпа у црнини ућутала је, те сам мислио завршила је своју причу о последњим данима Београда, ма да сам запазио код ње намеру да ми све о себи каже. И одиста, она након дуге паузе, коју ја нисам ни једном речју прекидао, настави сама:

— С поља су допирали све ређи звуци што се вече више спуштало. С времена на време само чуле су се овде и онде гранате, а из даљине — рекоше на Дорћолу и на Граду — и даље су топови гроктали. У том је и киша престала, па се појави међу свима намера да крећемо даље. Боље је веле по ноћи.

Детиње се хаљине биле осушиле, а оно се у шињелу било загрејало те га обучем и узмем у наручје па и ја кренем.

Изишла сам из куће и ушла у ноћ, најстрашнију ноћ у моме животу. Небо је било мутно и облачно, ни једне звезде на њему. Мрак густ као

тесто. Кроз тај мрак промицале су сенке несрећних избеглица, натоварене стварима и децом. Тамо, из Београда, допирао је још увек тутањ топова и тежак прасак, а небо се у даљини зажарило, ваљда са онога пожара на Дорћолу, те се догледала мрачна слика престонице.

Тек сам измакла, не умем ни сама да кажем колико, а топови опет почеше на све стране да бију, као да се уједанпут отвори ватрени казан пакла. У оној ноћи, на друму, са дететом на рукама, изгледала ми је ова грмљавина још страшнија. Као да се земља расточила, као да се небо проломило, као да су се срушила брда и планине. Почеше опет гранате да падају међу нас. Неко зајаука на друму, неко писну и зацика у јарку.

И Бог се придружи непријатељу. Поче киша опет да промиче, а затим да пада све јача и најзад се проли као да се небо провалило. Ја не знам да ли се варам, али ми се чинило да је и небо грмело натичући се са грмљавнном на земљи. И једнога тренутка ја се осетих усамљена на друму; да ли су други бегунци измакли, а ја их не могла стићи, или се склонили од непогоде? И та усамљеност изгледала ми је ужасна. Ја ништа страшније не знам, ја се ничега страшнијега не сећам. Сећам се да сам такве сцене гледала намештене, на позорници, па и тада ме је, у пријатноме седишту, увек језа обузимала. А сад ја преживљујем то.

Дете ми се узнемирило, преплашило се и заце-

нило од плача. Стегла сам га јаче и тешила бришући му шалом лице мокро од кише. Киша се и са њега и са мене цедила у млазевима и ја сам већ почела да дршћем од зиме. Гранате су још једнако грувале и ја сам одиста неколико пута осетила како је задрхтала земља пода мном.

Дете је и даље плакало и ничим га нисам могла да умирим. А нисам више имала ни снаге ни речи. Поред зиме, поче и страх да ме мори, јер још никога нисам срела коме би се придружила; никога уз мном, никога преда мном. Да л' се разбегао свет, да л' се скрио, или да нисам ја, у оној тмини залутала ван друма? И кад би се бар могла склонити где, јер се више није могло издржати! Нити сам имала снаге да носим себе и терет, нити храбрости да идем даље у пусти мрак, ма да сам била већ ван домашаја граната које су тамо доле, за мном, још исписивале небо светлосним линијама.

Једва сам догледала кроз таму једну кућу и похитала сам, уверена да ће ме примити. Ко не би примио једну мајку с дететом, која по оваквој пакленој ноћи бега испред Бога и испред непријатеља? Журила сам се, журила сам, шибана кишом и ношена страхом, и што сам била ближе кућици све ми се даље чинила. Најзад сам стигла...

Госпа у црнини одахну, као да је овога тренутка преживела све што казује и доспела до куће у којој ће се заклонити од кише и спасти страха. Мало затим она настави:

— Обузе ме још већи страх кад спазих да је то пуста и порушена кућа, без врата и без прозора, ма да је на њој остало нешто мало крова који би ме могао заштити. У причама наших старих, тако сам ја, на пустоме месту, замишљала усамљену кућу где су се ноћу збирале вештице и недузи. Тада, у топлој соби, седећи на крилу материном, која би ми то причала, страх ми је дизао косу у вис, а детиња уобразиља замишљала је овако исту ноћ, буру, пљусак и грмљавину. Доцније, кад су ми до руку долазиле мрачне књиге, које тако годе младој, сањалачкој души, ја сам овако замишљала место где ће се о поноћи разбојници састати и опет оваку ноћ, буру, пљусак, грмљавину. У другом случају ни дању не бих смела ући у напуштену и усамљену кућу на друму, а сад сам у њој гледала драго прибежиште које нуди спасење моме детету.

Ушла сам у густ мрак и претрнух на уласку кад чух унутра људске гласове. Учини ми се као да ступам у скровиште нечастивих, у змајеву пећину, у вештичину кућицу. Из кућице је допирао женски јаук који ми је продирао кроз душу, кроз срце и кроз кости. Изгледало ми је као да чујем глас несрећнице коју разапињу на крст или јој вештице кидају месо усијаним кљештима.

А то и беше одиста жена којој се откидала душа као да су је кљештима чупали. У кућицу се збило још неколико њих, који су стигли овамо пре мене

и једва се у мраку назирали као сенке Жена једна међу њима ваљала се по поду и пискала, грувајући се песницама у груди и чупајући косе.

— Проклета ми душа и овога и онога света! — нариче кукавица, а они око ње је теше без уверења, без топлине, те им утеха студена ко позна јесен.

— Умири се, можда ће доћи, можда ћеш га наћи!

Таква утеха само дражи и несрећна мајка настави своју запевку. Запитала сам оне око себе шта јој је.

— Изгубила дете, несрећница — одговори ми један од оних, дршћући и сам од влаге којом му је ваљда натопљено одело. — Једно носила а друго водила па... пала граната испред ње, дете се ваљда преплашило, откинуло се од ње, а преплашила се и она те стукнула у јарак, а после, нигде детета...

— Ко зна, сироче — нариче несрећна мајка. — Ко зна где је, лута можда само по друмовима, по њивама или га прегазили или граната?.. цикну кукавица као рањена.

Нисам је хтела узнемиравати у болу, а и да сам хтела, нисам имала речи, не би их умела наћи.

— Је ли га тражила? — обратих се ономе који ми је казао њену злу судбину.

— Тражила, досад је лутала друмом и пољима, на све стране па... нема. Кажемо јој баш, нек се склони овде, под овај кров, док не зазори, нек онда пође опет да га тражи.

— А дотле? — писну несрећница.

— Е, дотле, шта можеш — настави онај обраћајући јој се — стегни срце па трпи, кад ти је таква судбина!

— Идем опет да га тражим! — рече жена и диже се, узе у наручје оно друго дете и пође.

Ја хтедох да је уставим, али ме задржа онај малочашњи мој саговорник.

— Нека је — вели, кад она изиђе у мрак — сваки час тако излази, иде по пољима, дозива дете па се опет врати. Нека, лакше јој је кад тако чини!

— Прођи овамо, снахо, ту кисне! — рећи ће ми други глас из мрака.

И одиста, ја тек сад приметих да је на месту где сам стајала киснуло кроз кров. Раскопчах се, не би ли нашла који доњи део хаљина сув да избришем дете, коме је косица и лице било мокро од кише, али све, све на мени било је подједнако влажно; киша је била продрла до самог тела. Узех руком да избришем детиње лице и чело, а оно опет писну и расплака се.

— Никада није толико плакало! — правдам се ја пред новом својом околином.

— Никад није толико ни патило! — одговори ми једна жена из таме, коју дотле нисам ни запазила.

— Само ако није назебло? — додаће један.

— Тога се и бојим — узданух ја и опипах опет чело детиње које је још увек било влажно од кише.

Један од присутних узе кресати жигицу да би упалио цигару, али овлажена жигица није хтела никако да упали и он је псујући настављао посао. Најзад, у једном тренутку, сену жигица, али се опет угаси док је он донео до висине цигарете.

— А што ти је тако крвава рука, снахо? — упита ме она жена, која је ваљда при тој моментаној светлости опазила то.

— Мени? — пренух ја и посече ме по души осећање слутње.

— Мало пре, кад сину, спазих, па реко' да ниси рањена?

— Ја... нисам... не осећам да сам рањена! — али ми у тај час паде на памет детињи врисак и плач, паде ми на памет да сам му том руком мало час брисала чело и очице и претрнух.

— Дете, да није дете? — вриснух очајно и почех му љубити косицу, очи, образе. Оно се расплака.

— Како ћу да видим, како могу да видим...?

— Чекај, ако упали... — рече онај који је још увек без успеха кресао жигице.

Ја сам, међутим, узбуђено и усплахирено завлачила детету руку у груди, пипала му ножице, чело и нигде нисам могла опипати ни трага од ране. Ипак сам осетила да му тело гори као у грозници.

Најзад, упали се једна жигица, и кад је принесмо, видесмо да је лице детиње све окрвављено, ваљда како сам га брисала те размазивала крв. А млада,

румена крв, цурила је и даље под уветом где је била прилично велика и дубока раница.

Вриснула сам, као да сам тог тренутка ја била рањена; почела сам да дрпам са себе хаљине, не би ли нашла ма једно суво парче којим би му превила раницу и, најзад, здрах са груди део своје кошуље, те парче крпе, превијене неколико пута, наслоних детету на раницу не би ли стала крв.

Ја не знам кад је рањено, ја се ни сад не сећам кад је то могло бити. Била сам два три пут у близини гранате која се распрсла, али нисам осетила да нас се и једно парче дотакло.

Превијала сам се од болова, као малочас она мајка што оде у ноћ да тражи изгубљено дете; тешили су ме они око мене, исто онако и истим речима, као малочас ону несрећну мајку, Притисла сам дете на груди и као да ми га је од нечега требало отети; засипала сам му уста пољупцима као да му је требало удахнути нове снаге. А оно је плакало и дрхтало је целим телом, а чело му и ручице гореле као жеравице.

— Изгубила сам га, изгубила сам га! — вриштала сам ја.

— Не, снахо, не бој се; то је само грозница од ране, проћи ће то! — тешили су ме они исти и истим оним гласом као малочас ону несрећну мајку.

Тамна ноћ је испуњавала пусту кућу. Ох, како је то била дуга ноћ! Изгледала ми је читаава вечност. Целога свог живота нисам преживела

толико догађаја колико од првога сутона па до сада. Изгледало ми је све што сам преживела као огромна, пространа прошлост, које је требало да се досећам, да је прибирам у памети. И нико не зна које је доба ноћи, нити ико зна колики нас још догађаји очекују до прве зоре? Ох, како сам жудно погледала на ту зору; гушила ме је ноћ, нисам могла да дишем...!

Ватра код детета није попуштала, грозница му је обухватила цело тело и тресло се као шибљика. Она жена крај мене нађе у својој бошчи једно парче суве крпице и даде ми. Је ли било чисто или није, ко ће то у мраку видети; тек ваљало је заменити ону прву крпу на рани која се натопила млаком, детињом крвљу.

Око мене се водио разговор шапатом, ја га нисам слушала, јер, кад нисам могла оком, ја сам ухом бдила над дететом. Слушала сам му дах и бројала му ударе срца. Зашто су људи око мене шаптали, не знам. Нити нас је овде, где смо, непријатељ тражио; нити је тако близу да би нас могао чути. Могли смо викати из свег гласа и не би нас нико чуо. Да ли се шапутало из обзира према моме болу, као што се уопште око тешкога болесника шапће, или је ту потребу изазвало само ово пусто место, тако тајанствено и тако усамљено?

Мало затим и чу се ход друмом.

— Неко иде? — рећи ће један у мраку.

— Омалила киша па ваљда кренула бежанија, да их зора не ухвати на домашају граната — рећи ће други.

Један од ових изиђе на врата и чусмо га да разговара с неким.

— Сврати, војниче, овде има мало крова! — виче наш с врата.

— Нека, жури ми се, а и престала је киша! — одвикује војник из ноћи.

— Одакле идеш?

— Отуд, из Београда.

— Шта је тамо, Бога ти?

— Прећоше!

— Не могосте их отерати?

— Прећоше! — одговори војник и настави даље у мрак.

— Их! — учини овај с врата.

Па се мало затим присети и узвикну за војником, који је већ био одмакао:

— Знаш ли, Бога ти, војниче, које је доба ноћи?

— Прође давно поноћ! — одазва се војник из даљине.

Онај се врати с врата у нашу гомилу да нам понови вест, коју смо и сами чули.

— Е, баш мишљах овај пут неће ући! — рећи ће пошто нам је саопштио свој разговор са војником.

— А што да не уђе, сила је па му се може; а тешко нама што ту силу плаћамо кожом! — одговори му један мрзовољан глас.

— Рекох — онај ће први — прошли пут, знаш, били смо сами, сами испустисмо Београд, па га сами и повратисмо, а сад... Руси на Калемегдану, Французи на Топчидерском Брду, па онда енглески адмирали, па француски аероплани...

— И Немци са оне стране Дунава и Саве — додаје онај мрзовољни.

— Па јест... Немци! — учини овај као убеђен, па ће мало затим — Питам ја нешто господина директора (по даљем разговору видела сам да је то био момак у неком новчаном заводу београдском): Како то?

— Које? — пита онај мрзовољни.

— Па то, за Немце и за Русе и Енглезе и Французе. Он те ствари зна, говори француски и прима неке стране листове са сликама и, кад се скупе пријатељи код њега у канцеларији, увек говоре само о политици и убрљали су црвеном писаћом целу карту што виси на зиду. Па, питам ја њега, како то, а он каже: „Немци, Томо, имају једну политику, а наши, Французи, Енглези и Руси другу. Немци кад освоје једну варош они упознаду њену вредност, а Французи, Енглези и Руси кад изгубе једну варош, они упознаду њену вредност".

— Готово!

— Тако ће и Београд, видићеш! — наставља Тома. — Изгубиће га, па ће тек онда да напрегну све силе да га поврате. Неће Београд остати ни

недељу дана у непријатељским рукама. Док ми измакнемо до Младеновца, толико...

Друмом се опет чу неки разговор и пљаскање ногу по блату, као да читава гомилица пешачи. Радознали послужитељ новчанога завода изиђе опет на врата и позабави се дуже напољу. Нисмо чули разговор који је водио, јер није остао на вратима него сишао на друм. Тек кад се врати саопшти нам га.

— Истина — вели — прешли су. Ево, проведоше три Немца заробљеника!

— А шта је тамо, шта кажу?

— Не кажу ништа, слежу раменима!

— Па јеси питао?

— Питао, веле, прешли, шта има друго да кажу.

— Па онда... и ми треба да крећемо, а?

— Оно... ето је и киша престала. Шта знамо хоће ли их наши моћи уздржати да не крену још ноћас даље. Да пођемо, Бога ми!

— А на коју страну? — запитаће она жена.

— Па овако, на Ресник. Тамо ћемо можда наћи воз.

— Је л' далеко Ресник?

— Стићи ћемо до зоре.

Ја нисам ни речи говорила. Кренули су, кренула сам и ја са њима.

Морала је одавно превалити поноћ, морала је већ бити близу зора, али је још увек владала дубока тама и студ. Покрила сам боно дете чим

год сам стигла и притисла га чврсто на груди, не би ли га што више загрејала.

Ишли смо дуго, ишли смо тешко по густоме блату и носећи терет на рукама, а бол на души. Ја сам успут сваки час завлачила под мараму руку и пипала чело и ручице детиње. Чело му је било топло, врло топло, горело је, а ручице као жеравице, али је престала она силна језа и дрхтање. Зашто је престала; да л' му је боље? Дете је било мирно, по гдекад чула сам га да јекне и тргне се као да га је што штрецнуло.

Ишли смо даље. Ноћ је већ почела да се разређује, киша је сасвим била престала, али је јутарња студен почела да осваја. Како смо сви били прокисли, језа узе да нам прожима тело и дрхтавица да нас осваја. Дете, које је дотле било доста мирно, поче понова да се тресе од језе.

Једва сам чекала да сване и тада сам тек могла лепо сагледати раницу под уветом. Била је истина натопљена крвљу, али изгледало ми је да је кост разбивена. То би била већ тешка рана за немоћно дете, а ја овако у пољу, на јесењем мразу, нити имам чим да му оперем рану, нити да је превијем. Како ће је, јадниче, преболети?

Што је виша зора освајала, то је и студен, она рана јесенска студен, бивала све јача. Дете доби силну ватру и поче грчевито да се трза. Чело му је горело, ручице су му горѐле, а усијаним очима гледало ме је право у очи. Ох, несрећна мајко, да

ли је то био поглед праштања или молба за помоћ? Када сам још са сувих, усијаних усана, чула вапијућу реч: „Мама!“ ја сам посрнула те ме добри људи прихватише,

И нисам могла даље.

— Пођите ви, добри људи — рекох им — ја не могу, а, ето, и детету је рђаво.

— Немој, госпо, где ћеш сама ? — рече ми један од њих.

— Дан је већ, не плашим се више, могу остати и сама. Одмараћу се, а и дете да погледам!

Наставили су пут, а ја сам села крај друма да погледам дете, али шта сам му могла помоћи? Сузама сам му полила лице те мила крв, а пољупцима је брисала.

Седела сам дуго тако на друму, док не наиђоше нове гомиле бегунаца, испред којих смо ми ноћас измакли. Окупише се око мене и посаветоваше ме да не седим, јер ће детету бити горе. Рекоше ми да журим у Ресник па отуд у Младеновац, да се тамо јавим начелнику станице те да ме упути лекару.

Мисао о лекару даде ми нове наде и нове снаге. Пођох са новом гомилом корачајући испред свих. Журило ми се, хтела би што пре да стигнем.

У Реснику смо на станици дуго, врло дуго чекали. Један је воз већ био отишао пут Младеновца, а на станици је био други, који је растоваривао топове и коње. Док се тај посао свршавао, све су

веће и веће гомиле београдских избеглица стизале на ресничку станицу. Све покисло на ноћашњој киши, све престрављено, све пренераженo и све прича о страшној ноћи, коју смо преживели и о крвавим догађајима који су се те ноћи дешавали.

Најзад, истовари се батерија и народ јурну у вагоне. Једва сам се провукла, једва добила место у једном вагону, који је био влажан и ударао на задах штале и где смо газили по балегама коња који су се тек истоварили. Било нас је толико много да се није могло дисати, а уз то нас је и онај задах гушио. Помислила сам да би то могло детету шкодити, њему сад треба ваздуха, треба му зрака; помислила сам и да сиђем, па ма и пешке наставила, али се није могло ни изићи из вагона. Била сам чак у дубини и опседнута у једном углу гомилом, која је и сама једва дисала због претрпаности.

Најзад, кренуо је воз. Грозница код детета није престајала, али се мање трзало, све мање, све мање. Почело је сад тешко да дише те ме то још више преплаши. Волела бих да се трза као раније, то ми је трзање ипак било доказ живота. Једнога тренутка, учини ми се чак да не дише и нагох се да чујем. Дисало је, а чело му је било још увек врло топло. Завукох руку да му опипам ручице и учини ми се да нису топле као мало час. Волела бих да су топле, та ми је топлина била доказ живота. Текну ме сумња те скидох му с ногу ци-

пелицу и чарапу. Ножица је била хладна, прстићи студени. Замолих једну жену, која је седела крај мене, да и она види, да ми она каже. Она учини и кад опипа детиње ножице, она ми не рече ни речи, само ме погледа. Ја сам јој поглед разумела и цикнула сам тако силно да се сви у вагону ускомешаше и збунише. Мислили су да је гомила пригушила неког. Кад затим чуше шта је и како је, умукоше сви и посматраше ме погледом саучешћа. Ох, како је тај поглед тежак, како га је тешко издржати!

Стигли смо у Младеновац и — ја сам изнела из вагона мртво дете.

22

„Бацајте сами у огањ децу!"

Да ли што сам је ја кроз сузе гледала — настави госпа у црнини после дуге, врло дуге почивке, испуњене боним сећањем — или је малена варошица Младеновац тога тренутка одиста страшну и језовиту слику престављала? Видела сам гомилу преплашену, престрављену, ужаснуту, како очајно напушта своје домове у Београду засуте ватреном кишом: провела сам ону страшну ноћ у пустој кући, преживела сам последње дане Скопља и ону очајну гомилу бегунаца; видела сам и онај слом без

наде и без утехе на Косову — па ипак, када се сетим оне слике у Младеновцу, ја ништа толико ужасно не знам чиме бих је упоредила.

Младеновац, који је постао збег Београда, Паланке, Ваљева и целе Колубаре, личио ми је онога тренутка на варош пометених, варош суманутих који су се тискали улицама без циља, без разлога. не знајући куда ће, не знајући шта ће; личио ми је на логор спасених дављеника, којима из очију још није ишчезао блесави поглед страха, који још не могу да појме да су живи, јер до мало час били су помирени са смрћу; личио ми је на несрећну варош, на коју се био срушио брег и претрпао је, па је хитно раскопали, те оно становништво, што је изишло из гроба, не уме чисто да појми светлост дана; личио ми је на огромни мравињак, који је згазила тешка стопала силе, па се мрави помели и журе унезверено на све стране, не знајући где ће, не знајући шта ће.

Можда је тако мени изгледало — вели несрећна мајка, — јер сам све то гледала кроз сузе, носећи на рукама мртво дете и лутајући и сама, са малим мртвацем у наручју, не знајући шта ћу. Ишла сам кроз улице и застајала на угловима, седала сам на камен да се одморим и опет се дизала и ишла. Свако се осврtao за мном, свако ме је чудно погледао погледом сажалења који не теши но дражи бол.

Рекоше ми да идем у болницу, да предам мрт-

ваче на сахрану. Отишла сам, али ми тамо рекоше да је то војна болница и упутише ме у општину. Рекоше ми да нађем свештеника и отишла сам у цркву, али га тамо не беше, црква је била затворена. Најзад ми рекоше да идем начелнику војне станице и ја се упутих њему. Свет ме је жалио што се толико мучим, а није ни слутио колико ми је себичнога задовољства причињавало ово лутање које ми је одлагало растанак са драгим теретом. Чисто би ме овеселило кад би ми рекли: Не може овде у Младеновцу ништа бити од сахране, мораш ићи у Јагодину, Ћуприју, Параћин, Ниш! Што даље, само што даље! Када сам пошла ка начелнику станице, ја сам чисто страховала да ме он не предусретне љубазно и са сажаљењем, да ми не шчепа мртваче из наручја и рече: Добро, жено, ти сад иди, ми ћемо свршити своје!

Нашла сам зграду у којој је војна станица по оној гомили војника и народа који се тискао пред њом. Пробила сам се кроз ту гомилу, јер се свет расклањао пред малим мртвацем и скидао је капу и шапутао је: „Бог нека га прости!“ Дојила сам га и хранила, неговала и подизала да ми животом својим пробија пут у животу, а оно се, ево, смрћу својом одужује несрећној мајци!

Гомила је била на улици, у згради још већа. Тискало се и врило као у кошници; тешко је било доћи до начелникових врата, а тешко остати у тој гомили. Загушљива воња од људскога зноја,

покисłог одела, које се пуши и испарава и мокрих обојака и опанака. Од тешког задаха човек да посрне, а нека јара бије из гомиле и жагор личи на клокотање казана који кључа. Узнела сам најзад мртваче више главе и пошла сам. Гомила се размицала, пропуштала ме, а неко чак рече гласно: „Пуштајте, људи, ову несрећну мајку!“

Ушла сам у канцеларију. Нисам ни речи проговорила, није ни било потребно. Начелник је видео и разумео. Понудио ми је столицу да седнем и дозвао једног обвезника који је био ту на служби, те га послао да дозове кмета.

Тај један час чекања у канцеларији начелниковој изнео ми је пред очи све невоље сабране уједно. Ту сам сазнала да нисам била сама ојађена мајка. Изгледало ми је у томе часу као да се ту, у Младеновцу, сабрали болови свих матера и трагедије све деце. И то је оно само што сам ја за неколико тренутака видела, а колико је невоља пре мене протекло и колико ће их још после мене протећи!

— Ето, видите! — вели ми начелник. — Не могу да стигнем ни да утешим а камо ли да помогнем!

А светина куља у канцеларију, и моли, куми, богоради, жали се, тражи, захтева те јој се не може ни наодговарати, а камо ли учинити све. Невоља се ниже за невољом и јад за јадом. Врата се канцеларијска сваки час отварају и кадгод се отворе, допире отуд с поља онај тежак и загушљив

ваздух и брујање као из кошнице. Мени чак она соба није ни личила на канцеларију, пре ми је личила на мучионицу, јер сам саосећала са сваким оним чију сам невољу тога часа сазнала. Можда је сам Бог хтео све то тако да буде, да би мене очвршћао у болу. Хвала му!

Нисам запамтила све оне невоље које су се преда мном низале, ко би их упамтио. Пред очима су ми увек само невоље мајака, тешке, дубоке невоље из којих сам сазнала да нисам ја сама ојађена мајка.

Улази једна девојчица од четрнаест петнаест година, слаба и сиротињски обучена. Она носи у наручју одојче.

— Шта ћеш ти, мала? — пита је начелник.

— Донела сам ово дете! — одговара мала преплашено.

— А зашто си га донела?

— Рекли ми!

— Па добро, ал'шта хоћеш са тим дететом?

— Да га предам овде! — одговара мала и обзире се на све стране преплашено.

— Зар то није твоја сестрица? — пита даље начелник благо, да би охрабрио малу.

— Није!

— Па чије је дете?

— Не знам!

— Како не знаш? Не може бити да не знаш; ти си паметна, ти си одрасла, мораш знати?

— Не знам! — понавља мала збуњено.

— Па ко ти га је дао?

— Једна жена.

— Где ти га је дала?

— Тамо, на станици.

— Познајеш ли ту жену?

— Не познајем је!

— Где је та жена?

— Не знам!

— Па што си примила дете?

— Тако... — учини мала и још се више збуни и унезвери.

— 'Ајд, кажи нам, мала, све по реду како је то било и шта је било? — поче начелник врло благо.

Девојче се охрабри и одреши језик.

— Била сам, вели, на станици да гледам свет. Сва деца отишла, па и ја. Стојала сам код ограде, у страну, да ме не гура гомила. Дође једна жена и запита ме јесам ли одавде, из Младеновца; па онда ме замоли да јој придржим дете, само док она извади објаву. Извади из мараме и даде ми један динар. Даде ми дете, пољуби га два три пута и заплака се, па оде. „Сад ћу ја!" вели, па се изгуби.

— И не дође? — пита начелник. — Или је ти ниси чекала?

— Чекала сам дуго, одјутрос па све досад, па нисам могла више.

— Јеси је тражила?

— Јесам.

— Па нема је?

— Нема!

— Несрећница! — учини начелник окренув се мени и нареди да се дете однесе у општину.

Улази затим војник и он води дете мало, мајушно, тек проходало. На детету прокисле и згужване хаљинице, а весело гледа и чврсто се држи за војников кажипрст. Војник салутира:

— Господине, ово смо дете нашли у кукурузу, више Београда. Мајци шрапнел пробио главу, па лежи мртва, а оно крај ње, седи и игра. Па рекох, грехота је.

— Грехота, дабоме! — додаје начелник и наређује опет да се дете води у општину.

Улази жена и носи раскрвављено дете у наручју. Казује несрећница кроз сузе како је бегала, како је бомбом из аероплана рањено дете, и пита шта ће, где би га понела да се превије, јер му је ране превила крпама које је откидала са свога одела па се боји да се не загаде. Док мајка кроз сузе говори, дете пишти и вије се у рукама материним, а тај писак просеца душу као усијано гвожђе. Начелник даје жени неку цедуљицу и упућује је у болницу. Улази друга, тако исто окрвављена, само није дете рањено већ она у груди, а дете, како је сисало, окрвавило усне и образе материном крвљу. Ужасна, страховита слика. И њу начелник упућује у болницу.

Улази најзад једна жена, друга моја по несрећи Она носи мртво дете под пазухом, прилази мирно начелниковом столу и полаже дете на сто.

— Ево вам га! — вели. — Радите с њим што хоћете. Ја сам га већ изгубила, а пред вратима ме чека још троје па их морам повести.

— Шта могу ја? — буни се начелник.

— Штогод знате! — додаје жена. — Ишла сам од немила до недрага и нико неће да ми помогне. Ето га вама, па чините шта знате!

И код тих речи, не обзирући се на све позиве начелникове, оде и затвори врата за собом, а мали мртвац, другарчић мога чеда које ми је лежало на крилу, остаде на столу не плачући за мајком која га је оставила.

Начелник погледа у мртво дете, чије су очице биле отворене и кад се сретe са његовим погледом, њему наиђоше сузе на очи и окрете главу, затим је опет диже и окрете мени:

— Имам и ја деце и не знам шта је с њима. Остали су тамо, у Београду, или су пошли... не знам. Нисам смео да напуштам дужност па да им пођем у помоћ. Сами су се помогли, не знам како!

Затим, не могући више да издржи поглед малог мртваца, који је лежао на његовоме столу, извади из џепа мараму и покри њоме лице детиње.

И мене заболе тешко под срцем, те стегох грчевито на груди моје мртваче. Болела ме је горко суза оне мајке, која се морала преваром осло-

бодити свога детета, нека би несрећа, ако ће га постићи, била далеко од материнских очију; боела ме је судбина оне мртве мајке крај чијег се тела игра невинашце и оне, што јој бомба раскрвавила дете, и оне што је својом крвљу задојила дете. А како ме тек не би заболела невоља мајке, чије дете лежи на столу у тренутку кад ја своје мртво држим на крилу.

После једног пунога часа чекања, дође најзад кмет. Начелник му главом показа мртво невинашце, које је лежало на столу лица покривеног џепном марамом и на ово, које је лежало на моме крилу.

— Шта ћемо са овом мртвом децом? — упита га начелник.

— Бог нека их прости! Шта можемо, господине, друго него да их сахранимо кад стигне свештеник.

— Како кад стигне свештеник? Шта ради он те је толико заузет?

— Сахрањује, господине, једнако сахрањује.

Начелник ућута па се окрете мени:

— Умиру војници, умиру избеглице, не умиру управо, него падају. Шта можемо? — он се окрете кмету. — А има ли где да се сместе ова деца?

— Има, у капели! Има тамо још деце, па ћемо их све заједно опојати.

Начелник се опет окрете мени:

— То је све што се може урадити, госпођо. Однесите дете у капелу.

— Где је то?

— На гробљу!

— Немам ни сандука.

— Нећете га нигде ни наћи, нема ко да прави Ми већ од неколико дана сахрањујемо без сандука.

Мени грунуше сузе, а начелник узе да ме теши:

— Шта ћете, госпо, видите и сами како је. Добро је кад се може бар да опоје, бар ту хришћанску дужност да извршимо. Видите како је, сами видите. Сручило се овде све, сва несрећа и невоља и нема се кад, последњи је час. Чекамо сваки час наредбу па и ми да напустимо станицу. Да могу, госпођо, ја бих вам помогао, верујте, помогао бих вам!

Поверовала сам му, јер ми је говорио искрено, из душе. Дигла сам се да пођем.

— Где је гробље?

— Поћи ће један од мојих људи да понесе ово дете, па пођите и ви с њим. Оставите тамо у капелу дете, а ви крећите, саветујем вам да крећете што пре одавде. Навала ће бити још већа кад наиђе војска с положаја. А и овако, нити имате шта јести ни где лећи. Крећите одмах, то вам је мој пријатељски савет.

Пошла сам са једним старцом из последње одбране, који је био на служби при канцеларији начелниковој. Он је носио под пазухом оно сироче, а ја своје. Ишли смо кроз улицу покривену блатом, лагано, корак по корак, он оптерећен годинама а ја болом. Ишли смо ћутећи. У једном тренутку,

кад осети да ја грцам, старац диже главу и погледа ме добродушно и очински:

— Немој да плачеш! — рече топлим гласом којим само старост уме говорити. — Немој да жалиш, можда га је Бог баш изабрао да га спасе. Зар не видиш каква несрећа тутњи над нашим главама; ко зна какве патње стоје пред нама! Па, ако ћемо да патимо ја и ти, зашто да пати и ово јадниче. Можда га је Бог изабрао да га склони у своја наручја испред ове непогоде.

Топлина старчевих речи годила ми је, али ме није тешила. Тешко ми је било и помислити да се тако растанем од детета и неопојаног и неожаљеног.

— Како ћу, како да се растанем од њега, и како да га сахраним овако неопремљена? — питам очајно старца, осећајући потребу да чујем још речи од њега, да чујем још много речи.

— Ти си се већ растала — вели старац. — Од живог се човек растаје а не од мртвог. Жив је твој, а мртав и није твој, он је земљин. А земља има материнско срце, она га прими и грли га, а и не пита како си јој га ти опремила, у златне ковчеге, јал у нестругане даске.

Усахнуле су ми сузе, као да их је овај добри човек топлином својих речи сасушио. У његовим речима ја нисам осећала само саучешће но и снагу која ми се повраћала. Ја не знам шта је то било у њима што ме је охрабрило? Када сад, далеко

од непосредних утисака, размишљам о старчевим речима, ја не налазим да је ма чега било у њима и мислим да ће то, што је на мене тако снажно утицало, бити прва топла реч коју сам чула, у тренутку када сам се осећала тако усамљена и тако празне душе.

Старац је наставио разговор, као да је осетио моју потребу да га слушам.

— И ја сам имао... имао сам јединца одрасла... — ту застаде, јер му заигра реч у грлу, па се прибра и настави. — Војник, одведоше га лањске године у војску...

— Па? — запитах ја и ако сам слутила одговор.

— Погинуо! — додаде старац и заћута. Дуго је ћутао. Затим опет диже главу и настави. — Где ће и да изнесе главу, видиш како се то гине.

— Кад је погинуо?

— Не знам!

— Где је погинуо?

— Не знам! — одговори старац и слеже раменима.

— Како не знаш?

— Рекли ми рањеници да је погинуо. То толико.

— Можда је то само глас, можда није погинуо. Бивало је то! — покушах да га тешим.

— Истина је, срце ми каже да је истина. Кад тако говорим о њему или кад сам сам, па мислим на њега, а мени срце заигра, заигра и не може да се устави. — И те речи заиграше у старчевом

грлу, а трепавице му се овлажише, те он окрете главу од мене.

— Како то да те не известе? — покушах ради утехе да га питам.

— Ех, како! — ману старац оном слободном руком. — А ко за мене и зна да постојим? Имаш сина за војску, знају те, нађу те, имају те записана у списку; погинуо ти син, не знају те, не могу да те нађу, избрисали те из списка.

У том већ стигосмо до гробља, на врху вароши. Ућутасмо, савладани можда истоветним родитељским осећањима, улазећи у овај мртви град. Гробље је тужно изгледало, пуно мањих и већих обојених и необојених дрвених крстића, међу којима по где који грубо истесани камен. На гробљу мртва тишина сем, кад ми наиђосмо, што прнуше вране, које су се прокисле одмарале на крстовима и дубоко тамо, са другога краја, што се чу удар гвожђа у шљунак и виде како се из земље одмерено износи ашов. То гробар копа нову раку. Киша раскаљала стазе и гробови се расули и утонули. Гробљанска влага мирише на труло дрво и кости. Са крстова се разлила боја и ишчезли записи. Недогореле свеће савиле се, влажни се пешкири усукали; свега крај једне крстаче гори свећица, ваљда јутрос упаљена, и по гробу нешто јестива. Прођосмо крај неколико празних рака, у којима се набрала вода од кише, а избачена земља разлила се у житко блато. Нигде цркВице, нигде зграде.

— Ето ту — вели старац — видиш, колицина их се одмара. Све нов крст, све ових дана: ту рањеник, ту болесник, ту заробљеник, ту избеглица. Виш, оно тамо, они крстићи у реду, све је то војска, српска војска. Ово је већ четврта година како се ту ређају друг до друга.

— Где је капела? — упитах старца.

— Ето, та колиба! — одговори он и показа ми главом једну колибу од дасака, коју је општина на брзу руку подигла да би имала где склонити од кише и непогоде мртве, који чекају на сахрану.

Тргла сам се и ужаснула, као да ми је тога часа понова издахнуло јединче које сам носила. Стеже ми се нешто у души и мал не цикнух од бола. Старац или опази ил' осети то па дода̂де:

— Није црква од мермера, нема ни звона ни крстова... а и што ће; нек душа само оде у божје дворе, а тело... ништа, прегорело дрво!

Нису ме речи његове, умириле и што сам се више ближила колиби, била сам све узрујанија, гушило ме је нешто, мучило ме је: изгледало ми је као да сам пошла да учиним неправду, да учиним злочин према своме детету. Поумих једнога тренутка да се вратим, али где и шта затим да чиним? Моје предосећање нечега ужаснога, нечега злочиначки ужаснога, било је оправдано. Када сам наишла на отвор колибе, вриснула сам као рањена и тргла се окрећући главу и покривајући очи рукама. Оно што сам видела било је страшније

од свега са чега се душа човечја најежи, а тело хладан зној пробије. И сад ми је пред очима, увек ми је пред очима, нити ћу икада да избришем ту слику из очију и из душе. Виђам је у сну, виђам је и будна, она ме прати и гања, она ми сан прекида и буди ме и увек ми проноси грозницу кроз тело.

Под кровом леже по земљи две даске, нешто мало удаљене једна од друге. По тим даскама положена мртва дечица. Деветоро леже једно крај другога које обувено, које босо, које скопљених, а које отворених очију, које плаве а које црне косице, које попрсканих хаљиница крвљу, а које покривена лица марамицом. Леже мртвих девет анђелака једно крај другога, ни сандука, ни покрова, ни свећице. Изгледају онако бачена на земљу, као кад бура покида са џбуна гранчице на којима су никли пупољци и распе их по земљи. Под њима влажна земља, у коју су се утисле стопале несрећних мајака, које су оставиле овде своју дечицу, опростиле се са њима и сад већ измичу ваљда друмом са осталим збегом не знајући ни где ће им гроб породу бити.

И како мирно леже ова дечица, ни једно не плаче за мајком која га је оставила, ни једно не пружа ручице да га мајка прихвати! Оно горе, прво у реду, слатко девојче, лепо заглађене косице коју је мајка ваљда сузама наквасила а прстима зачешљала. Очи му упола затворене те изгледају

као угашена кандионица, а уснице отшкринуте као тек распукао пупољак те му вире бели, млечни зубићи! До девојчета гологлаво сељаче са још влажним опанцима, а испрскано блатом по кошуљици и стручком сувог босиљка заденутим у недра. Па онда опет један малишан, стиснутих вилица и бледих усана испуцаних од ватре. Под пазухом му јабука коју му је мајка од милоште дала ваљда при растанку. Јабука нагрижена мало и на њој се познаје траг ситнијих дечијих зубића. Носила је ваљда мајка у недрима да детету накваси усне кад ожедни, па му је и оставила, али његова мртва ручица не може је принети устима које су се исушиле од пољупца смрти. До њега мала лешиница детета, чије је лице покривено марамом испод које вири прамен чупаве косице. Кроз мараму пробила крв и црна се мрља на њој осушила и окорела. Па опет девојчица, којој смрт није избрисала сладак детињи осмех са усана, опружила ручице као да тражи мајчину руку да је поведе и до ње друга, замршене и богате плаве косице и висока чела, испод којега су упале две дубоке дупље. Осмех јој се на уснама окаменио, хладан, као на мрамору длетом изрезан. До ње страховита слика једнога окрвављеног детета. Чело му преливено широким црвеним венцем од крви која се из ране излила на једну и другу страну чела, слила се крај ушију и направила мале усирене локве на поду, а из носа му црна крв залила

уста и обојила образе. Мали мученик је грчевито стегао ручице које су испуцале од зиме. Па онда седмо, осмо, девето... ко би их гледао, ко би имао срца, ко снаге и очију да их све види?

На грудима једног мртвачета уденута цедуља. Сагла сам се да је прочитам. Непоузданом, женском руком, написала несрећна мајка реч: Драгомир. Оставила је свештенику име детиње, да га помене при опелу. Мали Драгомир је још држао у руци угашену свећицу, која се разлила, те му восак покапао и искитио цветићима ручицу. Његово је лице мирно, као да лежи на материним грудима а не на влажној и раскаљаној земљи; из округлих обрашчића му одишла крв, те бледи већ се припијају за кост, а уснице стегао зубићима те му упале и унаказиле лице.

Чији си ти, мали Драгомире; ко ти је отац и где је; ко ти је мајка и где је? Радовали су ти се, је ли, када су те родили; звали су те Дракче, је ли, када су те миловали, а ти си се слатко смешио и тапшао рукама и грлио си твоје срећне родитеље?

И ко зна, Боже мој, како су се све звала ова друга дечица? Она тамо чупава можда Дара, Дарче, Дарица; она до ње, са крвавим венцем око чела, можда Милица, Милче, Мила; онај мушкарчић са јабуком под пазухом, можда Милан, Миланче, Миле. И сви остали, ко зна како се зову? Ох, што немам снаге да пробудим ту поспалу децу; да проговорим са њима, да им кажем топлу материнску реч, да

их упознам са новим другом својим, мојим несрећном дететом, које још никако нисам имала снаге да одвојим од недара, ни храбрости да га спустим на оне даске, на влажну земљу.

Занетој овим мислима, посматрајући ону мртву децу, почеше да ми врцају сузе на очи као бујица и још снажније, још себичније притискох своје мало мртваче на груди. Старац ме остави да плачем, а сам спусти на даске дете што га је носио, покри му лице оном марамом којом је било покривено, прекрсти се и диже главу.

— Ја не знам да л' то има негде у књигама записано — поче старац и не гледајући у мене, више сам себи — али кажу људи, некад у старо време, била нека аждаја која је ждрала децу. Падне тако пред село па писне, а мајке, свако јутро по једна, носе јој своје чедо и бацају у чељуст, те га прождере и умири се до сутра ујутру. Ако која мајка, кад јој дође ред, не хтедне дати дете, аждаја јој разори кућу и све живо по кући покоље. Тако се прича да је било а, веруј, и јесте! Ето, погледај ову дечицу! Зар не изгледа као да је аждаја гладна и халовита пала пред Младеновац, па не пиштри само јутром, већ од беле зоре па до мркла мрака?

Ја нисам дизала главу, наслонила сам образ на хладно лице мога анђелчета и грлила га све чвршће. Што се више ближио час растанка, ја сам га све чвршће грлила; изгледало ми је као да хоће да

ми га отму. Кад старац исприча причу, а мени се она колиба учини одиста као отворена чељуст аждајина, у коју морам да бацим моје чедо, јер је дошао на мене ред, и затресох са целим телом које поче нека опака грозница да пали.

Старац настави сам да размишља:

— А није пала само пред Младеновац, пала је на целу Србију аждаја и ждере нам децу, ждере много... потаманиће нам пород! Зло, големо зло!..

Затим поћута па опет додаде:

— 'Ајде, 'ајде, жено. Не помаже суза. И друге су је мајке пролиле, кад су остављале овде своју децу, па, ето, земља сузу упила а туга остала. Тај терет мораш понети, не бива другче. Тако је ваљда Божја наредба, па мора да се сноси!

Ја дигох главу и погледах га.

— 'Ајде — настави он — спусти дете. Спусти га ту, крај овога. Видиш како су се дечица скупила, па ће лепо да се ухвате за руке да играју коло око Божјега престола.

Старац диже руку и рукавом обриса сузу која му засветли на трепавицама, окрећући главу да је сакрије од мене. Затим се прибра и окрете ми се:

— Спусти, спусти и ти твоје! Метни га у ред са осталом дечицом, са његовим друговима и другарицама. Није само, неће бити само. Бог се постарао да дечица буду у друштву!

Спустила сам га и — сад је једанаест мртвих анђелака лежало на даскама једно крај другога...

Госпу у црнини облише сузе, загрцну од плача и прекиде казивање...

23

Мајка

Дуго је, боно и горко јецала госпа у црнини, а ја сам, потресен њеним казивањем, ћутао оборене главе, не хотећи ни погледом да је узнемирим. Дубока тама владала је око нас. На ватри су догоревала дрва, те је гомила румена жара покривала земљу и простирала око себе топлоту и благу, румену светлост. Мора да смо далеко од поноћи одмакли и већ се приближили зори, али је киша још увек ромињала те се у ваздуху није могло опазити да се тама већ разређује.

Када је прође навала суза, госпа у црнини сама диже главу и прибрана настави:

— Нисам вам још све казала. О, како је дуго и како је много то што би имала казивати. Моје бегство и смрт мога детета нису једине моје невоље нити једини мој бол. Имам их пуно још у души.

— Зар вам њихово понављање не позлеђује болове?

— Позлеђује их, али ја имам потребу да их позлеђујем. Мене одржава то непрестано дражење, то непрестано мучење душе. Кад гдекад покушам

да се одвојим од својих болова, ја малакшем и клонем. Болови су већ толико срасли са мном, толико постали моја природа, да се ја без њих осећам малодушна, сломљена, осећам се као створење без живаца. Болови су мој алкохол, и ја се, као алкохоличар, тек пијана њима, осећам снажна и способна, без њих малаксавам и клонем. Ох, не знате ви како је то велика душевна потреба, то пијанство од болова.

Веровао сам јој, јер је одиста бол, када га је казивала, враћао увек њеноме мраморном лицу израз живота, а њеним угашеним очима сјај. Не само то, већ када би исказивала свој бол, код ње би се јављала и нека речитост, онако од прилике, као што жене при нарицању врло често напуштају обичан дневни језик и залазе у поезију.

— Ја нисам само то једно дете изгубила, изгубила сам их све! — настави госпа у црнини. — Моја је кућа опустела потпуно, а до пре три године та је кућа скривала један добар брак и срећне родитеље, који су неговали троје здравих и напредних мушкарчића.

Муж ми је погинуо у бугарскоме рату, на Вардару. Био је храбар и честит официр. У турскоме рату био је двапут рањен, први пут одмах у почетку, пред Кумановом. Рана је била лака, преболео је брзо и стигао је да се на Битољу опет бори са својим војницима. Ту је теже рањен и лебдео је између живота и смрти. Прездравио је, најзад, да

погине у бугарскоме рату, за време првих борби, када су Бугари продрли на Криволаку.

Када се праштао, полазећи у тај рат, мезимче, ово што сам га оставила у Младеновцу, тек се било родило. Кад га је отац узео у наручје да се опрости, дете се насмејало. То је био први осмех детињи, а последња радост очева. Остављајући три сина у кући, отишо је поносан и задовољан у рат из којега се није вратио.

Био је то тежак удар за мене и велика брига примити троје недорасле деце на своја плећа. Тешило ме је што ми је најстарији син већ био добро измакао, ушао је био у осамнаесту годину. Други за њим имао је пуних петнаест, а мезимче родило се позно, врло позно. Зато нам је ваљда и било тако драго.

У јесен те године, за време примирја са Бугарском, пошла сам да потражим гроб мужевљев и повела сам собом средњег сина. Старији је био заузет школом, а мезимче сам оставила код мајке. Учинила сам дужност према оцу што сам повела ма и једно дете, те да синовља суза кане на очев гроб, али сам учинила грех према детету. Дете се ту заразило и кад сам се вратила у Београд паде у постељу тешко болесно. Уложила сам у негу све напоре једне мајке, коју је гризла савест и морила помисао да већ на првом кораку у животу није умела сама да понесе терет бриге над децом која су њој остављена. Пробдила сам многе

брижне дане и бесане ноћи над болним дететом, али је болест била и сувише тешка. Био је тифус који се још од турског рата код нас зацарио и све до тад се није угасио.

Лекари су искрено заложили све своје знање и умење, ја сам их допуњавала материнском преданошћу у нези, па ипак помоћи није било. Изгубила сам га, умрло ми је овде на руци на којој сам га и дочекала кад је дошао на свет. Вриснула сам од тешкога бола и веровала сам тога часа да и ја не требам више да живим. Освестило ме је одојче, које ми је било на рукама и син који је дорастао те који ће још мало, само ако му Бог да живота и здравља, поделити са мном бригу коју сам носила.

И он је расто и његово ми је здравље било најтоплија утеха. Он је расто, али не за мене већ за војску. С јесени 1914 године сазваше ђачку чету и он са друговима оде у Скопље где се ђачка чета вежбала. Борио се затим на Руднику и Церу и, кад је настало оно дуго затишје од аустријске пропасти у Србији досад, долазио ми је, долазио ми је два три пута. Војничка служба и ратни напори изменили су били потпуно ово дете. Оно је постало човек; човек по снази, човек по држању и човек по озбиљности која је са његових усана избрисала детињи осмех. Он је приликом тих долазака са фронта пробављао са мном дуге сате, бринући о кући, о пословима кућевним, о начину како ћемо

удесити живот кад се буде рат свршио и о свему ономе што је мајци тако драго да разговара са сином. Ја сам у њему већ гледала одмену и гледала сам, ако не хранитеља а оно бранитеља куће. А то ми је тако годило и тако ми је требало. Осећала сам се сама, сувише сама, јер ми је те зиме, по смрти мога другога сина, умрла и мајка.

Када је последњи пут одлазио од куће, пред крај августа, љубећи ми руку и праштајући се, рекао ми је:

— Сад се нећемо дуго видети.

— Зашто синко?

— Изгледа да ће скоро настати борбе.

И борбе су настале. Настале су пред крај Септембра падом Београда и низом невоља које, ево, још трају. А одмах, на почетку тих невоља, ја сам у Младеновцу преживела ону језовиту трагедију са мојим мезимчетом коме никад више нећу знати гроба. И да се заврши тај тако рећи покољ, који је Бог мојој породици и моме породу наменио, у Скопљу чух да ми је и последња моја нада, потпора моја, једини зрак који је застао да ме греје, чух да ми је и најстарији син, у борби код Великог Поповића, погинуо...

Очекивао сам да ће после ових речи, којима је госпа у црнини завршила и врхунац своје велике и тешке породичне трагедије, претрпана болом и сузама, ућутати и предати се својим немим душевним патњама. Веровао сам да ће криза, која

настаје у таквим тренутцима, приликом једнога буйнога излива душе, бити дуга и бескрајно бона. Али госпа диже главу и сећајући се, у оној полусветлости, колику је гомила жара око себе расипала, са мојим погледом и, разумевајући или боље осећајући инстиктивно шта ја у томе тренутку мислим, — настави:

— Ви се чудите можда што сам вам са више бола и са више суза говорила о смрти мога мезимчета но о овој највећој несрећи мојој, о погибији најстаријега сина?

Ја никаквим знаком нити потврдих нити оспорих њено питање.

— Објаснићу вам! — настави она. — Ону сам смрт очима гледала, оно је било невинашце коме није намењено да гине у рату, она је смрт била слика ужаса од које и сад задршћем кад ми изиђе пред очи. А мој најстарији син погинуо је на бојноме пољу, као војник, као син оца војника, вршећи савесно дужност своју. Његова смрт је мој највећи губитак и мој највећи бол; он је завршио низ несрећа наше породице, са њиме се угасила и последња моја нада и последњи разлог за мој живот. Али, у његовој смрти има бар толико утехе — и ако је то једној мајци недовољно — да је његова смрт била једна дужност.

Мој муж нас је на свој начин све у кући васпитао. Реч Отаџбина је за нас била тако чист и узвишен појам, да смо је ми са идолопоклоничком

преданошњу замишљенога божанства изговарали. Отаџбина је била све, изнад свега, старија од свега. Када је мој покојни муж изговарао реч кућа, реч породица, изговарао их је са поштовањем и топлином, али, кад би изговорио реч Отаџбина, њему би се узнеле груди и у гласу му је било нечег звонког и свечаног. Када је полазио у рат, ми нисмо смели сматрати то за тужан растанак; када се вратио рањен, ми смо се морали поносити тиме. Када је други пут дошао, са тешком раном у грудима, и лебдео између живота и смрти, говорио нам је често — мени и најстаријем сину: „Не смете ме жалити ако подлегнем рани; треба жалити оне који нису испунили своју дужност према Отаџбини, а не мене који сам је испунио!“

Доцније, кад је полазио у бугарски рат, он је веровао да ће га преживети, али је веровао и то, да њиме неће бити завршен низ ратовања на Балкану. И тада је рекао: „О, боримо се још заједно, раме уз раме, ја и мој син, и пашћемо један крај другога, као они што су их опевале народне песме!“

Мој син је био срећан када је слушао ове очеве речи; у њему се још тада развијао мушки понос и осећање дужности према Отаџбини. Његов је младићски идеал већ тада био да падне на бојишту за Отаџбину. Када сам му ја доцније, у својој материнској себичности, говорила да има и других бојишта на којима се може борити за Отаџбину,

да има и других дужности које Отаџбина тражи од својих синова, он ми је горко пребацивао и молио ме да не вређам успомену његовога оца.

Са таквим васпитањем мој је син отишао у рат. Ја сам морала да стегнем своје материнско срце и нисам смела, исто као оно отац кад је полазио, да сматрам то за тужан растанак. И он ми је, као и отац, говорио, када је долазио на виђење:

— Мораш бити храбра, не смеш вређати очеву успомену. Ако се и деси да погинем, мораш стегнути срце, мораш се измирити с тим да сам испунио своју дужност!

Обећала сам му, све сам му обећавала, а ја сам сама знала колико је душевних патња изазивала у мени слутња да бих га могла изгубити. Ни пред ким нисам смела исказивати своју стрепњу, и пред светом сам се показивала горда што је син заменио оца. Тако је он желео. Једини повереник мојих слутња и мојих болова био је гроб мога другога сина. Тамо сам често одлазила, тамо сам се почела мирити са мишљу да је боље и у рату но у гробу.

Учинила сам и једну неправду, једну горку неправду према своме сину, у тренутку када се он као војник борио. Он је отишао на онај свет и не знајући да сам му је учинила. Не знам хоће ли ми је опростити?

Била сам у једноме тренутку слаба; тешко је материнској љубави разумети и поднети старе-

шинство обзира и дужности. Била сам слаба, признајем, а можда ме је завело у слабост и то, што сам видела и срела толико његових другова, синова виших официра, ослобођених фронта и упућених на разне службе. Мислила сам, зашто не бих и ја себи сачувала хранитеља. Отац му је погинуо, он је већ био годину дана у борби, дакле, поднео је један део терета дужности; зашто сад не би био сачуван, те да може испунити и други део дужности, оне према кући и породици?

Пошла сам у Крагујевац, Врховној Команди. Тамо знају заслуге његовог оца, тамо знају да цене истинску потребу да л' некога треба поштедети или не.

Отишла сам у ону велику зграду начелства, где је била смештена Врховна Команда и ту сам се обртала цео један дан, не знајући коме да се обратим. Срела сам на улици познанике и другове мога мужа и они ме упутише, те сутра одох понова и нађох врата на која ћу закуцати. Али ме г. пуковник није могао примити тога дана јер се сликао. Доведен је из Београда један наш познати уметник — као војни обвезник — да за будући ратни музеј ради портрете свију шефова оделења Врховне Команде.

Тога дана је сликар морао завршити портре г. пуковника, јер сутрадан ујутру видела сам га кад је са својом кутијом за боје отишао староме конаку да слика пуковника, шефа кујне Врховне

Команде. Отишла сам у нечелство, уверена да ћу данас бити примљена.

Војник пред вратима, коме сам се јавила, рече ми да причекам док г. пуковник сврши телефонски разговор. Наслонила сам се крај врата и стрпељиво сам чекала. Врата се или нису довољно преклапала или су била од танке даске, тек отуд из собе чуо се јасно женски глас који говори на телефону.

— Да, ја сам, ја! Како си, Павле? Је ли и тамо хладно?... Је ли кишовито? Чувај се да не назебеш, чувај се, молим те! Обуци оне топле чарапе што сам ти послала... да, због влаге. Дођи сутра опет на телефон. Да, сваки дан у ово доба, сваки дан; колико само да ми се јавиш, да знам како ти је!

— То не говори г. пуковник? — запитах шапћући војника.

— Не, његова госпођа, говори са сином.

— А где им је син?

— У армијском штабу, у канцеларији, али знаш како је, мајка...

— Знам, војниче, мајка сам и ја, разумем ја ту бригу.

У том изиђе госпођа из канцеларије и ја на њеноме лицу опазих срећан осмех мајчин. Тај ме осмех толико охрабри да сам унапред већ сањала о своме успеху. Ето, и они су родитељи и они имају родитељске осећаје. О, па коме би се могла пре обратити, ко би ме пре могао разумети? Са

извесном лакоћом у души, очекивала сам повратак војников који је ушао у канцеларију да ме пријави. Све до тога часа ја сам се сама пред собом либила корака који сам предузела; стрепила сам од помисли да тај кога треба да молим, може бити војник, војник у оном смислу у коме је то био мој муж и може ме дочекати пребацивањем, које сам заслужила и које би ме тешко пекло, а савест ми оптеретило грижом да сам учинила неправду и сину и мужу. Али, од тренутка када сам осетила да у томе војнику има оца, да хладан војнички позив није у њему угасио топлину родитељских осећаја, да он, који толико дршће над судбином својега сина, мора разумети и моју материнску бригу — од тог тренутка било ми је лакше, осећала сам се мирнија и слободнија.

Када ме пропусти посилни да уђем у канцеларију, у моме погледу, на мојим уснама, на моме челу, била је исписана нада. Рекох г. пуковнику све, рекох ко ми је муж, рекох да ми је син већ годину дана на фронту, да је био у борбама, није их избегавао; рекох да сам сама и замолих га да ми учини оно што је већ учинио другима и што је учинио себи и своме детету, оно што је у његовој руци; замолих га да ми уклони дете.

— Немогуће, госпо! — одговори г. пуковник строгим, војничким тоном, у коме није било ничега родитељскога, ничега нежнога. — Немогуће је цео свет ослободити.

— Не кажем цео свет, господине. . .

— Да, али ви молите за своје дете, други за своје.

— Извините мајци. . .

— Да, разумем, али кад би се мајке слушале не би ни било војске.

— Он је ђак. . .

— У толико пре. Због тих ђака ми смо у Врховној Команди просто омрзли слово Ђ у азбуци!

— Не мислим да се ослободи, али при каквом штабу.

— Па то је то, госпођо. А шта значи у штаб, него извући се. То није чак ни лепо, један млад човек да се завуче у штаб.

— Не жели он то, не мисли он то, то ја. . .

Осетила сам се у томе часу страховито понижена, осетила сам се сама у својим очима бедна, ниска, подла. Изишла ми је пред очи слика мога мужа, строга лица, са горким пребацивањем; сетила сам се свога сина, кога ће страшно заболети ако једнога дана сазна шта сам учинила. Дубоко сам се тога тренутка кајала што сам полазила и што сам долазила.

Ја не знам како сам изишла из канцеларије, ја не знам да ли сам се опростила од г. пуковника; соба ми се окретала; нешто ме је гушило и хитала сам што пре напоље, на ваздух. Пролазећи кроз дуги ходник, мени изиђе пред очи слика оне мајке, која је малочас са срећним материнским

осмехом изишла из исте канцеларије. Ох, како ме тешко у томе тренутку заболе горка истина која ми сину пред очима, истина да у Србији само армијске госпоће и госпоће из Врховне Команде имају право да буду мајке и нико више.

Цео мој поступак изгледао ми је још одвратнији, стидела сам се сама себе и, кад сам већ једном била на улици, дисала сам дубоко, алапљиво сам сркала онај ваздух који ми је гасио ватру у грудима.

— Нека га, нека гине, као што му је и отац погинуо — шапутала сам сама себи — нека гине! А они, који су се извукли, кад буду правили каријеру на рачун оних што су изгинули, узећу земљу са гроба детињег, замесићу блато материнским сузама и тим ћу им блатом замазати прљава чела!

Ето, такво је расположење било у мени, у тренутку кад сам у Скопљу сазнала да ми је син погинуо. Ето, зато сам његову смрт, мој највећи бол, примила као нешто са чиме сам била скоро измирена, нешто што ме није могло мимоићи...

Уњутала је. Не знам да ли је бол или умор савладао, али је уњутала и загледала се помно у ватру која је догоревала.

Тама је почела да се прорећује, киша је престала роминьати. Ма да ме је умор био давно савладао, казивање госпе у црнини одржавало ми је напрегнуте живце и одупирао сам се сну. Али, кад она заћута, мени клону глава и полуотворених очију

предадох се сну, ономе сну при коме човек нема више власти над својим телом, а разум му остаје будан и одржава везу са спољним појавама. Спавао сам, али сам чуо и стоку како негде у дворишту прежива, и наредника како, наслоњен на кућни зид, рче, а осећао сам и њу, госпу у црнини, како нагло и тешко дише.

Зора је морала бити близу.

24

„Онамо! намо!..“

Пукло је шест пушака... Тргао сам се као да сам погођен њима. То су оних шест пушака, што сам их са стрепњом очекивао да ми огласе зору, а ономе несрећнику, што сам га синоћ видео везана крај ватре, вечиту ноћ. Глас је тај морао од некуд из велике даљине допрети, једва продирући кроз густ и влажан ваздух. Пронела га је дубока и мртва тишина, која је још владала над Сухом Реком.

Како је то тешка, како је то суморна зора, која се оглашава једном смрћу!

Око мене је још све спавало. Наредник је полегао страном уза зид и пребацио шињел преко главе, а неки грађанин наслонио главу на његово колено. Један се опружио по земљи, подметнуо

мањерку под главу, а покрио се ћебетом, које се натопило кишом. И госпа у црнини оборила је уморну главу на колена.

Под колима, којих је пуно двориште, полегали спавачи, те им ноге, које су испружили ван кола, влажне од ноћашње кише. А прокисла стока, која је полегала по блатњавоме дворишту, уморно клима главом и лено прежива.

Далеко је још од правога сванућа те би се могло још мало одморити, али, и ако сам силом склапао очи, нисам могао задремати. Гушило ме је нешто и ако сам био под ведрим небом. Можда онај сумор, који је у влажноме ваздуху лебдео, или глас оних смртоносних звона, којима је зора оглашена, а који ми се увукао у душу пре но што сам и очи отворио.

Осећао сам и влага да ми прожима тело, језа га стреса, те сам се дигао лагано из гомиле уморних спавача око ватре, и пошао да изиђем на друм, не би ли кретањем умањио језу и не би ли се разгалио до времена кад настане буђење и покрет. Понео сам и једну празну мањерку, која је лежала крај ватре, рекох да захитим гдегод воде те да попрскам чело и очи, не би ли ме то освежило.

Друм још мртав, по где и где ничу из таме нејасни предмети и тромо се крећу. Допире ти уху и по који неопредељен звук те казује да се буди ноћ. Из једнога дворишта чује се тупо ударање секире, то ваљда неко спрема да обнови

ватру, коју је ноћас киша загасила; из другога дворишта чује се ситно и одмерено ударање чекића; то у рану зору поткивају негде коња или вола, који је јуче обосио, а данас треба да крене на даљни пут. Ватре се тамо друмом већ не догледају више, погасила их је киша и дуга ноћ; само по гдегде још узноси се танак дим од пањева који догоревају.

Небом тромо плове облаци оловне боје, те једва се по гдегде између њих назире плавило неба. На врхове оних планина, са којих смо јуче сишли, пали сури облаци, уставили се ту и полегали као орлушине, које су пале на одмор. Шар, који се одјутрос догледа изнад врхова Црнољеве и Језерске планине, просекао је облак те се узнео поносан и свечан, али ипак тужан.

Сретох се на ћуприји са једним војником, који носи воду, и он ми главом показа страну, где је извор. Спустих се стазом кроз њиву, те избих на раскаљужене обале једнога прљавога поточића, једва извлачећи ноге из масне смонице натопљене кишом. Имало је далеко ван друма поћи. Сура и влажна равница прострла се суморна, а по њој ниско полегла магла из које, као кроз процепано платно, избија по гдегде оголело дрво, вршак каквога хумића или кров од колибе. По орању и кукурузишту, заштићене дебелим магленим покровом, пробирају храну јеребице и кад ти чују шушањ, прну на један мах, избију из магле и

расипају се. Обалу потока, којом одим, окитиле кржљаве и оголеле врбе, те ти изгледају као тужбалице које још нису дорекле своју запевку.

Код извора сам затекао две мањерке те се освртох лево и десно да видим ко их је ту оставио. То је био војник, који је далеко у пољу стојао гологлав и усамљен. Шајкача му је била под пазухом, у левој је руци држао упаљену свећицу а десном се крстио.

Посматрао сам га дуго, па му приђох. Био је старији човек, испијена образа и уморна погледа. Он диже главу и погледа ме, али га моје присуство не узнемири, већ мирно и немо настави крстити се.

— Молиш се Богу? — узнемирих га ја.

— Чиним помен! — одговори тихо као да не би рад да поремети свечаност тренутка.

— Коме?

— Данас је четрдесет дана како ми је брат погинуо!

— Бог нека га прости! — прекрстих се и ја и скидох капу, осећајући једно дубоко и искрено саучешће.

Он настави немо крстити се, пошто ми је погледом благодарио.

— А умеш ли да се помолиш Богу за душу братовљеву?

— Не умем! — рече и погледа ме кроз сузе које му се набрале у очима.

— Дај овамо ту свећицу! — рекох му, и он ми је са пуно поверења пружи. — Како ти се звао брат?

— Јован!

Ја се прекрстих, обратих се погледом небу и отпочех молитву, коју ни сам нисам знао, али која ми се наметала и из душе текла. Магловита јутарња јесења свежина, која ми је до мало час притискала груди, као да ме у томе тренутку освежи и поче боно да ми дражи груди. Поглед који сам управио горе, небу, и узнео га изнад простора, који је притискивала магла, срео је тамо горе светлост која се буди. Та светлост изгледала је као отварање неба, као што у младе, чедне девојке прва сетлост у очима значи отварање срца. Осећао сам неку искреност и снагу у души. У мени се тога часа пробудила нека нова, дотле непозната побожност; не она која пости и метанише, не она која клечи пред олтаром и крсти се не разумевајући ни молитве рад које се крсти; већ нека крепка, силна и снажна побожност, слична незнабоштву, које се клања сунцу и непосредно из свога божанства црпе топлоту и живот. Ту непосредност, ту блискост нечему вишем, осећао сам и ја у овоме тренутку, који је био свечанији на пустој, влажној пољани, под оловним кровом, који су чинили кишни облаци, но што би био под високим храмовним кубетима златом отпоченим и драгим камењем искићеним.

Много и често пута у животу говорио сам пред гомилама, у тренуцима свечаним и важним, у тренуцима задовољства и туге и, све оно узбуђење које ми је давало снаге и моћ да мисао искажем, није ми оскудевало ни овога тренутка, пред овим једним јединим слушаоцем на овој пустој пољани. Казивао сам молитву гласно:

„Оче наш, који си на небу, разгрни мутне облаке, којима си га застро, да до престола твојега допре молитва моја за покој душе роба твога Јована, који часно живот свој положи за слободу и величину Отаџбине своје и за велику, вечиту и неумитну правду, којој си Ти бранилац и заштитник, Оче наш, који си на небу!

„Оче наш, који си на небу, нека се слави име твоје и нека оно значи милост онима, који су одужили дуг свој Отаџбини крвљу својом, и нека значи покој душама њиховим и души роба твога Јована. Као што ће из крви њихове, којом су богато натопили наша поља и наше горе, ницати слобода једнога народа; тако нека из душа њихових праведних, сабраних око престола Твојега, никне молитва за спас дома, домовине и народа, ради којега они животе положише. И кроз ту молитву нека са слави име Твоје, Оче наш, који си на небу!

„Оче наш, који си на небу, нека дође царство Твоје; царство правде, царство истине и царство мира; јер то царство донеће уцвељенима, постра-

далима и мученима утехе, а онима, који су га животом својим и крвљу својом искупили на земљи, вечно блаженство на небесима. Тим блаженством наградићеш тада и душу роба твога Јована, када прође царство Твоје, Оче наш, који си на небу!

„Помени, Господе, и помилуј роба Твојега Јована, као што ћемо и ми увек, у добру и у злу, помињати и сећањем одужити се честиту војнику, који је живот свој дао за Отаџбину! Слава нека је Јовану и мир и покој души његовој. Амин!"

Када сам завршио молитву и окренуо се војнику да му вратим свећицу, његове су очи биле пуне суза којима ми обли руку сагнувши се да је целива.

— Баш ти хвала, господине! — рече гласом који је дрхтао у грлу.

Угасио је свећицу, савио је котур, метнуо у торбу те смо ћутећи кренули ка извору. Он ми је захватио воду у мањерку, он је са својима понео, нити је хтео дозволити да то ја чиним.

— Лакше ми је, лепо га ожалисмо! Баш ти хвала, господине! — дода опет после дугога ћутања, па после извесног времена поче да ми казује о свом брату.

— Био је млад, тек се замомчио. Остали смо сами, старији нам помреше, па сам му ја био и брат и отац. Па ја узех и да бринем о кући, а њега дадох на школе.

— Је л' ђак био?

— Јест! Учио ратарску школу. Имамо нешто

имања, па, рекох, кад се врати да га оженим тё да то имање заједно подржимо.

Причао ми је и даље о својим намерама, о надама, о будућности, говорио ми је све док нисмо избили на друм.

На друму затекосмо већ кретање и ако је још рана зора. Није још цео збег кренуо, али појединци већ промичу друмом и грабе Призрену. Промичу војници заостали из команда, које су јуче овуда прошле, рањеници који су се сами евакуисали; болесници у кошуљи и болничким папучама, увијени у болничка ћебад, заробљеници одрпани и боси и избеглице натоварене тешким теретима. Сви они журе да измакну испред кола која ће доцније кренути и закрчити друм.

А доле у селу, већ жив покрет. Све је на ногама и спрема се за полазак. Волови се поје, коњи се самаре, кола се товаре. Они, који су се ноћас у ноћи погубили, траже се међу собом; тамо на друму узносе људи на леђима кола која су ноћас у мраку загазила страном у јарак, други претоварују кола која су се скрхала, трећи поткивају коње, који су обосили. Жагор, галама, вика, препирка тамо и амо и, уопште, све оно што је било јуче и што је било прекјуче, кад се у рану зору буди збег и хоће да крене.

И најзад се креће. Најпре појединце, по један човек или по једна кола, па онда група људи, свака засебно, и група кола, двоја, троја, четвора,

док се све не отисне и не загусти друм народом и стоком. Дотле је већ и дан свануо, и ако тешки облаци још застиру небо и не дају зраку да потпуно пробије.

Крећемо кроз призренску раван, којој се на дну уздижу два колоса, Паштрик и Коритник, градећи џиновску капију, кроз коју дере Дрим, а на истоку, одмах над нама, пространа грбина Шарова и његов поносни врх, где су се српске виле понова сабрале да запевају песму тужбалицу коју се негда, после Косова, једном запевале.

Пошто се равница којом идемо преломи и узнесе у једну вишу раван, на дну се ове оцртава, тамо у дубини, силуета града на једној узвишици под којом се простире варош од које се, из групе кровова који ти се чине као мрка и тамна поља, догледа тек по које минаре или јаблан.

То је Призрен.

Величанствен у прошлости, искићен сјајем најсветлијега доба историје једнога народа, заносним легендама које су се ткале на ткиву разапетом између гусала и историје и једном родољубивом чежњом, која је, у доба буђења свести о слободи, задојавала неколико покољења поносом и пожртвовањем.

Скопље има другачи, велики и важан политички значај; оно је престоница вардарске Србије и средиште оних вечних, историјских балканских путева, којима су се од увек ваљали велики светски дога-

ђаји, никли из сусрета истока са западом. Прилеп је песма српскога народа; ту је Марко орао друмове, ту делио мегдане, ту из мешине вино пио и ту прослављао славу своју, Светога Андреју. Охрид и Пећ су вера хришћанска и вера српска; то су храмови под којима је првипут пропојала хришћанска и први пут српска молитва. Хрељин Пазар је колевка српска, зачеће живота и државе.

Изнад свих тих градова и милих и драгих, Призрен има свој особени значај; има своју нарочиту драж, има свој светао и зрачан ореол. Призрен је сан српски, он је једна чаробна легенда. Онамо, 'намо, иза оних брда, леже разорени двори нашега цара; онамо споменици наше величине, онамо поносна прошлост једнога народа. Онамо ваља поћи, онамо управити жеље, онамо тежње. И када су једном две мале војске, двеју тек никлих државица, кренуле једна другој у сретање, мачеви су њихових војсковођа тамо ка Шару управљали своје врхове, а Призрен је била реч која је у смрт звала и смрт слатком чинила. И када је европска себичност грубо разорила сан једнога младога народа и онемогућила да се две братске војске састану под зидинама Душанова града, срела су се тада на подножјима Шаровим два поклича:

„И ако се српски стег посред Ниша вије.

Још'те тужно Косово осв'ећено није!" и онај са запада, отуд са Ловћена:

„Онамо! 'намо за брда она!..

Оба су поклича исказивала једну и исту тежњу, тежњу да се немилостиво разорени сан настави, и да се још једном пође путем историје, путем традиције, путем правде и путем слободе. И пошло се једнога дана, и стигло се. На Прилепу се Марко пробудио, зазвонила су звона у Охриду и Пећи; појавио се Марков буздован са морскога дна под Драчем, а на Призрену се Душановом залепршала српска тробојка. Ено је, ено, онамо, 'намо!.. И ако је мутно небо, и ако су нам исплакане очи, ми је догледамо, ми је видимо, она нам казује пут као поклоницима звезда водиља.

И крећемо, идемо тамо где њу видимо, идемо ка Призрену. Изнурени глађу, изломљени тегобама пута, малаксали од мраза и зиме, бедни и скрушени, крећемо у бескрајним поворкама својој Меки и Медини, своме Јерусалиму, светим гробовима прошлости наше!

Али не идемо ми на поклоњење светињама тим, већ идемо да у темеље светога града, где је сахрањена слава наша, сахранимо и последње наде наше!

Онамо, 'намо, за брда она, леже разорени двори, разорени храмови, разорена прошлост српска; тамо се сад збира са свих страна и разорена држава српска. Тако ћемо и ми, прогнаници са огњишта својих и из домова својих!

Хоћеш ли нам отворити царске твоје капије; хоћеш ли нас примити, поносни царски граде?

Хоћеш ли нам, прогнаним бескућницима, дати заштите међ зидинама твојим, где се заклонио последњи делић слободе српске?!

25

Слом

Сећам се једнога великога пожара, пре неколико година. Горела је пространа и висока зграда од темеља до крова. Најпре се у доњим одељењима појавила ватра и дим је кроз разбијен прозор почео да куља. Узбуђење је очас обузело целу кућу, али они на вишим спратовима, удаљени од места где се ватра појавила, веровали су још увек да за њих није настао крајњи моменат, да се пожар може још и угушити, ако помоћ брзо стигне. Пожар, међутим, напредује и тамо, где је досад куљао дим, јавља се пламен који се дохвата таванице и пробија врата и прозоре. Настаје паника међу становништвом куће, збуњеност, пометеност, бегство, спасавање. Пламен букће, тутњи и крха, обара врата, прозоре и лиже зидове, и дохвата се већ степеница којима и последњи, који су заостали у кући, треба још да се спасу. Врисак жена, писак деце, довикивање оних који спасавају, узвици светине све више расту. По улици леже ствари спасене или избачене кроз прозор, полупане, исквашене водом којом се гаси и изгажене;

а крај ствари, неодевени, како су у последњем тренутку избегли, прозебли, престрављена погледа пред ужасом који им гута имовину, стоје непомични и неми становници куће коју ждере пламен.

Пламен већ букће, прегорео је прву таваницу и пробио је у горњи спрат, разорио већ степенице које воде озго, а у светини ваља се по калдрми и превија несрећна мајка чије је чедо остало горе, а отац одјурио у пламен да га спасе, али не може доспети где је пошао. Пожар се шири, пламен халовито граби све даље, прште врата и прозори, чује се тресак балвана, а црн дим куља пластовима и гуши оне које обухвата. Сад је већ пробијена и друга таваница, пламен је продро у све просторе и лиже кроз рупе где су били прозори и врата; цреп се на крову усијао и осећа се како попушта и стење кров.

Пламен већ букће кроз празне просторе између голих зидова где ждере још и последње остатке дрвенарије. Леп са зидовима у великим комадима пада, а direци у дуварима већ се претварају у жар. Почињу да се сурвавају зидови који деле унутрашње просторе, а који су изгубили под собом основе на којима су почивали; цигла са треском пада у жар и развија око себе густе снопове варница и пламен добија све шире и шире просторе између четири основна зида, који још стоје, те цела кућа изгледа као усијана пећ. Најзад јавља се пукотина и на једном од основних зидова, она

се шири, зид попушта, нагиње се и са страховитим треском читаво једно огромно платно пада, засипа улицу, претрпава децу и људе и настаје врисак и цика. Кров се већ нахерио, једним делом виси у ваздуху, цреп пршти и сручује се, оџаци који падају на њ дробе га у ситну парчад, пада већ и други зид, занео се и трећи и, још мало, па један ужасан крах, један ужасан слом и све се сручује са страховитим треском. Тамо где се јуче још уздизала угледна и здрава бина, сад већ леже рушевине и жар и по њима полегао црн дим који гуши.

У часу када смо улазили у Призрен мени се поновила и наметала цела ова слика пожара. Под кровом, који је покривао нашу Отаџбину, попрскали су већ зидови који га носе, и пламен је помамно лизао и буктао кроз све просторије, уништавајући и последње остатке наше имовине. Цреп је већ пр штао на крову, догорели балвани са треском су падали, основни се зидови делом порушили и кров је већ висио у ваздуху. У једноме крају врисак оних који су у пламену изгубили свога, у другоме беда оних који су изнели само главу и крпе на себи и ужас светине и пометња, и све, све, као о пожару. И најзад, онај крах који се очекује свакога тренутка, крах који је неминован и који ће под собом претрпати све што се за времна не склони.

Скрхало се све, скрхала се цела Србија у оне испреплетане, тесне и прљаве улице призренске.

Ваља се гомила и прикрива собом сваку стопу калдрме, као оно кад о поплави дере набујала река, која носи све што је дочепала и почупала. Имаш утисак као да стење земља и угиба се. И Краљ и Скупштина и војска и народ и влада и Врховна Команда, и остаци оних који су се борили, и рањеници, који су напустили болнице и тумарају кроз улице, и заробљеници, који не знају шта ће са собом и за које нико не зна шта ће са њима. Па онда регрути, стране мисије, жене, деца, старци, надлештва, архиве, благајне, команде без војске, товарни коњи, кола, аутомобили, батерије без муниције и силна стока. Све се то скрхало, све се измешало, све то извире из разних улица, гуши се, саплиће, гура, тумара, тиска, укршта се и једно другом преплета пут, тако да не можеш прећи с једне на другу страну улице и не можеш, ти пешак, по читав сат, провлачећи се између коња, кола и воловских рогова, да начиниш ни двеста метара пута.

А по странама улица, под стрејама, као оно о пожару, начичкала се престрављена светина узневерена погледа и стоји немо и посматра све ово. Стоји тако од јутра до подне и од подне до мрклога мрака. Као дављеници који су се дочепали обале, па, још несвесни потпуно опасности коју су преживели те немо гледају за собом укочена, суманута погледа у реку где су се давили, тако ова светина без израза, без саучешћа, без свести го-

тово, гледа за собом и пред собом и не уме да се прибере.

Људи раскопчани, кајишеви са опанака се опустили и вуку по блату; лица се срозала, одело већ подрпано и блатњаво, прокисло и омлитавело. Жагор и жамор као у паклу, тропот по неравној калдрми као да једновремено двадесет возова стижу са разних страна.

У тој гомили што промиче или оној, што стоји страном улице, срешћеш све што се, као на дну левка, сручило са разних страна Србије. Тамо енглески адмирал, који је не знам којим случајем запао у Србију, где га је дочепала буйица догађаја и заједно са нама почела носити друмовима нашим; он разговара са француским авијатичарем, који је до пре месец дана са обала савских и дунавских надлетао Срем и Банат. Даље мало од њих, жене у војничким шињелима, чланице неке америкаиске мисије, разговарају са неким руским лекарима. Овамо опет српски министар у живоме разговору са француским артиљеријским официрима, а мало даље виши официр са неким енглеским лекарима. Кроз сву ту шарену гомилу промиче по каква руска болничарка са кожухом и чизмама, по каква жена под шајкачом и у мушком оделу, француски топџија, руски минер, наш официр са фронта, необријан, без сабље, уморан и малаксао или по какав официр из Врховне Команде, чист, избријан, закопчавајући брижљиво шињел до грла како би

сакрио Карађорђеву звезду од погледа оних који су дошли са фронта. Крај ових промичу жене, укаљане блатом до појаса, деца увијена у крпе, војници без пушака, без ранаца и опасача, рањеници без одела и бегунци без хлеба.

— Никад ваљада оволико народа није Призрен видео у својим улицама — вели, ослоњен на један ћепенак један омален човек са наочарима на носу и тешком торбом на леђима.

— Тако је ваљда било — одговара му други, испрскан блатом до грла — тако је ваљда било у Призрену за време крунисања Душанова, па сада кад једна српска круна пада!

И да ту мисао подвуче и појача, он пружи прст на једну забачену уличицу, где се догледао један болан призор. Три пара вочића које гоне војници, упињу се да извуку из стрме улице она велика дворска кола за свечаности, у стилу Луја XIV. То су она кола, у која се прежу два пара бираних коња, окићених сребрним амовима и перушкама над челом; на којима позади стоје два избријана пажа са белим перикама; пред којима и за којима јаше ескадрон гарде у зеленим блузама, извезеним жутим гајтанима и доламама пребаченм преко рамена; она кола са великим стакленим прозорима, кроз које Величанство поздравља светину која му аплаудира и кликће. Та кола су, ево, доспела некако до Призрена, точкова умазаних блатом као и остала сељачка кола, прозора полупаних, а место

никловане руде, уз коју су се презали пастуви из краљеве коњушнице, утурена је једна очишћена грана, за њу су конопцима привезани јармови и ујармљена три пара волова. Кола су натоварена куферима и сандуцима са конзервама, који су се распртили по седишту на коме је некада Краљ седео.

У дубини, изнад уличице којом се тегле ова кола, уздиже се брдо, које носи град призренски и овај се горе, на висини, јасно оцртава. Као да је неко хтео нарочито да овој слици намести као залеђе Душанов град, симбол моћи и снаге српске; као да је неко хтео да пред овим залеђем да што боњију слику. Нека би се једним погледом могла обухватити и прошлост и садашњост, и оно оронуло камење на граду, које прича о слави једнога народа, и ова дворска кола натоварена сандуцима, која вуку вочићи, а која причају о трагедији једнога народа.

Да допуни ваљда слику бојом, и небо се над Прзреном натуштило као суморно чело по коме су исписане бриге и очајање, а на западу, тамо где се оно наслања на врхове Проклетије планине, и где Паштрик узноси свој врх, гоне се читаве армије кишних облака.

— Боже мој — наставља разговор онај мали господин под стрејом, гледајући у стрму уличицу— коме је то могло пасти на памет да вуче ова парадна дворска кола чак овамо? Разумем још до Ниша, али даље...

— Ја мислим — одговара онај господин излепљен блатом — да ће се сад тек у Призрену видети јасно колико је излишних ствари спасено, а колико је важних остављено непријатељу.

— Што ћете, то је тако, тако мора бити. У најтежим моментима човек губи главу. Сећам се једне моје тетке, која је и новац и накит држала код себе. Била је богата и дрхтала је над паром па је све код себе чувала. Кућу јој једнога дана захвати пожар који је врло брзо напредовао тако да се једва она спасла. Хтела је понети све, све из куће; жао јој било сваке стварчице и, знате ли шта је од свега изнела? Један везен јастучић. Жалосно ју је било погледати на улици, пред кућом у пламену, који јој ждере сву имовину и новац и накит и акције, а она чврсто држи на грудима онај јастучић. Тако ми нешто и ово изгледа! — заврши показујући на она дворска кола која вуку вочићи.

— Та да, тако нешто — одговара господин улепљен блатом — само, рекосте, то је била тетка, али они који управљају државом не смеју у овим тренутцима бити тетке.

Иначе, гомилице које стоје крај ових, и не обраћају пажњу на дворска кола о којима ова двојица воде тако жив разговор. Светину више не интересује ништа, постала је апатична и нема те појаве која би код ње могла изазвати какав нарочити утисак. Видела је светина та већ и Краља на та-

љигама, и Врховну Команду у планини, и команданте без војске и министре без власти, видела је и угледне породице, које у Београду нису могле ни до Калемегдана без аутомобила, како газе друмски глиб и богаташе како гладују и сиромахе како умиру у блату. Све су видели и срце им изгубило осећање, душа им је пресита утисака, а живци им огрубели и отупели. Они посматрају сваку, па и најсуровију појаву, са равнодушношћу и изразом који као да казује да то тако треба да буде, да то тако мора да буде.

Уосталом, што се дубље газило у катастрофу, што се у томе вртлогу који нас је захватио, слазило ниже и ближе дну левка, све се више губио интерес за опште појаве и све се више истицала себичност. Нико више није распитивао о новостима са бојишта, нико о томе, хоће ли Румунија ступити у рат; нико о томе да ли је већ стигла руска или француска помоћ. Ако је ко и покушао да говори о томе, остали су га с чуђењем посматрали и измицали се даље, да не слушају празне речи које им још од Крушевца и Крагујевца звоне у ушима.

Брига која је светину морила било је питање о хлебу, који је врло тешко било наћи, и разговори, који су се водили у светини, били су само о путу којим је ваљало поћи. На путу довде још се и могло заваравати оваквим и онаквим гласовима, али се сад већ јасно и очима видела ситуација.

Поћи се мора, у то више нико није сумњао, али како и којим путем?

До Призрена свако се само склањао од непријатеља, али од Призрена поћи, значи потпуно се откинути од Отаџбине, потпуно напустити мисао о повратку и раскрстити са свима надама. До Призрена се ишло неком одређеном месту и одређеном циљу, са оправданом или неоправданом вером да ће се у њему наћи заштита; али одавде нико није умео рећи куда ће, а још мање како ће. Ма којим се путем пошло, на сат, два и три од Призрена већ је граница Краљевине Србије; прећи је, значило је отиснути се у туђину. Куда у туђину? — питао се свако забринуто, јер та туђина биле су недогледне планине, та туђина била је глад и невоља.

Па онда, до Призрена било је пута, било је друмова, слазили су њима кола и аутомобили и носили су на себи читаве породице; носиле су се читаве куће ствари, носили су се читави џакови брашна и товари хране. Одавде, па даље, нема више добрих путева, а и што их има не могу њима кола ходити до највише сат или два иза Призрена. Може се по баснословну цену купити један, па и два коњића, али шта они могу понети, можда по једно дете на самару. Шта ће се са осталим стварима које су се повукле до Призрена, а шта са породицом? Како ће се пешке у планину, како ће се без хране путевима где нигде нема села, нигде крова, нигде ватре?

То су била та мучна, та тешка питања којима су се сви бавили, која су све бринула и којима нико решења није умео наћи.

— Ја не знам шта ћу? — вајка се један инжењер — ја не знам шта ћу! Довукао сам целу кућу довде, седам кола ствари. Мислио сам презимићемо овде, у Призрену. Шта ћу сад са стварима?

— Баци, брајко! — одговара му пакосно срески начелник, који је без игде ичега, са торбом на леђима, стигао у Призрен.

— Да бацим? — зграњава се онај.

— Да бациш, него шта. Дочепао си се некаквих државних кола, која су ти дали можда ради поправке каквог друма, па потоварио све; повукао си чак и корито и стару, разлупану бурад да ти их не узме непријатељ, да те не оштети. Е, ето ти сад, бацај сад!

— Бацићу ја ствари, и тако ми Бога нећу пожалити — вели очајно инжењер — али шта ћу с децом, четворо их је. Шта ћу с њима?

И збиља, страховито је било гледати како су се бацале ствари које су се на колима довукле довде. Многи су и продавали, али по какву цену. За два и по динара продат је пред мојим очима један француски шпорет, једна столица за љуљање за два динара; дванаест плетених столица за седам динара, једна дечја колица за четири динара.

— Ја не продајем, ја горим моје ствари и грејем се — вели један благајник који је уз болницу

повукао и кућу. — Јуче сам изгорео црни етажер који сам платио сто и двадесет динара; јутрос, када сам пошао од куће, исекао сам за ватру две фотеље. Да продам не вреди, за те паре не могу да добијем толико дрва. А и нема где да се купе дрва.

— А што си вук'о фотеље? — пита га порезник који носи под мишком пореске књиге.

— Што, питај ме, имаш право да ме питаш! — вели благајник срдећи се сам на себе.

— Што да те питам ја, нека те питају они грешници који су ишли пешке зато што си ти вукао фотеље.

А купаца је ипак било довољно. Мештани, нарочито мухамеданци, куповали су радо све што стигну. Куповали су најпре за новац, али је вредност сребрног новца била огромна. Ако као продавац тражиш три динара, купац ти нуди десет, али у папиру. Доцније је настала размена, давали су се разни кућни предмети за брашно, шећер, кафу и друго.

Док су се с једне стране бацале, гореле и продавале у бесцење ствари, с друге је свет зашао у забачене уличице призренске и пошао од капије до капије, тражећи коње. Коњ, који није обећавао да ће издржати ни први дан хода под теретом, продаван је по сто педесет и сто седамдесет динара.. Ако га ниси купио данас, сутра си већ тог истог коња плаћао двеста динара. Цена је коња нарочито

много скочила када је Врховна Команда почела нагло да купује велики број коња. Рашчуло се било на све стране да је Врховној Команди потребно двеста коња са самарима.

— Шта ће им двеста коња? — узвикује очајно један несрећни родитељ који већ два дана не може да нађе коња.

— Како што ће им? Кад би ти видео колико је жена и колико рођака ушло у састав Врховне Команде, признао би да јој је и триста коња мало — одговара му један, који је и сам покушавао да уђе у састав те команде па није успео.

— Па онда кујна Врховне Команде! — додаје пакосно један помоћник окружне благајне на чијем се лицу јасно види да је изгладнео а, по врату и траговима подваљка, да је љубитељ добре кујне.

— Каква кујна?! — нервира се очајан родитељ.

— Па кујна која и сад у Призрену има свој редован јеловник и прописан број јела.

— Ама, зар се растура држава, а та се кујна још одржа?

— Ех, држава — додаје пакосно изгладнели чиновник окружне благајне — држава је друго, а кујна је друго. Кујна Врховне Команде је једна традиција, која се одржавала кроз све ратове. Не можете ви тражити да се једна традиција тако лако растури, за љубав тога што је држава пропала.

Но куповина коња за Врховну Команду учинила је још и други утисак на преплашену светину. Та

куповина значи да Врховна Команда напушта Отаџбину и значи да је настао последњи тренутак за спасавање. И то тумачење није било нетачно, у толико пре што је већ пукао глас да је пут за Дебар немогућ, јер су Бугари заузели Гостивар, те се више ни у ком случају ве може помишљати на одлазак у Битољ преко Дебра и Охрида.

Дотле, докле тај пут није био затворен и влада и Врховна Команда носиле су се мишљу да и сами крену преко Љум Куле на Дебар и Битољ, који је још слободан и одакле се, у случају невоље, увек да за времена одступити ка Солуну. Тим путем већ од неколико дана одлазе читави каравани и, ма да је тегобан, стижу где су кренули. Тим путем су имали кренути и дипломатски представници страних савезничких сила, који су се такође уз владу у Призрену налазили. За њих је чак утврђен био цео распоред путовања тим путем и издате биле потребне наредбе, а доведен у Призрен и један коњички пук који ће их пратити.

У очи самога дана поласка страних посланика, министар председник их је призвао себи и изјавио им да су Бугари заузели Тетово и Гостивар и да напредују даље. Свакога тренутка могу пресећи пут који води у Дебар и Врховна је Команда изјавила да не одговара више за безбедност путовања савезничких представника, којима не остаје ништа друго до да промене правац и да се упуте на север, преко Ђаковице и Пећи. Тога дана

почињу већ и да се враћају са Љум-Куле они који су јутрос и јуче кренули тим путем и они донеше нове гласове о опасности, који се гласови нагло шире у масе и изазивају нову забринутост. До тога тренутка, највећи део бегунаца измирио се био с тим да крене путем преко Бицана и Дебра. Неугодности тога пута трајале су два и три дана, али се бар знало куда ће се. Иде се у један још слободан део Србије, Дебар, Охрид и Битољ. Ако би поплава непријатељска провалила и дотле, из Битоља се за један сат, и то железницом, прелази у Грчку, где је човек одмах обезбеђен. Сваки други пут водио је у туђину, у непознате крајеве, у неизвесност. Отуда толика забринутост код бегунаца када прште глас да је пут за Бицан затворен.

— Сад смо у клопци! — узвикнуо је очајно један поштар, који је сутра рано хтео да пође с породицом, једновремено кад и страни посланици, да би се користио заштитом која ће њима бити обезбеђена.

— Ми смо просто опсађени! — додаје други његов пријатељ с којим је требало у друштву да путује.

— Ама како опсађени? — теши их један резервни официр. — Пут је ка Скадру отворен.

— Опсађени, господине! — понавља наглашавајући поштарев пријатељ. — Са севера непријатељ, са истока непријатељ, са југа непријатељ, а са запада највећи непријатељ, непроходне албанске планине.

Међу онима што су се кренули ка Битољу па се вратили са Љум-Куле и вајкали се гомили која се окупила око њих, срео сам и једнога старога познаника. Био је то онај виши чиновник са скопљанске железничке станице, који је у тренутку кад су кретала једновремено два воза, један за Солун а други за Митровицу, сишао са солунскога воза и сео на митровачки, убеђен разлозима онога професора у суроj шајкачи, који му је развио план одлучне борбе на Овчем Пољу. Доцније, када сам срео тога господина како пешачи између Штимње и Сухе Реке, он ми се тешко вајкао:

— Ама, лепо сам ја пошао за својом памећу, ал' тако је то, кад ја у последњем тренутку хоћу да слушам стратегијски план, и то од кога, од професора! Већ сам био метнуо ногу на степеник солунскога воза и камо да сам се и попео, куд би ми сад био крај. Али он вели, на Овчем ће се Пољу тући одлучна битка. Е, па дедер, не убиј га! И бар да ми је да га сретнем гдегод успут, да ми објасни ако зна какав нови план: да ми каже по његовом плану где могу преноћити, где добити хлеба. Само то да ми каже.

И овом приликом, у Призрену, кад смо се срели, жалио ми се на тога истога професора.

— Ама ништа горе, господине, него кад човек не иде по својој памети. Замислите само, још пре пет дана купио сам коња и требало је да се кренем. Већ сам би натоварио, и да сам којом срећом

кренуо, ја бих сад већ био у Битољу. Али се сретнем опет са оним професором што ме је скинуо са солунскога воза. И још сам се спремао, ако се ма кад у животу сретнемо, да му очитам буквицу те да му никад више не падне на памет да кога убеђује. Па ето...

— Убедио вас понова?

— Почео је, господине, да ми развија план румунске акције, нацртао ми је писаљком на ћепенку правац бугарског одступања и убедио ме да не журим. Вели из Призрена се још може лако вратити у Скопље, али кад се једном зађе у планине... И, вели, за бегство има увек када. Ево како има када; сад сам се вратио са Љум-Куле и не знам куда ћу, само зато што сам га послушао, па седео четири дана у Призрену, ни сам не знам зашто. Ама такви људи заслужују да их човек просто убије кад их сретне. Ко зна колико је још породица упропастио тај човек!

Док су се посланици савезничких држава спремали да крену за Љум-Кулу и Дебар, то још није чинило тако тежак утисак. Тим се путем ишло опет у Србију, онолику колика је, и тај је пут био нека нада, нека далека, тамна и нејасна нада. Страни посланици морају знати општу ситуацију, њих су њихове владе извесно обавестиле и, чим се они не одвајају од српске владе и чим они хоће у Битољ, то значи да код њих постоји неко уверење да ће се све ово у последњем тренутку некако

поправити. Али, када се и они већ растају од владе, кад крећу другим путем, најближим до границе, то значи напуштање Србије, то значи напуштање сваке наде, то значи крај.

Отуда је одлазак страних посланика из Призрена, седмога новембра, испраћен са онолико узбуђења. Светина је опколила њихова кола, испитивала њихове кочијаше и најзад и њих саме питала гласно: „Куда ћете?“

А кад су они прешли Бистрички мост и окренули пут севера у Подримље, светина се на један мах помела и почела колебати у одлукама које је сваки био донео.

— Ја остајем па шта Бог да! Не могу ја са четворо деце на тај страшан пут. Да сам бар знао па да нисам ни довде петљао. Да сам остао у Крушевцу, а не овако, и прозебла ми деца и растурио кућу, и опет остајем и то овде, где никог познатог немам! — одлучује се онај отац што неколико дана тражи коња да купи.

— Остао бих ја, него шта! Али нисам престарео а виши сам чиновник; могу ме интернирати, одвести ме, одвојити ме од породице, па шта сам онда учинио? — вајка се други.

— И то је истина!

— Па онда, учествовао сам у свима јавним манифестацијама, у свима родољубивим покретима.

— Као да ће то они знати.

— Неће знати и не би знали, али ће се наћи ко ће им казати. Аустријанци уз војску, која окупира вароши, воде и војску шпијуна.

— Неће ваљда они заузети Призрен! Бугари силазе овамо.

— Они су још гори.

— Ја као рачунам, Призрен је једина варош на Балканском Полуострву на коју Бугари не претендују, па ће нас ваљда овде толерирати.

— Не, варате се. Они не претендују на Призрен, али захтевају да се он да Албанији. Под Шаром би имала да се граничи будућа Бугарска са будућом Албанијом.

— Па?

— Па ће врло вероватно они у Призрену нарочито штитити и подржавати албански елеменат и дражити га противу нас.

Тако су забринути људи међу собом водили разговоре, не могући никако да се одлуче шта и како да учине. Па ипак све се више пео број оних, који су се решавали да остану. Док су се једни решавали да остану, други су напротив у овој новој ситуацији налазили разлога да им се треба кретати и то са целом породицом, а трећи су доносили средње одлуке: да породицу оставе а сами да крену. И свако је тражио и налазио разлога својој одлуци, јер је свако осећао потребу да правда себе пред самим собом и пред другима за овакву или онакву одлуку.

— Шта ћу — правда ми се један познаник - премишљао сам свакојако, па опет сам нашао да деца буду крај мене. Хоћу да их поведем. Ако патимо, нек заједно патимо; ако страдам, нек заједно страдамо. Где да их оставим саме? Шта знам ја колико ће ово трајати; хоће ли имати шта да једу; хоће ли их прогањати? Волим овако, нека су крај мене!

— Шта ћу! — правда ми се други — мајка прешла шесет година, најстарије дете девет година, а најмлађе на рукама; где смем да их водим у планину? То значи, ја сам да им потпишем смртну пресуду. Боље нека остану. Ја морам поћи, а они нека остану.

Било је многих, који су тако преломили своју судбину. А тужни су то били растанци родитеља, који остављају децу не знајући нашто, а сами полазе не знајући куда ће. Да л' ће се видети кадгод, да л' ће чути једно о другом, да л' ће се моћи јављати једно другом?

— Чини ми се — говорио ми је доцније на путу један родитељ — чини ми се, лакше ми је било одвојити се од детета, које сам сахранио пре две године. Знао сам где га остављам, знао сам да га предајем гробу, па свршена ствар! Болело ме је, тешко ми је било, али сам бар знао, а сад?... Оставио сам их и, Бога ми, све ми изгледа, као да сам их сахранио, као да их никада више нећу видети.

И док овако свако брине о себи или о својима, дотле је владу и Врховну Команду притисла она велика, она општа брига.

Целокупна влада сместила се у зграду начелства. То је стари турски, најпре валијски, а позније мутесарифски конак у врх Призрена. У ту зграду скрхале су се све министарске канцеларије, све благајне, све архиве, које су се довукле до Призрена. Зграда је од јуче и прекјуче поседнута народом, као за време арбанашких покрета, када су оружани Арнаути из Љуме опкољавали конак и тражили збацивање цариградских чиновника. Већ улицом, којом се пењу у начелство, ври светина: једни одлазе други долазе. А у пространоме дворишту, као о заветини око цркве, па онда по ходницима, по степеницама, гамиже и ври, и врата сваке канцеларије, поседнута гомилом, тек што не прсну. Откако се дошло до уверења да се мора бегати у туђину, потегло је све да се снабде пасошем, јер ко зна, на коју страну и у који крај света ће га бацити овај олуј. По неколико хиљада пасоша издавано је дневно.

У тој згради, на горњем спрату, заузео је канцеларију начелника окружног министар председник, а секретареву министар унутрашњих дела, а на доњем спрату, у једној пространој соби, цела је влада била непрестано на окупу.

Врховна Команда, односно њен оперативни и обавештајни одсек, који су једини у овим тренут-

цима још могли имати окупације, смештена је била у згради митрополије. У тој згради, у једној пространој соби, за дугим столом, по коме су биле разастрте карте, радио је помоћник шефа Врховне Команде. Војвода је боловао, али је пратио догађаје, и тога ради помоћник му је стално све реферисао.

И влада и Врховна Команда брижно су очекивали извештаје са косовскога бојишта и са јужнога савезничкога фронта, према којима би имали да изврше и измене своју заједничку одлуку донету још у Крушевцу и на Рашкој. Тада је влада, у споразуму са Врховном Командом, донела одлуку: ако се не може пробити на Скопље, да се војска повлачи преко Призрена и Дебра на Битољ. Тога ради, издвојили су се још са Рашке два члана владе, министар војни и министар грађевина, и отишли право у Битољ, да тамо учине све припреме за такво повлачење. За извођење те владине одлуке од великога је значаја било стање на гиланскоме фронту, где би евентуални успех могао донети пробијање ка Скопљу; као и кретање бугарских трупа испод Шара, које су после заузећа Тетова и Гостивара, претиле пресецањем пута ка Дебру.

Влада је држала непрестане и брижне седнице, те није ни чудо, што је та брига обухватала и светину и ако непосвећену у појединости, које су влади погоршавале бригу.

За време тих седница, а нарочито од тренутка

откад се врати бежанија са Љум-Куле, напољу је већ почела да се шапће реч капитулација. У почетку она није изговарана гласно, није ни казивана њеним правим именом, али је ипак она лебдела у ваздуху. Изговорена можда у каквом разговору између двојице и тројице, она је почела нагло да се шири, а малодушни су је прихватили као дављеник сламку.

— Да, шта ћемо? — узвикује један старији господин, који је већ одлучио да остане у Призрену са породицом, па шта Бог да. — Борити се више не можемо, савезници нам неће или не могу да помогну, е, па... шта чекамо?

Многи су чак пребацивали влади, што не прилази тој мери, шта чека, и наводили су све добре стране капитулације. Таква мишљења нису могла не допрети и до саме владе, односно до појединих министара, али ни на једној седници није о њима говорено. Један од министара имао је прилике да једном вишем официру и директно одговори на питање о капитулацији и тај његов одговор био је уједно и мишљење целе владе, која је у том погледу била једнодушна.

— Капитулација у овом случају не значи само предају већ и одрицање, одрицање од свега, па чак и од права на егзистенцију! Влада нема права да у име целога народа изврши ово одрицање! — био је одговор министров.

Најзначајнија, а уједно и последња седница вла-

дина, одржана је 9 новембра пре подне, у канцеларији команданта Врховне Команде. За дугим столом помоћниковим седели су сви министри, у челу овога Престолонаследник, а у дну сам помоћник командантов.

Састанку је био циљ да чује последња обавештења са фронтова и са других страна и да, у споразуму са Врховном Командом, донесе и последње одлуке.

Помоћник команданта Врховне Команде саопшти најпре последње извештаје са косовскога бојишта, из којих се јасно видело да се више не може рачунати на успехе на тој страни, а најмање још на могућност пробоја ка Скопљу. Изнесе затим и напредовање непријатеља на југу од Шара, које угрожава Дебар и закључи, према свему, да се одступање ка Битољу, које је било решено на Рашкој, не може извршити.

— Према томе шта нам остаје? — упитаће брижно Престолонаследник.

— Једино одступање према Јадранском мору.

— Којим путем, којим правцем?

— Само су два правца могућа — одговори помоћник. — Један одавде на Љум-Кулу, па Дримом ка Скадру и други, на Ђаковицу па кроз Црну Гору опет на Скадар. Трупе, које су већ овде и ове, које се повлаче с Косова Црнољевским кланцем, могле би поћи овим путем преко Љуме, а оне које се повлаче Ибром, и које се налазе у Санџаку,

могле би сићи у Пећ па одатле, преко Андријевице и Подгорице, наставити ка мору. Војска и иначе не би могла цела једним правцем да одступа, јер су поједини путеви такви, да би се морало појединачно ићи.

— То онда значи — запитаће председник владе — да се војни материјал не може спасти?

— Не! — одговори одлучно помоћник. — Ја сам до душе наредио да нарочити официр отпутује, као извидница, из Пећи у Андријевицу и очима се својим увери о проходности тога пута, као и о томе да ли се на брзу руку, са заробљеницима и пионирским четама, може што помоћи; али, познавајући те путеве, ја сам већ сад уверен у негативан одговор.

— То значи? — додаће мало касније Престолонаследник — да се материјал мора уништити, јер нећемо га тек непријатељу оставити?

— Тако је, Височанство! — одговори помоћник.

— И шта ћемо онда с војском без материјала, без опреме, без муниције, без топова? — пита Престолонаследник.

Помоћник слеже раменима.

— Колико војске рачунате да можемо извући? — запитаће Пашић.

— Ја мислим, максимално две стотине хиљада, толико може изићи! — одговори помоћник.

— Онда нам не остаје ништа друго — прихвати председник — него да прихватимо предложене

правце за оступање, да се помиримо са уништавањем материјала и одмах, одавде још, јавимо савезницима да смо принуђени повући се на Јадранско море, али да им нагласимо да полазимо без материјала, без топова, без муниције, те да нам спреме сав материјал за двеста хиљада војника.

— Хоће ли? — запита неко од министара.

— Њихов је велики интерес, као и наш — одговори Пашић — да двеста хиљада војника на Балкану не седе скрштених руку.

— Постоји само једно важно питање? — рећи ће помоћник командантов.

— Које? — запита Престолонаследник.

— Питање исхране?

Узе опет Пашић реч и потврди да, према извештајима савезничких влада, које су примиле на себе нашу исхрану, храна већ мора бити пребачена у Медову и ми ћемо је тамо затећи. Једина би брига била, како би се та храна пребацила тамо, где се будемо сконцентрисали, јер Медова свакојако не може бити та тачка, где би се концентрација избеглих трупа могла извести.

Пошто су донета решења у овоме смислу и одлучено да се и министрима, војном и грађевине, телеграфише те известе о промени директиве у повлачењу и позову да и они одмах дођу у Скадар, седница се — последња седница на земљишту Српске Краљевине — растурила, да би се приступило извршењу одлука, које су на њој донете.

Помоћник команданта Врховне Команде отишао је болном војводи да му реферише о свему. Болесни војвода је пажљиво саслушао реферат и дуго, дуго мислио. Најзад се придиже, узе перо и својом дрхтавом руком сам написа телеграм командантима армија. Телеграм је гласио:

„Услед задоцнеле помоћи наших савезника, наши покушаји за пробијање Качаничкога фронта, да би се дочепали главне комуникације ка Солуну, нису успели. С тога смо принуђени да од својих намера одустанемо и да се бацимо на милост и немилост у албанске кршеве. Војвода Путник.“

То је био последњи војводин акт.

Одмах затим отпочеле су хитне спреме и у влади и у Врховној Команди за полазак из Отаџбине.

* * *

Вече се спустило над Призреном пуно таме и пуно студене тајанствености неке. Огласиле су га хоџе са минарета силно кличући Алаху. Светина, која је до мало час гмизала по улицама, повукла се некуда. Где — сам ће је Бог знати! Спавало се по ћепенцима, по дућанима, по аровима, под капијама, по тремовима испред џамија, у колима и под колима. Ватре је било доста, јер се ноћас предавало пламену све што се не може понети.

Светиљке се по кућама почеле већ раније да гасе и тишина постепено да осваја. Још по где-

који официр поврнуте јаке, враћа се од некуд кроз кањаве сокачиће, где је зашао ваљда издавајући својим људима наредбе за припреме, или се из какве празне и пусте уличице чује бат патроле или зазврји аутомобил са каквим вишим командантом и распе у густи мрак, којим је увијена варош, раскошну светлост из својих очију, осветљавајући ћепенке и гомилице војника и грађана који су под њима полегали.

Ноћ осваја све дубље и све, што ће ујутро да рани, предаје се сну. Краљ спи, влада спи, Врховна Команда спи, војска и народ спи... Цела Србија спава!

То је последњи сан Српскога Народа!

26

Историјска ноћ

То је ноћ од 12 новембра која се спустила над Призреном. У први мах тамна, као да би што гушћим покровом да покрије Србију, која преспављује последњу ноћ на своме тлу, а затим, од поноћи, ведра као да би зарана да осветли стазе и богазе мрачних кланаца, у које ће се сутра зором пробуђена Србија упутити. Пред поноћ је дунуо озго, са Дуље, студен северац и растерао мрачне облаке, који су били застрли небо над

Призреном и расуо студену ведрину широм равнога Подримља. У тој ведрини оцртавају се нејасно, тамо у дубини, мрко сиве масе два суседна џина, Коритника и Паштрика и оштро се бележи неравна грбина Шарова над Призреном. По Подримској равни лежи тамна и прозрачна маглица кроз коју где и где беласне Бистрица као бели конац који прошива модар ћилим, а овамо у врху, где она избија из кланца, на обале јој легао суморно Призрен, утонуо у маглу и дим што се кроз димњаке диже са ватара око којих, промрзли и уморни, спавају они што су још заостали и који ће сутра кренути у планине.

Као васкрсла прошлост, која се забринута дигла из гроба да бди над очајном децом својом, уздиже се изнад Призрена Душанов Град, и студен ветар, који брише озго са Језерца, пева тужну песму кроз пукотине на његовим оронулим бедемима; песму, која час личи на задњу реч самртника, који се очајно бори са ропцем; час на врисак мајке над крвавом децом својом; час на очајни клик онога који пада, али се не предаје; час на писак напуштених сирочића над којима више не бди снажна рука која их је штитила, а час на таман гробни шапат прошлости, на разговор поноћних сенки на пустоме гробљу.

Тица ноћница, која је преспавала прву тамну половину ноћи у каквој каменој дупљи у бистричином кланцу, пробуђена ведрином, сунула кроз

маглу и повија се над Подримљем као залутала душа, која одвојена од тела тражи себи склониште!

Дубоко тамо у кланцу, кроз који се Бистрица ломи пре но што ће сићи у Призрен, тамо где се поносно уздиже Дрвен-Град, на обалама Бистрице као коло духова сабраних на збор, леже расути остаци величанствене цркве Светога Арханђела, под чијим је сводовима цео српски народ негда клицао: „Слава теби, Боже наш!“ у часу када је Душан Силни стављао себи царску круну на главу. Мраморно стабло са поломљеном византијском капителом лежи пребијено преко раздробљене стене и баца далеку, мршаву сенку, као мрчев скелет; парче каменога фриза узјахало на грбину прозорскога свода изатканог каменим ткивом, сличног оном са невестинских дарова; камени царски престо, раздробљен у ситну парчад, лежи у муљу; олтарски стуб, танак и бео као девојачка рука, зарио се и штрчи као кост из оскрнављенога гроба; камени бели орао, који је негда красио препратни свод, поломљен и затрпан; дебела стена која је некад носила часну трпезу, лежи сад дубоко уривена у земљу као надгробна плоча која покрива прошлост.

Међу камењем тим поникла трава и проклијала зова, у његове се жљебове нанео муљ и освојила маховина; у дупљама, које камење гради, просуто једно на друго, залегла се змијурина, која о сунчаноме дану излази да се уклупча на освећеној

плочи часне трпезе или на плочи са царскога престола, а у тамној ноћи, из мрачних камених дупља, проноси језовит цик кроз пусти овај кланац. Ту гамиже још и корњача и хитро се вере зелени гуштер и тромо мили пуж. Ту после јесењих киша набујала Бистрица наноси муљ, блато и песак и све дубље засипа прошлост.

Вековима леже ти остаци ту, мирни, непомични; леже стрпељиво, чекајући поколење које ће понова на том месту запевати песму у славу Божју и разгрнути камење прошлости да би на чистоме тлу, на здравици народне снаге и моћи, подигло нови храм, храм будућности.

Вековима леже ти остаци ту, мирни, непомични, непокретни. Све се око њих креће, све пролази, и људи и време и историја, а они се упорно зарили у Бистричине обале и мирно леже ту као комаће стене везане дубоким кореном за срце планине. Али ноћас, над Призреном царује судбоносна ноћ; нешто тајанствено лебди у ваздуху, оком се види казаљка историје како се одмиче, као оно што се на великим сатовима, на торњима германских општинских домова, оком да сагледати како одмиче време.

Тајанствена ноћ... а поноћ већ превалила. Из гомиле светога камења које лежи заривено на бистричким обалама, једна се плоча сама диже, диже се тешко и са напором, једва узносећи тежину шест векова који леже на њој; диже се

тајанственом неком моћи, као у ноћи у очи Васкрса Господњег, плоча под којом је почивао велики наук који ће затим светом овладати. Диже се, и из мрачне дубине која се под њом појави, поче се узносити над гомилом развала прозрачна сен белога једног витеза. Све на њему, види се, било негда царско, све сјајно, све искићено као што је било сјајно и искићено и доба наше историје које је са овим витезовима у гроб сишло. Све сјајно, све искићено негда, али на свему овом сјају сад лежи мемла шест минулих векова. На соколу од сухога злата, који би да се отисне са грбине богатога шлема, крила пребијена, перје поломљено, а где су место два ока соколова некад сјала два драга камена, сада зјапе две празне дупље; бојни оклоп, који му покрива мушке груди, улубљен, те се на њему једва држи по гдекоји остатак двоглавога златног орла, који је негда ширио крила по оклопу и красио оковане груди јунакове; из мача, који му о бедру виси, поиспадали бисери и драго камење, а дупље, у којима су почивали, затисло блато из влажнога гроба; огртач на њему царски, прикопчан под грлом са два златна пуцета, иструлио те изгледа као од паучине изаткан. Лице у витеза модро и испијено, а бела му брада и бела дуга коса изгледа као од прегорела пухора који се још држи док га први дах не развеје. Још само два светла ока у дубоким очним дупљама сачувала су пун сјај као две светле жеравице у прегорелој ватри.

Сен стаде на плочу која јој је до малочас гроб покривала и осврте се најпре лево и десно; погледа тамо где се узноси чука са старим Дрвенградом и затвара источно гротло Бистричина кланца, сећајући се ваљда славе и величине коју је негда тај град казивао; погледа по расутом камењу под ногама и око себе, сећајући се ваљда доба које је ту легло да почива; погледа тамо где Бистричини вали журе и где се узноси Призренски град испод којега, на обалама Бистрице, угасиће се ноћас и последњи траг живота једне државе. Ослушну жубор Бистричиних таласића, који се крше и ломе о раздробљени камен који се о данима киша и бујица сурвава се камених висина у њено корито; ослухну крик јејине која из камена дупље поздравља поноћ; ослухну тајанствени разговор ноћи, који ветар са Језерца својим писком и звиждуком, који се рађа у кланцима, разноси по успаваним долинама. Погледа у небо да види лежи ли још вечерњача косо, те да није минуло доба у које они што из гробова посећују свет смеју још ходити по земљи. Затим крену ходом лаганим, одмереним, лаким, као што ходи сен, и пође уском стазом, која од развала Светога Арханђела па левом обалом Бистрице води крај онога столетнога платана на Марашу, где су се некада цареви поклисари и скоротече, под хладом широке круне, залагали пре но што ће ускочити у стремене и отиснути се равном Метохијом, да се

успну на планине које су Дрим обгрлиле и сађу на обале Сињега Мора, носећи приморским кефалијама поруке Господареве.

Од тога платана, на Марашу, већ настају и прве куће призренске, које се на левој обали Бистрице пењу уз стрму страну и припијају уз стену као гнезда, надносећи се једна над другом. Сен још једном обазриво застаде ту, код првих кућа, да се увери спава ли све што је ноћ загрлила. Мир и тишина свуд, само што се студен ветар увлачи у кровове, тресе трошне димњаке, повија оголела дрвета и фијуче око високих минарета, која се у ноћи узносе, те се причињавају као надгробни споменици над гробовима које представљају кућни кровори, износећи се из магле у коју је варош потонула. Високо негде, брдом где су задње куће, чује се арлук промрзла пса, клепеће негде у доњој махали откинуто коло на празној поточари, шуме и жуборе кроз уске улице јазови и поточићи што се из авлија и чешама сливају у Бистрицу. Иначе мир, све спи, мртвим сном спи.

Сен даље креће. Пролази уским улицама, прикрадајући се кроз сенку коју дебели зидови бацају и, измичући пажљиво да не пробуди оне који су, немајући крова, полегали по улицама испод стреја и капија, завија затим једном улицом, која се нешто мало пење, и долази до једне велике и угледне зграде, чије двориште затвара чврста двокрилна капија. Пред капијом је војник са ножем

на пушци; увио се у шињел и натукао шајкачу на уши, а наслонио се на дирек који носи капију па, борећи се са дремежом који му намеће недоба и мраз, увлачи главу дубоко у поврнуту јаку од шињела, те се загрева сопственим дахом.

Војник је на стражи, војник чува! Шта је то у овоме часу што се може сачувати, кад ни Бог више не чува Србију? Или је овај стражар можда постављен да бди над миром, како никакав шушањ не би узнемирио онога што умире; или је то можда почасна стража крај ковчега онога који је већ умро? Шта чува и кога?

Бели се витез упути право тој капији и стражар се трже из сна, извуче главу из поврнуте јаке, разрогачи очи, престрављено и хитро спусти пушку на руку, одапе је и прозеблим гласом прошапта:

— Стој! Ко иде?

— Ја! — одговори бели витез тамним, гробним гласом.

— Ко си ти?

— Краљ Вукашин Мрњачевић!

— Шта је одзив?

— Краљевска Круна! — одговори поуздано сен.

— Пролази!

И сен маричкога краља, која је негда са оне далеке и крваве реке потегла чак овамо, да би испунила свети завет чувара царске круне у гробу, прође кроз ошкринуту капију, пређе тихо и нечујно преко дворишта и дође под један прозор кроз

који се једва назирао жижак, чија се светлост као свитац кретала по мрачној одаји тамо и амо.

Нешто се значајно морало тамо догађати, јер бели витез застаде крај прозора, наслони се и упре свој мртвачи поглед тамо.

* * *

То је зграда српске призренске Богословије, где је одсео Престолонаследник, вршилац краљевске власти и врховни командант српске војске.

Становао је на горњем спрату, у одељењу које је од свога стана одвојио ректор Богословије, који се са својом породицом повукао у друго крило. Ту је Престолонаследник пробавио неколико брижних дана, ту примао извештаје, ту одржавао саветовања — последња саветовања. Соба у којој је становао, пространа је и застра српским ћилимовима са много породичних слика на зиду. Из собе два прозора гледају у двориште Богословије али, висином својом на спрату и висином положаја саме зграде на падини брда, уз које се пењу призренске куће, прозори гледају преко дворишнога зида и преко кровова суседних кућа које су под њим, тако да се са њих догледа гомила кровова вароши просуте у долини. и преко њих поље у коме се губи Бистрица у Дримове воде, а у дубокој позадини, иза читавог низа планина, узноси Проклетија која дели воде и ограђује питому Метохију од дивљих планинских предела који се за њом све до морских обала простиру.

На округломе столу, на сред простране одаје у којој станује Престолонаследник, лежи разапета карта, по којој је млади носилац круне, дебелом писаљком исписао силне црвене бразде. Та карта казује много, у овоме часу све. На њој је непоузданим потезом руке, која је дрхтала, избележена једна дебела линија која полази од Мокре Горе и води Лимом на Пријепоље па испод Сјенице избија на Гиљево те, пресецајући Ибар негде испод Рогозне пролази под Митровицом Косовском и иде на Дреницу. Одатле преко Јањева и Гилана, сече Бињачку Мораву па савија на југ Качанику и слази падином Шаровом те, обухватајући Тетово и Гостивар, спушта се на Кичево и дохвата се извора реке Црне, слази њоме у прилепско поље и одатле, преко врхова Селечких планина, пресеца понова реку Црну и прекида се код грчке границе. Та линија бележи границу до које је допрла непријатељска поплава. Ван граница те поплаве, као две мале оазе или као два још непотопљена острва, стоје још само Призрен и Битољ. Линија је једним потезом извучена целом дужином својом, само је између Лепенца и Бињачке Мораве неколико пута извлачена и померена час на врхове Црне Горе, час у долину Бињачке Мораве, између Качаника и лакта Моравиног код Домороваца. На том су делу карте поједина места нервозно подвлачена по два и три пута, поједине коте обележене малим црвеним кругом и, линије повијане и опет исправ-

ћане. Ту су се водиле последње борбе које су решавале судбину и овога задњега остатка Србије под Шаром планином.

Већ два дана, јуче и данас, Престолонаследник не излази више из ове одаје. Дотле је још одлазио од јутра до вечери на оне многобројне и бескрајне седнице Владе и Врховне Команде на којима је, после дугих и бурних саветовања, имала да се утврди једна горка, али јасна као дан, истина — да више никакве наде нема. Управо на тим седницама нико није ни већао о надама, свако је већ долазио на њих не носећи собом више никакву наду и већано је још само о путевима којима ће се напустити Србија.

Престолонаследник се са тих седница враћао уморан и духом, као што су му већ клонуо поглед и опуштене руке казивале да је уморан и телом. Са његових је усана ишчезао онај младићски осмех који га је красио у моменту кад је, кроз кишу непријатељских танади, ујахао у освојено Куманово, као год и у моменту, кад је обасут цвећем, ујахао кроз триумфалну капију у Београд, враћајући се са бојишта. Он би клонуло сео на пространи миндерлук, затурио се и ослонио леђима на јастук, притиснуо длановима слепоочњаче и уморно гледао погледом без израза, дуго гледао у једну тачку, подајући се, усамљен у том тренутку, осећању разигнације против које су се његова младост и поуздање, које га је увек пратило, до

сад стално буниле. Неко осећање празнине и усамљености, осећање тешкога притиска душевног, освојило би у овим часовима младога принца, који већ четири године своје најлепше младости, проводи стално у војничкоме логору на бојноме пољу, завршава овако трагично. Његове би мисли у овим тренутцима биле недовољно одређене, оне би прелетале час на тренутак када му се предаје Душаново Скопље, час на Торлак са којега је посматрао ону величанствену борбу која ће ослободити Београд; час на службу Божју одслужену у Саборној Цркви по закључењу мира, а час на прву пушку, први плотун, први дрхтај младости, када је 1912 године из Врање кренуо преко границе. И тако редом, прелетале би му мисли не задржавајући се ни на чему стално, прелетале би са догађаја на догађај, са слике на слику, са једног сећања на друго из множине, из гомиле догађаја који су његов млади живот тако богатим учинили. Догађаји и тренутци су се низали пред његовим очима брзо, хитро, без реда, без везе, без задржавања, као кинематографски снимци. И сва та осећања као да би му доносила нов умор и клонулост, те би склапао очи не би ли прекинуо низ сећања и низ болова који почеше у души да му се јављају са сваким од тих осећања.

Последња заједничка седница Владе и Врховне Команде, са које се Престолонаследник вратио тако уморан, одржана је још прексиноћ. На њој

су донете и последње одлуке које су одмах и извршене — Влада и Врховна Команда напустиле су јуче изјутра Србију. Престолонаследник је остао да то учини заједно са војском и од јуче ујутру, он већ не излази из своје собе, где прима сваког тренутка извешћа о последњим борбама које се воде на путу од Косова ка Призрену.

Када је пала вечерас ноћ, ноћ од 12 новембра, Престолонаследник се одмах по вечери повукао у своју одају и, под светлошћу једне петролејске лампе, наново се наднео над ону карту ослонивши, бригом већ изорано, младо чело на руку. Другом је руком опет прихватио писаљку, али њоме није више бележио ни промене на фронту, ни границе поплаве која је свако јутро и свако вече све више бујала и рушила и последње сводове на којима је до јуче почивала српска држава. Извештаји, који су јуче и данас стигли и стижу непрестано, такви су, да се више са карте нема шта читати нити на њој записивати. Друге и другаче линије извлачио је Престолонаследник сад на карти, линије које су се од Призрена зрачиле ка западу и југозападу. Једна је од тих линија ишла Дриму па његовом левом обалом до Љум-Куле, а одатле право на југ путем који је пробио Црни Дрим, па преко Бицана на Дебар и даље на Стругу; друга је, идући упоредо са првом до Љум-Куле, настављала пут обалом сједињенога Дрима до Спаса, а затим напустила реку и, преко Дукађинских планина,

опет слазила на његове обале, где он под Скадром савија на југ ка своме утоку; трећа је линија ишла Подримљем да преброди Бели Дрим до Ђаковице и Пећи, где се рачвала у три огранка од којих је један ишао на Плав и Гусиње па преко Проклетије на Скадар, други преко Ругова и Чакора, а трећи преко Рожаја и Берана на Андријевицу. Будући српски Краљ бележио је путеве којима су српски Краљ, српска војска и српски народ пошли напуштајући свој дом и своју државу и за којима ће са остатком војске и он сутра кренути.

Ноћ је већ била дубље замакла, још сат па ће поноћ, а млади Принц, наслоњена чела на обе руке, још једнако седи крај стола. наднесен над карту на којој су обележени путеви судбине његовога народа и пролазећи по стоти пут у памети те путеве никад неслућене, никад невиђене, њега опет одведе мисао на пријатна сећања, која су му била у овоме тренутку тако тешка, а ипак их није могао да избегне. Његов је поглед прелетао по карти са Рујна на Облаково, са Брегалнице на Цер и Јагодњу, а тај поглед враћао га је опет у оне светле дане, у дане славе. И место те мисли да га исправе и освеже, изазивале су код њега тешку клонулост, те се опуштених руку низа столицу поче предавати дремежу, ономе дремежу који умор душе намеће. Да би га се отресао, млади војник скочи са седишта и прошета по пространој соби неколико пута, кршећи прсте на рукама као да би

хтео и из самих зглавкова да одстрани клонулост која се из душе заразно ширила кроз цело тело.

Најзад нервозно погледа на сат, извлачећи часовник и враћајући га у џеп два и три пута, као да је увек, метајући га натраг, заборављао колико је сати. Часовник је бележио скору поноћ и Престолонаследник је сад већ нестрпљиво гледао у врата којима се улази у његову собу. Гдекад би застао, зауставио дисање и пажљиво ослухивао на тим вратима, па кад не би ништа чуо, настављао шетњу по пространој соби.

Најзад се та врата отворише и на њима се појави један млад човек, којега он с врата дочека питањем:

— Где сте?

— Ви још не спавате, Величанство? — упита његов секретар тихим гласом, као да не жели реметити поноћну тишину.

— Не, не могу! — одговори Престолонаследник суво и клонуло.

— Па ипак, добро би било. Сутра треба ранити.

— Да, знам! Ко је доле?

— Они, пуковници и ја. Нико више.

— Хећете ли почети? — упита Краљевић тихо, као да збори крај самртникове постеље.

— Да, сад, док превали поноћ и док се уверимо да све по кући спава — одговори тако исто тихо секретар.

— Само обазриво. Јавите ми кад се сврши.

— Нећете дотле лећи?
— Не, не могу. Јавите ми!

Секретар се повуче из собе, исто тако тихо као што је и ушао, и лаганим кораком, да не би никог у кући узнемирио, сиђе на доњи спрат и уђе у једну пространу собу, која је, вероватно у редовним приликама, служила за школску учионицу. Мала петролејска лампа, под плавим шеширом, која је са једног стола осветљавала собу, једва је нешто око себе давала светлости, а остали део собе освојио је полумрак кроз који су се предмети једва назирали. У тој полутами виделе се у једноме углу собе набацане школске клупе, а на зиду слике Св. Саве и Симе Игуманова, завештаоца ове зграде српској богословији. Око стола, у углу, из којега лампа осветљава собу, седе два младолика коњичка пуковника: један крупна стаса и нешто опуштених бркова, а великих издубљених очију и дебелих усана, а други необично живих и изразитих очију и малих, готово младићских бркова. Трећа је столица за столом празна и њој се упути и седе секретар. На столу је пола испивена боца црног и густог Хочког вина, по столу пепео и гомила угашених цигарета и дрвца од жижица, а целу групу обавио плав облак дима од цигарета који је и целу собу испунио. Разговор се око овога стола, и ако доста живо, ипак тихим гласом води. Говорило се о ономе, о чему је у то доба цео свет говорио. Говорило се

о повлачењу и погрешкама овог или оног, што је то повлачење тако, а није друкче изведено, о жртвама које су поднесене и које ће се поднети, о беспућу кроз Албанију и о свему ономе, о чему се стално говорило и на друмовима и крај ватара и на ћепенцима и под шатором.

Кад превали поноћ и секретар се диже да обиђе Краљевића, разговор занеме за час. Настаде једна дуга тишина и мукло ћутање. Свесни да је већ наступио тежак, суморан, болан тренутак, нико од говорника није имао храбрости да га ма једном речју узнемири. Секретар се вратио и ћутећи сео на своје место.

— Не спава још? — упита један од пуковника.

— Не! — одговори секретар.

— Спава ли све по кући?

— Извесно! Потпуно је мирно.

Пуковник погледа у сат.

— Могли би?

— Још мало. Нека превали потпуно поноћ.

То доба сачекало се у потпуном ћутању, као оно кад се очекује последњи издисај некога кога је већ и ропац изломио. Сви знају да мора умрети и немо чекају час.

Лица овога малога друштва заклоњена су сенком коју баца лампин шешир над собом и само се још види кретање руку које се пружају до стола да стресу пепео са цигарете или да је угасе. Ћутање, које то прати, даје овој слици пуну тајанственост.

После дужега времена, секретар се понова диже с места.

— Хоћемо л'? — упиташе га погледом оба пуковника.

Он климну главом одговарајући потврдно и удали се опет из собе. Мало затим уђе један момак носећи у руци малени ручни фењер, у коме је горела свећа, а за њим други, носећи тешке алате, њускију, ашов и длето. Пуковници се дигоше од стола и пођоше за секретаром и момцима у једну малу собицу, врсту магацина, где су биле стоварене неке дворске ствари у сандуцима.

— Ево, ову даску! — рече секретар, пошто је прихватио фењер из руку момкових. — Повуците овај сандук, легао је баш на њу.

— Пазите, немојте оштетити даску да се не би познао траг! — додаде један од пуковника.

— И немојте ударати, да се не би ко у кући пробудио! — додаде други.

И под сиромашном светлошћу малога фењера, момци приступише послу лагано и опрезно. Подигоше даску из патоса и почеше да копају земљу под патосом. Ваљало је ископати гроб где ће се сахранити Краљевска Круна, коју не хтедоше понети у непознате албанске планине, где се није знало шта очекује ни саме краљевске бегунце. У Призрену већ лежи сахрањена једна српска Царска Круна, тамо негде под развалинама цркве Св. Арханђела, нека ту нађе гроб и Краљевска Српска Круна.

Гробари су тихо, без разговора, без шума, вршили свој посао. У мраку, кроз који је пробијао слаби зрачић из малога фењера, кретале су се алатима оружане сенке, узносиле се и спуштале мотике и будаци без шума, без лупе.

Док се у малој собици тај посао вршио, секретар се и пуковници повукли у ранију собу да опет седну око стола за којим су дотле очекивали да мине поноћ. Нико ни речи не збори, нико не диже главе, посађују се око стола немо и не погледајући се међу собом.

Ипак, после дуже паузе, уздахну један од пуковника и рече тихо, шапћући:

— Нисам никад слутио да ћу присуствовати погребу Краљевске Круне! — и на његовим се трепавицама појавише две сузе.

— Да! — додаде други, са резигнацијом, немајући у тренутку на расположењу ни једну реч којом би изразио своје осећање.

Шапћући, као што се шапће у ноћи кад ће се извршити злочин, наставили су разговор о тужноме чину. Сећали су се доба када је ту исту круну, саковану од Карађорђевих топова, проносио на глави кроз београдске улице Карађорђев унук. Они су тада као млади официри били у ескорти и учествовали у великој тој свечаности народној. Колико се нада везивало тога дана за ту Краљевску Круну, после Косовске пропасти; и ко би тад слутио да ће иста генерација, исти људи, још у пуној

мужанској снази, доживети да учествују и у сахрањивању те Круне.

— Ко ће доживети да је ископа? — рећи ће опет један од њих. — Ми, или они што иду за нама?

— Тешко нама ако толико буде почивала у гробу, да сачека нова поколења. Ми, ми је морамо ископати! — додаде други са оним упорним поуздањем човека навикнута на борбу, које ни у часу слома не ишчезава.

— Верујеш ли, одиста?

— То је још једино што нам је остало, гола вера.

— У шта? — упита пуковник коме је присуство погребу Краљеве Круне избрисало из душе и последњу искру вере.

— У оно што ће доћи, у оно што мора доћи. Не може једна овако велика борба остати без праведних резултата! — храбри се још увек пуковник, који је сачувао поуздање.

— Да постоји још српска војска и ја бих имао ту веру.

— Постоји народ!

— Само, кад би се та вера сачувала код народа.

— Кад се могла сачувати кроз пет најмучнијих векова, од Косова до данас, зашто би данас посрнула.

— Косово је мања катастрофа, Када је на Косову страдала једна војска и једна држава, било

је још српских држава које су живеле и које су постојале.

— Па и данас. Ево, постоји Црна Гора.

— Да, постоји данас, а хоће ли постојати сутра?

За време тих разговора дизао би се један по један од стола, отварао лагано врата од споредне собе, где су гробари тихо и без шума копали, и навиривао би да види је ли посао готов. Гроб се морао дубок, врло дубок, ископати и то се морало радити без удара мотике и будака, тихо и нечујно, зато је посао и трајао дуже

А горе, на горњем спрату, одмах над том собом где се копао гроб Српској Круни, млади њен носилац и даље се борио са тешким и суморним мислима. Он је знао шта се у овом тренутку дешава под њим и немирно је, нервозно, крупним корацима прелазио собу, превлачећи по гдекад шаком чело осуто хладним знојем којим грозница орошава чело. Час по час би застао, чинило му се да је у томе тренутку чуо удар мотике и тај би се звук зарио дубоко у младу му, а већ искрвављену душу. Под осећањем тешкога бола он би даље наставио шетати, док му се не би поново учинило да је чуо удар мотике.

Уморан од наизменичних удара осећања и болова он најзад приђе прозору и размаче завесе да на, мразом замагљено, стакло наслони усијано чело и клонулу главу. Напољу се ведрина зимске ноћи већ била зацарила. Под његовим топлим дахом

сукну стакло и открави се танка скрамица мраза, која га је била застрла, а кроз открављено окно његов поглед поче да блуди по оној даљини која се у сивој и бледој перспективи, без сенки, простирала пред њим. Да ли је Краљевић у томе тренутку путовао погледом преко оних планина, кршева и стена, с оне стране Дрима, где његов несрећни народ, измучен и гладан, последњим остацима своје крви боји снежне стазе албанских кланаца или, неодважан да се осврне на непосредну прошлост, залази мислима дубоко, дубоко тамо, у прво доба наше историје које се ту, на томе крајичку Србије, који се сад простире под његовим погледом, и развијало.

Из бедема градских, осветљених ведрином, који су се узносили изнад мртве вароши, и које је прве његов поглед сретао, учини му се да виде, или бар осети, како се узноси онај величанствен и светао облак, велика мисао Душанова, која одатле плави све долине и планине балканске, допире до зидина солунскога града, одбија се одатле и претапа питоме Струмичине долине, те се уставља пред Цариградским бедемима. И, док се Краљевић поводи за величином тих историјских подвига, који су никли ту из тих бедема, дотле до њега кроз мртву ноћ допире жубор Бистричин и он се трза, сећајући се да Бистрица ту недалеко кваси гроб који ту велику мисао покрива. Је ли то онај велики, онај неодољиви историјски Усуд тако наре-

дио, да се једна велика мисао сручи у амбисе овога кланца из којега је и поникла? И да ли је тај Усуд хтео да слом српски понови на истом месту или је то изабрано место храм бола српскога, где се уздиже жртвеник на коме српски народ врши увек обред пожртвовања свога?

Поведен тим мислима, он зађе даље у прошлост, у давну прошлост српску и поче се заустављати на свима историјским сломовима српске државе: под Бодином, па затим под Чаславом, под Лазаром, па затим под Ђурђем Бранковићем и најзад под Карађорђем дедом, и под Карађорђем унуком. Он пође у памети да прибира, да тражи: нема ли једног истог историјског или можда унутарњег, што лежи у психи српскога народа или у његовом карактеру, у његовој судбини или можда у неком фатуму; нема ли нечега општега, нечега заједничкога, у свима овим катастрофама српскога народа?

— Ипак има — шаптао је млади Краљевић узбуђено — има, има..!

Сваки од ових српских сломова настао је из других разлога, под другим околностима, у другим приликама, али је ипак све, као оморина, као тежак ваздух пред непогоду, пратила и била им предзнак завада српске властеле и расуло и растројство, које је из те заваде клијало; лукавство и зла воља изнад врлине и вредности; амбиција и себичност изнад подобности и поштења; мали

уски, бедни интереси изнад општих и заједничких. А је ли то доба, је ли то стање једнога народа које даје услове да се он поведе на велика дела; да ли такво стање рађа Кавуре, Мацинијe, Обилиће и Синђелиће?

— Јесмо ли били дорасли да понесемо огромну задаћу оснивања велике државе или смо је требали оставити позним, здравијим поколењима? — јаукну млади Краљевић и, осећајући један део одговорности на себи самоме, он се одвоји од прозора и уморно се сручи понова на миндерлук, осећајући се тешко сломљен и прегажен неким невидљивим али стоструким теретом.

* * *

Оздо се више не чује никакав удар. Гробари су завршили посао. Српска Круна је већ сахрањена...

Поноћ је давно минула и таму ноћи поче да осваја бледило зоре. Доба је већ да се мртви врате у гробове.

И сен маричкога Краља Вукашина Мрњачевића одвоји се од прозора, кроз који је видела где је гроб и друге круне српске, пође кроз двориште и прође тихо, нечујно, кроз отшкринуту капију крај дремљива стражара. Упути се улицом ка Марашу, а затим бистричином обалом, тамо где је чека отворена гробница, где лежи оно свето камење, под којим је сахрањена Царска Круна Душанова.

27

Деца без отаџбине

А јутро кад је свануло, светло али студено јутро, загушио је друм који из Призрена води у Ђаковицу. Из разних улица призренских извиру поворке кола и народа и стапају се као потоци у једну густу гомилу која креће друмом. Али узаћи на друм, угурати се и ући у ред, мучан је и тегобан посао. Друмом иду по три реда кола напоредо и тек далеко тамо, на сат и више иза Призрена, улазе постепено у колону, те се образује један непрегледан и бескрајан ред кола. Пешаци су ухватили утрине с једне и друге стране друма и иду лагано, очекујући да се среди колона те да и они добију места на друму. Нова кола, која непрестано притичу из разних призренских улица, морају чекати по читав сат док им се да прилика да узаћу на друм и ту на улазу је огорчена вика и дрека, псовка и свађа.

Ту, где ћемо чекати читав сат док дођемо на ред да можемо узаћи на друм, на самоме изласку из вароши, пред оронулом и пустом кућом, седи на једноме камену слепи просјак. Муслимани неће на пут поћи нити се са пута вратити да, срећне ради, не уделе просјаку. Отуда, на изласку из сваке вароши у којој има и муслимана, увек просјаци сачекавају путнике. Одјутрос нас је много пут-

ника и, ма да смо били бедни изгнаници, свако је радо спуштао пару у просјачку капу. И последњи сиромашак, онај који је полазећи у свет стегао неколико динара, вадио је мараму из недара, дрешио чвор и вадио отуд ситну пару да удели.

Да ли је то саучешће које невоља јача у човеку или предрасуда или, можда, једно дубље и теже осећање које смо сви одјутрос понели полазећи из Призрена? Призрен је био последња слободна српска варош у којој смо могли наћи заштите; полазећи из ње пред нама је на неколико сати граница Краљевине Србије, граница наше отаџбине. До Призрена ми смо још увек били бегунци, до мало час бићемо изгнаници, бићемо деца без отаџбине. Заћи ћемо у туђину, куцаћемо на туђа врата и просићемо саучешће према нама и према нашој отаџбини. То тешко осећање, од којега нико одјутрос није био слободан и изазивало је можда оно милосрђе према просјаку, који нам се, на последњем нашеш кораку на тлу наше отаџбине, указао на путу као неко тужно знамење.

— Ко зна — додаје један старчић, вадећи из мараме никлену пару да му удели — нећу ли и ја сутра овако, на каквом ћошку, метути капу преда се?

— Просјак сам и ја као и ти, пријатељу, — вели други, спуштајући му пару у капу — ал' ево да се помогнемо. Можда ћеш и ти мени помоћи кадгод!

— Благо теби, старче! — вели му трећи. — Бог ти најпре одузео очни вид па те отерао у просјаке, а ево мене тера у просјаке а оставио ми очни вид, зар да гледам сву ову невољу и јад?

Мало му је ко уделио, а да није казао реч и две. Свака од тих речи била је горка и бона, свака од тих речи била је израз оних тешких осећања, које смо одјутрос сви понели крећући на пут изгнанства.

Удељујући просјаку од реда, свако је одмицао од њега журније, не осврћући се, као да би да побегне од приказе, од знамења, од некога тајанственога предсказања и боне слутње, која нам се тога часа насилно и свирепо утискивала у душу.

Ишли смо лагано и тромо, погнуте главе, без много разговора, као што се о погребу иде. Изгледа као да се свако повукао у се те размишља о невољама које је претурио преко главе и о онима које му тек предстоје, а које не уме и не може да сагледа нити да предвиди. Досад смо ишли нечему одређеноме, са вером кад стигнемо тамо где смо кренули, да смо завршили низ својих невоља; сад већ идемо нечем неодређеном, непознатом, неизвесном и без икакве вере.

Крајеви у које наилазимо све сиромашнији, све тужнији. Небо бледо, малокрвно; оно мало светлости којом је обасјан данашњи дан, пуно студи и језе. У селима, која се у даљини догледају, нигде живота, ни дима из оџака, изгледају мртва као да

су напуштена. Друмом само ми изгнаници што ходимо или сретнемо по гдекад какво преплануло лице са ожиљцима, Арбанаса који је сишао са планине и посматра нас дивљачким погледом и не здравећи нас. По зраку изнад нас носе се јата гавранова и дрско гракћући прате нас, навикнути већ да на путу, којим ми ходимо, остају лешине за нама.

Бегали смо из богатијих у све сиромашније, из питомијих у све више дивље крајеве. Што смо даље одмицали од непријатеља све смо ближе били правој опасности. За нама је језиком непријатељских топова зборила смрт, али је пред нама лебдела прождрљива неман глади.

Један отац, који се већ на првом кораку покајао што је са толиком породицом напустио Призрен и још се ломио да се врати, рече ми:

— Изгледам себи као онај који скаче са шестога спрата да би се спасао пожара!

Глад, која је раније само лебдела над нама, јављајући нам се по где и гдекад, сишла је сад у наше редове и почела нас грлити својим леденим и језовитим загрљајем. Из Призрена се нисмо могли ничим снабдети. Ако је ко и понео један хлеб, до којега је ко зна како дошао, тај је убрзо дотрајао. Набавити се нигде ништа није могло сем мало дивља воћа којим смо квасили суве усне. И тога је брзо нестало.

Муслиманско становништво Метохије није нас гледало пријатељским погледом, а хришћанско се

и само придруживало нама и кретало у бег, не смејући за нама да остане у средини где је досад, можда само претераном суровошћу режима, имало безбедности. Тако је ишчезло и последње поуздање да ће се у хришћанскога становништва моћи испросити која мрва хлеба. Они који су из Шумадије кренули на колима, опремљени на пут, те потерали кола и даље од Призрена, имали су још увек довољно хране, али ми који смо пешице ходили, те не могли велики терет носити, и од конака до конака снабдевали се храном, већ смо јели последњи хлеб. Већ на првоме кораку, можда на сат и два хода од Призрена, почело је да се изостаје, да се праве дуги одмори и да се малаксава. Клонули од глади сваки час су седали крај друма и очајно гледали гомилу која крај њих пролази и иде даље. И стока, ненахрањена, почела је већ да малаксава и успорава ход.

На једноме одморку — прича ми један коморџија — мал' није пребио једнога 'заробљеника. Заустависо се под једним храстом да се одмори и да прихрани коње са оно мало зоби колико му се још сачувало. Обесио је зобнице коњима о главу, а он се измакао негде у страну. Заробљеник, сувих усана и већ угашена погледа, прикрада се, обзирући се лево и десно да га ко не спази и, врши крађу. Он завлачи руку у зобницу и краде од коња његову храну и алапљиво ждере зоб.

То ми прича коморџија, а ја сам видео још

болнију, видео сам језовиту одвратну слику. Пред нама су ишла једна кола покривена арњевима. Из њих су се чули женски и дечји гласови. Са леве стране друма, иза кола, ишао је, наслањајући се на једну грану, заробљеник. Био је босих и раскрвављених ногу, дроњав и поцепан, подбула лица и подивљала погледа. Глад му је била одузела и последње остатке снаге. Ишао је посрћући, хранећи се успут лишћем од купуса, кукурузом или месом од цркотина. Он животињски звера и гледа хоће ли му ко пружити што, хоће ли ко испустити какав залогај или, бар, хоће ли ко бацити што што се не једе, те да он то збере из блата.

Са десне стране друма, ивицом, иде, погнуте главе и подвијена репа, измршавели пас. Он је кренуо за господарем својим од куће уверен да сад баш, у овој тешкој невољи, не треба господара да напушта. Он се храни успут од остатака и отпадака, а кад је и њих нестало, он кида залогаје са цркотина, коња и вола, којима је друм којим ходимо тако раскошно окићен. Неколико дана бављења у Призрену одузели су му и ту храну, а у оној ужасној гомили, која се укрштала и тискала у Призрену, изгубио је и господара. Сад изгладнео, оборене главе и повијена репа, иде по трагу да га нађе у Ђаковици или Пећи.

Из кола под арњевима, која су напред ишла и у којима се породица прихватила мало оним што је још из Шумадије понела, испаде на друм кроз

задње платно, бачена, једна оглодана бутна кост. То приметише и заробљеник и пас и устремише се једновремено, свако свесан да ће кост припасти ономе ко до ње пре стигне. И дочепаше је једновремено, чврсто, грчевито један руком, а други зубима. Погледаше се крвнички, одмерише се дивљим погледом двоножац и четвороножац. Он уложи последњу снагу своју и оте, управо ишчупа из пасјих зуба кост.

— Их! — учини један пролазник — баш по који пут срамота ме што сам човек!

И да је то бар једна бона и мрачна слика на овоме путу. Пуно их је, на свакоме ћеш их кораку срести. И како су све те слике разнолике, како невоља уме у разним бојама и облицима да их представи.

А гомила се ваља пролазећи крај свих ових невоља и не устављајући се и не осврћући се. Па ипак наиђу појаве које су кадре скренути пажњу гомиле.

На широкој пољани, која се простирала пред нама, полегало је по земљи неколико оних смртоносних тичурина што сипају смрт из облака.

Француски аероплани, који су за дуги низ месеца ревносно вршили службу на Сави и Дунаву, повукли су се са нашом војском до нишке равнице да ту наставе посао. Одатле су узлетели и пали на Косово, где су се узнели изнад Црне Горе и Шара, па кад са тих висина нису догледали да

нам стиже савезничка помоћ, прелетели су Дреницу и пали овде у равну Метохију. Сад се спремају да узлете преко Дрима и оних кршних и високих планина што их он грли, те да у једноме маху слете на јадранске обале.

Како смо завидели онима што ће мало час, за онолико сати прелетети преко непролазних планина за колико ћемо ми дана прелазити тај мучан и тегобан пут. Свако је од нас застао, напуштајући за тренутак оне тешке мисли које су му биле нераздвојни сапутник, и погледао је тамо. И најуморнији и најсломљенији судбином, дигао је бар главу. Било их је чак који су напустили друм и отишли тамо у поље, да изблиза виде оне срећне који неће патити као ми што ћемо.

На аеропланима задрхташе мотори и вито се поче силно да креће, тела им се затресоше, прнуше најпре пољем, а затим, један по један, поче да узлеће у зрак и упутише се тамо ка планинама које су пред нама.

— Хоће ли ови преко мора? — пита један чичица.

— Хоће, боме! — одговарају му из гомиле.

Чичица направи шакама шкољке на устима, диже главу за аеропланима, напреже се и поче им довикивати као да ће га одиста моћи чути и разумети они озго:

— Хој, хој, почујте ме, крилати! Кад стигнете

тамо, поздравите Јевропу. Реците нека не жури, добро је нама, боље не може бити!

На овај се чичин узвик захори кроз гладну гомилу крти и студени смех, сличан смеху костура кад после поноћи устану из гробова да заиграју мртвачку игру.

— Ама зар ће истина, господине, они преко мора? — запитаће ме један простодушан, средовечан човек са сламним шеширом на глави, пролазећи у тај пар крај мене.

— Па, ваљда! — рекох.

— Их! — учини, као да би хтео рећи „благо њима!“

— А и ми ћемо на море, је л'? — наставиће он разговор.

— И ми!

— А куд ћу ја несрећник? — пита грцајући готово у сузама.

— Тамо где сви ми! — покушавам да га тешим.

— Опет ви... друго... наћи ћете се једно другом.

— Ниси ни ти туђинац, наћи ћемо се и теби колико и себи.

— Јесте, ал' ви се познајете међу собом, а ја...

— Сви се познајемо сад, све нас је невоља упознала и зближила!

Био је ратар из Срема, обрадовао се српској војсци кад је прешла Саву и пронела српску тробојку кроз питома сремска села и та га радост

скупо стала. Кад се српска војска повукла отуд, морао је и он напустити своје њиве и своје ливаде, свој мал и своје имање и побећи са породицом у Србију. Потуцао се ту од немила до недрага и живио од милости, која му је пружана, верујући увек да ће се вратити на своје имање и да ће његов повратак, са српском војском, значити слободу његова села и његова завичаја. Али наиђе олуј и понесе га собом кроз пусте планине и кроз гладне пољане. Где ће он сада, где ће са женом и децом, кад га олуј носи све даље од места, где је све његово добро остало пусто, а све ближе местима, која му обећавају глад и невољу? Где ће он сад незнан, непознат, пита се и тешко грца у сузама говорећи о томе.

— Сви се познајемо сад, све нас је невоља упознавала и зближила! — тешим га ја понова, а да ту моју утеху утврди, прилази ми из редова гомиле један учитељ, да ми одговори на једно питање, које сам му поставио још тамо негде између Липљана и Штимње.

Срео сам га још на приштинским улицама у друштву са једним снажним и плећатим сељаком, са којим сам га затим свуда виђао. Са њим је он путовао, са њим делио хлеб и со, са њим делио и постељу, или управо једно ћебе, којим су се заједнички покривали. Видео сам га и оне ноћи у Липљану, крај ватре, а срео га и на друму, иза

Липљана, увек и нераздвојна са тим својим сапутником. Сећам се, упитао сам га:

— То је твој сељак ваљада?

— Није! — одговорио ми је.

— Него? — рекох.

— Не знам — одговорио ми тада учитељ. — Путујемо од Прокупља тако заједно, удружила нас невоља, заједно бринемо, заједнички се снабдевамо... ал' не знам ко је. Мрзи ме да га питам, а он не казује; а добар друг, одан... баш волим што смо се намерили једно на другог. Како би сам?

А у истини је тако било. Појединац је пропадао, те су се и непознати људи на овоме путу удруживали у мање групе од четири и пет лица и заједнички се помагали и подржавали.

Када ми овом приликом приђе учитељ, његов пријатељ остаде на другој страни друма да га очекне.

— А знаш ко је овај мој пријатељ и сапутник? — запита ме, обзирући се да га онај не чује.

— Који? — изненадих се ја, јер сам већ био и заборавио да сам га ма шта питао.

— Онај што смо се здружили, што ме ти испред Липљана припита за њега.

— Па?

— Замисли, сад сам у Призрено чуо. То је робијаш, двадестогодишњи осуђеник за три убиства, па кад су се сви из казамата разбегли...

— Па добро, шта мислиш?

— Шта мислим, ништа. Добар је и честит друг, нити могу ја без њега нити може он без мене на овоме путу. Тако смо се здружили, ето . ..

И учитељ оде с робијашем даље својим путем, остављајући за собом као широку бразду мисао о томе, како је невоља велики, гломазан жрвањ који меље све обзире и све односе људске, који скраћује сва одстојања и руши све супротности обичнога, редовнога живота.

Подне је већ било превалило, кад се у један мах заустави тамо пред нама цела колона. То вероватно није никаква сметња покрету, већ обичан застој потребан и стоци и људима да се одморе и прехране ако имају чиме.

Како тај одмор на подне траје дуже, бегунци се обично распрте, потражи свако себи место по страни, ван друма, па често и по која ватрица плане. Крај једне од тих ватара седе две жене и муку муче да се споразумеју. Једна је од њих у мушком војничком оделу, а друга просто и сиротињски одевена са дететом у наручју. Морао сам им прићи да им помогнем споразумети се.

Она сиротица, са одојчетом на рукама, била је Галипољка, из оног Галипоља близу Цариграда. Мала, мршава жена, оштрих црта и лица превучена тамном бојом. Њу олујина већ неколико година носа широм Балканскога Полуострва и баца је са истока на запад, са Црног на Сиње море. Још пре пет стотина година оркан један, тако чест на

балканској ветрометини, ишчупао је из срца Балкана, са обала моравских, неколико стотина домова, занео их, завитлао и бацио чак на обале Мраморнога мора, тамо близу зидина цариградских. Ту, у туђини, у Галипољу, савили су прогнаници себи нова гнезда, ту ископали нова огњишта и, далеко од рода свога и племена, са колена на колено почели предавати само традицију да су негда били Срби. Векови су избрисали сваки осећај о томе, па и саму традицију и, једно или два покољења још, заборавили би већ и на ту стару причу, која је још тињала само као далеко неко и тамно сећање. Али наиђе велика балканска бура и заратише народи од Дунава до Јегејског мора. У том рату, злим неким провиђењем, допрла је српска војска на оне крваве обале, крај којих је пала једна српска круна и где се зачела историја пораза српских. Српска се војска борила на обалама реке Марице и она у тој борби допре до обала Мраморнога мора, тамо где лежи Галипољ. Биће да су то капи српске крви, које су кануле на једну успавану традицију и у душама оних, који су већ почели заборављати казивање својих оцева и дедова, пробудиле на један мах нов осећај — чежњу за оном домовином, од које су се пре пет стотина година одвојили. И, једнога дана, кретоше преко широких румелијских равни чудновати путници. Старци и младићи, жене и деца, читава насеља људи, који су се пробудили и хоће да се

врате да заложе ватру на ономе огњишту, где се она пре пет стотина година угасила. Ту ће подићи нове куће, потражити нове среће, ородити се, вратити нам се и наћи жељна мира. И тек су стигли, а ево их ова олујина понесе да их однесе на ове обале, на далеки запад.

Чудна судбина! Како смо мајушна и бедна играчка њена ми! Па ипак човек верује гдекад у снагу своје воље!

— А што бегаш, што ниси остала? — питам Галипољку.

— Морам са својима, где би остала! — вели.

Млада жена у војничкоме оделу, која је хтела с њом да се споразуме, била је Францускиња и хтела би да јој понуди једну кутију конзерве, видећи је како гризе тврд и црн хлеб помешан сламом. Францускиња је омалена жена, препланула лица на коме се сачувао питом и племенит израз својствен жени њене расе. На њој наш војнички шињел закопчан до грла и широка шајкача, под коју је подвила своју богату плаву косу. Она сама води за узицу један пар вочића, ујармљених у кола са два точка, на којима је сва њена опрема за овај мучан пут. Кренула је отуд, из далека, из оних питомих и храмовима културе и просвете раскошно окићених крајева; сишла је међу нас, вођена великим осећањем милосрђа и предано је неговала раскрвављене јунаке наше, како би породици сачувала хранитеље а држави борце. Са тога пле-

менитог посла понео је олуј, који се завитлао над нашом отаџбином и бацио је у ове планине те да са нама подели све невоље изгнанства.

Када сам јој помогао да се споразуме са Галипољком, осетио сам потребу да јој изјавим не само благодарност, већ и саучешће због зле судбине која је снашла.

— Ваша љубав према нама, племенита госпо, није требала да буде награђена невољама, које су само нама намењене.

— Верујте, господине, да ми нису тешке ове невоље! — одговори она топло и искрено.

— Вама зар? Коме су оне лаке?

— Нису ми тешке — одговори ми звучним својим језиком — јер их патим са једним народом, који их тако стрпељиво, са еванђелским самоодрицањем, подноси. Гледајте како изгледају ови јадници, што пролазе крај нас, и ја још нисам чула ни речи протеста, ни гласа гунђања, као да је свако од њих свесан да само патњама могу откупити своју слободу. Ја им се дивим и то ми даје снаге да поднесем ове тегобе!

Био сам јој благодаран на речима, које су ме могле бар за тренут да утеше; за тренут само, док се не обазрем око себе и видим понова сву невољу и јад.

Растајући се од Францускиње да се вратим своме месту, спазио сам опет њу — Госпу у црнини. Стајала је ослоњена на један храст, који је

високо узносио своје голе гране, стајала је мирно и непомично као фигура на надгробном споменику. Поумих да јој понудим услугу, ако јој каква на путу затреба и приђох јој.

Тек кад сам ближе пришао, појмио сам шта ју је заковало за то место на коме је. Недалеко од храста лежао је један свеж гроб са крстићем од гранчица увезаних врпцом. Одустао сам одмах од намере да узнемиравам Госпу у црнини. Она не диже главу.

Мало затим прође мимо нас један Арнаутин, враћајући се са празном корпом, из које је бегунцима распродао јабуке дивљакуше. Запитах га и он ми рече да је у гробу жена, јуче су је сахранила њена деца а они, Арнаути, помогли им да ископају гроб.

Тешке ме мисли обхрваше крај свежега гроба тог и скидох капу као да је у томе часу когод казивао молитву. Бона можда, или оболела од глади и зиме, несрећна мајка потегла је овај мучан пут само да спасе пород свој. Одвајала је од својих усана, од своје снаге, од свога здравља и хранила пород свој и водила га кроз мраз, грејући га материнском љубављу; спавала је по подрумима, покривајући га материнском бригом. И посрнула је овде, на сред пута, на сред друма и потражила себи одмора, вечитога одмора, а дечицу пустила саму у планине, у патње, у глад.

Деца су је сахранила. Нису имала свештеника

да им опоје матер, нису имала воштаницу да јој припале; посула су гроб само искреним, детињим сузама и тако су послала Богу најтоплију молитву за душу матере своје. Суза је молитва најближа Богу, сузи је небо отворено; небо је скуп суза човечанских! А зар је мајка и могла пожелети лепшега опела, а зар је Богу могао бити дражи који други обред од обреда који се сузама, искреним и топлим детињим сузама врши?

Гроб јој лежи на лепу и видну месту, са којега се догледа широка и питома Метохија, ограђена снежним врховима, који бљеште под небом. Више гроба јој стари храст, који се прикопчао за земљу својим чворноватим удовима, као орао кад забоде нокте и прикопча се канџон за мрцину. Његови се врхови тихо повијају под ветром који пуше оздо из дримских кланаца и старац стење и јечи као да овај нови, свежи гроб, у који је сарањена једна материнска љубав, и њему причињава бол. О, да је то први бол коме је он сведок! Дубоке бразде на стаблу његовоме казују да он већ вековима стоји ту као неми стражар на друму, којим су се толики догађаји ваљали. Био је он сведок, можда, када су овим друмом, кроз равну Метохију, пролазили српски витезови и одлазили светим Дечанима на поклоњење или се збирали под Призреном на јуначке игре или у Скопљу на зборисање. Овуда су некад прошла три млада витеза, Милош, Марко и Хреља, па се спустили у врх

Дукађина, под кулу на којој је боравила обесна сестра Леке Капетана. Овуда су проходили и Мрњавчевићи, идући своме Скадру на Бојани, овуда и Балшићи одлазећи у тазбину.

Био је сведок овај старац и када се пре триста година диже народ из Метохије, те са Патријархом крену у збег испред дивљих Арбанаса, који сиђоше са оних планина иза Дрима и ево је сведок сад, кад тај исти народ бега у те планине, тражећи заштиту.

Много је бора на старчевом лицу исписано. Хоће ли дотрајати да види равну Метохију благословену миром, њена зелена поља преорана и оплођена, њене богате горе озеленеле; да види на тим пољима вредна ратара како бере плод свог труда; да види китњаста села са белим црквама и школама; гвоздене путеве, који просецају богате долине и нове градове, који ничу око великих и богатих предузећа?

Ако не дотраје дотле, хоће ли бар старац дотрајати да види децу, која су се јуче растала од мајке и њему гроб поверила; да их види здраве и чиле, како су дошли још једном да обнове материн гроб китећи га утехом да је сад у слободној Србији, којој се и она враћају у загрљај?

Хоће ли он, хоћемо ли ми дотрајати да доживимо то? Ово је први гроб, што га овако на путу остависмо; нећемо ли на даљем путу свом сејати успут гробове и разређивати се, док и по-

следњи не угине? О, колико је њих од нас већ позавидело овом гробу, ту, на домаку границе, на последњем парчету, на последњој стопи српске земље!

Наше ће гробове већ покривати туђа земља; нама ће гробница бити нова отаџбина!

Ми смо већ данас деца без отаџбине!

28

Србија у планинама

Кад смо ми из Призрена кренули на север, Краљ, Влада и Врховна Команда кренули су на југ. Да би стигли истоме циљу, кренули смо једни уз ток, а други низ ток једне и исте реке, али су оба ова пута затим савијала на запад и водила обалама Јадранскога мора.

Када је још 13 октобра отишао из Ниша у Врање председник министарства Никола Пашић, на погреб своме дугогодишњем сараднику и другу, министру Лази Пачу, отишао је са погреба у Краљево да се нађе са посланицима Енглеске, Француске, Русије и Италије и да их упозна са ситуацијом у којој се земља налази од тренутка њиховог напуштања Ниша. Тада им је изјавио да би се ситуација могла још увек променити ако савезници на време стигну и ослободе Скопље, које су Бугари већ заузели били. Ослобођењем Скопља успоставио би се

саобраћај са Солуном и омогућило би се пребацивање јединица на разне фронтове, а велики део јужне Србије, спасен, обезбедио би основицу за будуће заједничке операције савезника са нама, ради добијања везе са Русијом преко Румуније.

— Ако се морамо одрећи те наде — рекао је посланицима тада Пашић — влади неће остати ништа друго но да се повуче у планине!

И Србија се морала одрећи и те, као и свих ранијих нада, и кренула је у планине.

То је био један од најтежих и најмучнијих тренутака у овој великој трагедији српској, полазак званичне Србије у планине, 11 новембра 915 године. Призренци и избеглице, које су решиле да остану у Призрену, са очајањем су шапутале међ собом вест, да је Краљевска Влада напустила отаџбину. И ако је свако знао да ће то бити, да је решено, да је одлучено, ипак је очајно кршио руке:

— Дакле, одоше, оставише нас?

— До овога часа још сам у нешто веровао, али сад...

— До овога часа био сам грађанин једне државе, а сад... роб, роб!

Такве су се очајне речи бацале и размењивале после одласка владиноga и ни мало није свет могла умирити околност што су у Призрену још и стари Краљ и Престолонаследник. Они су војници, они ће с војском. Влада је отишла — то значи нема више Србије, војска је остала зато да се и она повуче.

Са старим је Краљем опет било невоље. Топовска зрна већ су тресла призренске кровове, када је пристао да напусти последњи слободан град Србије. Жалећи још увек, што му се није дала прилика да погине на Косову он се тврдоглаво опирао да пође из Призрена.

— Нико не може да натера једнога Краља да напусти своју Краљевину! — узвикивао је старац узбуђено.

Он је с неповерењем слушао разлоге, по којима би његов останак у ствари значио напуштање Краљевине, јер заробљен краљ, не значи само пропаст Краљевине већ и капитулацију оне идеје коју она у овој борби представља и чији је он носилац.

Стари Краљ је одмахивао главом на све те разлоге и очајно узвикивао:

— Пустите ме бар да умрем овде, на вратима Србије.

Влада је отишла 11 новембра, а он је остао у Призрену још четири дана затим. Најзад, кад је већ последњи тренутак био наступио, те је морао и сам увидети да другаче не може бити, отишао је најпре у цркву — то је била недеља 15 новембра — и одстојао је целу службу, молећи се Богу за оне који су кренули и за оне који остају. Из цркве, Краљ је пошао пешке на пут, здравећи се успут и праштајући се са очајницима који су остали и који су овај мучни призор гледали са прозора

својих кућа или сабрани у престављене гомилице под стрејама призренских кућа.

Краљ је, са тешким сузама у очима, окретао се лево и десно и машући руком, поздрављао:

— Због ом, децо! Због ом!

Кад је изишао далеко ван града, он је сео у аутомобил и упутио се ка Љум-Кули.

На Љум-Кули, докле се стизало колима и аутомобилима, чекали су мали товарни коњићи, са којима ће се поћи даље. Кола и аутомобили, који су довде довезли Краља, Врховну Команду и Владу, овде су немилостиво уништавани. Кола, пошто је са њих скинут товар и испрегнута стока, бацана су у амбис; аутомобили преливани машинским зејтином и бензином и паљени. Други су опет шофери наменили лепшу смрт, једну врсту самоубиства, својим аутомобилима. На висини, до које се овде призренски друм пење, где се диже Љумска Кула, обала је камена и одсечна, и Дрим тече доле под стеном у грдној дубини. Они су доводили своје аутомобиле до ивице ових стена, пустили су мотор у покрет и откочили кочницу. Мотор је затутњао, кола кренула и стрмоглавила се озго са ужасним тутњем, кршећи се о стену и сручујући се у амбис.

Одатле, од Љум-Куле, настаје уска стаза којом се упутила дуга поворка бегунаца и натоварених коња, све једно по једно, све једно за другим. Та поворка се вије по усеченој стази као дуга, бес-

крајна змијурина, која се час губи међу камење, час појављује на окукама. Стаза ова иде изнад провалије, на дну које Дрим помамно јури и урла кршећи се о стене.

Стари Краљ је прво вече заноћио на Љум-Кули, а сутрадан кренуо са три своја официра и шест војника краљеве гарде. То му је била сва пратња, а пратила су их још и три коња, које је Краљ по гдекад узјахао, али је радије ишао пешке, ма да је био немоћан, а стаза тешко проходна, још више због леда и мраза.

Војводу Путника понели су војници на раменима. Његова тешка болест није му дозвољавала ни по равноме путу да ходи, а камоли по овоме беспућу. Сграђена је, њега ради, једна дрвена караулица која је ношена на моткама. Та караулица личила је по облику на средњевековне племићке носиљке, а иначе је била од обичних дасака, са седиштем унутра и прозором, кроз који је продирао ваздух и светлост у дрвену кућицу. Војници који су носили ову кућицу, смењивали су се и често пута одмарали, јер им узина стазе није увек дозвољавала да је носе на раменима, већ су је морали по гдекад спуштати на руке.

— Можете ли, војници? — упитао би по гдекада стари Војвода, заморен болешћу и злом судбином.

Трећи старац, Министар Председник Пашић, појахао би по гдекад коња, али је ишао такође радије пешке, оборене главе и подржавајући се

једном батином. Он није говорио, није разговарао успут. До његових ушију допирала су гунђања и незадовољство гомиле, која је све своје невоље њему приписивала и на њега сручивала. Искусни старац знао је да невољи ваља одушке, да народ свакој недаћи тражи кривца и носио је стрпљиво свој крст, уверен да је позван и дужан носити га. Остали министри ишли су тако исто, ко пешке а ко на коњу, ко измакао а ко изостао, а сваки бринући тешку бригу и измењајући разговоре само по гдекад, на одмориштима, или где би се стаза толико проширила да би могли поћи упоредо.

Ове три групе, Краљева, Врховне Команде и Владина, ишла је свака за се, нису чак свакад ни ноћевале на истоме месту, нити су за исти број дана и ноћи прешли овај тешки пут до Скадра. Са њима, пред њима и за њима, ишла је маса бегунаца, војске и народа. Биле су то чиновничке и официрске породице, па онда велики број надлештава, чиновника, стране мисије и наша сиротиња. Све је то кренуло нарочито тим путем што је Краљ туда кренуо, рачунајући на већу заштиту и тек се овде у планини уверило да је цела Краљева заштита три официра и шест војника.

Што се дубље у планину залази, пут је све стрменитији, све тежи, јер је го камен и у њему урезана уска стаза, под којом зјапи провалија. Хладноћа све јача, а поледица и снег ометају корак те се клизају људи, клизају коњи.

Краљ не може, њему и иначе клецају колена. Клиза и пада. Дижу га, он полази, па опет клиза и пада.

— Падам често! — вели.

— И ми, Величанство! — теши га ађутант, подмећући му своја снажна плећа.

— И ви, ал' се ви дижете, а мене мора да дижу.

На коња су га још мање смели попети, то је било још опасније. Застају код прве ширине, да не би закрчили пут. Краљ седа на камен и навлаче му преко чизама дебеле сељачке чарапе, не би ли му помогле да не клиза. Ал', поузданије него то, ађутант му подмеће плећа, он га грли, и тако настављају пут.

— Ово је страшно! — жали се један грађанин мајору који је пред њим. — А тек је први дан путовања; наште ли ћемо наићи сутра, а наште прекосутра?

Мајор ћути, не обзире се и корача даље.

— Ово је право Наполеоново одступање са Москве! — гунђа даље грађанин.

— Горе је ово, друкчије је ово! — окрете му се мајор. — Наполеонова је војска одступала као победилац, а не као побеђена. Наполеонова је војска, 1812, сачувала сву форму одступања тако да је руски ђенералштаб и даље правио планове о местима где ће се Французи задржати и примити борбу, а Французи су и сами веровали да ће примити ту борбу. Па онда, 1812 године, од-

ступала је кроз сметове и мочари једна војска, а није народ и, што је најглавније, француска се војска, одступајући, враћала у отаџбину и сваки корак који је њен војник учинио, ма како тежак пут био, знао је да га води ближе отаџбини. А ми идемо све даље од отаџбине, ми напуштамо отаџбину; ми не знамо куда ћемо!..

— Не знамо, богме! — додаје очајно грађанин и наставља даље пут предајући се судбини.

А пут све тежи, стаза по гдегде уска и стрмена да се једва може проћи. Сметови леже по околним планинама и стегао ужасан мраз.

Посрће се све више и све чешће, коњи падају, а људи малаксавају и изостају. Почињу се већ пузати и људи и стока. На појединим опасним окукама, под којима су провалије, коњима везују очи или им помажу, хватајући их за улар, за гриве, за реп. Људи се хватају за руке те образују коло да би један другог одржали; жене цичe и не смеју да проћу. Већ је пао у амбис један коњ тамо негде позади, пао је још један. Веле да је овај последњи повукао собом и човека.

Први конак после Љум-Куле био је Спас, где избија кланац којим је некада ишао пут за Ђаковицу и где се на десној обали Дримовој узносе развалине Леке Капетана, војводе Дукађинског. Ту је, у једној пустој долиници, која се спушта до обала Дримових, усамљен хан на путу, а ко зна где је село тога имена, ваљда негде у планини.

Код хана се већ скрхала маса људи и стоке, а придолазе све нове и нове групе, које су јутрос раније кренуле. Све просторије поседнуте, а и нема их много. Хан је обична, камена, двоспратна зграда; на доњем је спрату ар, а на горњем две празне собе. Собе су заузеле породице официра Врховне Команде, а доле се стрпало све што је зарана стигло. Ово што сад придолази, тиска се око хана, разгрће снег и блато и наноси дрва, те спрема ватре око којих ће пробдити ноћ.

Краљ ће стићи доцније и неће наћи места за себе. Када му се учини понуда да се на горњем спрату начини места за њега, он ће одбити.

— Нека их, нећу да узнемиравам жене и децу. Женама и деци треба крова, ми војници можемо и овако!

И кад је рекао то „ми војници“ погледао је са задовољством на неколико старчића из трећега позива, остатке онога трећега позива, који је онако славно изгинуо, бранећи одступање младе војске са Косова.

Бадава се наваљивало на њега да се склони под кров, бадава му је обраћана пажња на мраз који је све више стезао, старац је упорно остао при томе да он неће да се одваја од својих војника, да хоће да пати заједно са њима. И, док су трећепозивци наносили дрва и спремали ватру за себе и свога Краља, дотле се он сетио да обиђе болеснога војводу Путника, који је већ раније стигао у Спас.

Два клонула старца, Краљ без краљевине и војвода без војске, дуго су, дуго разговарали о злој судбини која их је постигла.

Када се већ разбуктала ватра у заветрини, иза ханскога зида, Краљ је сео међу своје другове да ту, крај ватре, пробдије ноћ.

И вечерао је ту међ њима. Узео је, као и они, кришку хлеба у руку и мало куваног пасуља којим су га понудиле избеглице са горњег спрата ханског.

— Зло, несрећа! — вели Краљ, седајући међ своје нове другове.

— Велико зло, господару! — одговарају старци правећи места Краљу.

— Сам камен и пустиња! — наставља Краљ. — А како је код нас све питомо и лепо...

— Ех! — учини један трећепозивац, који је седео према Краљу. — Нема нигде оно. Не би дао ја једну моју њиву за целу ову планину.

— Па дао си је, ето си је дао! — добацује му други.

— Па... дао сам, ал', не дај Боже да остане овако. Да л' ће ово дуго овако, господару?

— Неће ваљда — теши га Краљ. — Неће. Да нисмо далеко и од Француза и од Руса, стигла би нам помоћ те не би овако пострадали.

— Боме, пострадали смо много.

— Је л' вас много изгинуло?

— Па јесте, преполовили нас.

— Штета, а борили сте се баш честито, хвала вам!

— Изгибе сам домаћин, господару.

— Знам, знам! — учини Краљ и уздахну. — Нису ми дали, а тражио сам и ја да останем тамо, да се борим са вама старцима и да погинем.

— Куд би ти, Господару?

— Тражио сам, ал' нису ми дали! — понови Краљ.

— Мораш се ти чувати, Господару, потребан си ти нама.

— Треба вама кућа ваша и деца ваша; треба вама земља ваша и треба вама отаџбина ваша, а ја... шта ћу вам ја? Данас јесам, сутра нисам, ако нисам ја, биће други. Није зло изгубити краља кад имаш отаџбину, али је зло, браћо моја, изгубити отаџбину а сачувати краља.

— Па оно јесте... одговара као убеђено трећепозивац.

— Бива, да умре домаћин, а кућа остане — наставља Краљ. — Није ни то добро, али опет кућа је ту, имање је ту, наћи ће се ко ће прихватити имање и кућу; али је наопако, мој брајко, кад видиш домаћина без куће, без огњишта, без њиве, без ливаде, без стоке.

Е, то јесте!

И тако се међу старцима наставља разговор дубоко у ноћ, док уморни не клону главама на груди.

Пре четири или пет дана, овако су исто, код овога хана, седели око ватре и министри, који нису ни ноћили на Љум-Кули већ одмах наставили пут. Они су преноћили у хану, али су дуго седели на утрини, око ватре, да се прихвате и да се разгреју пре него што легну. По лицима, осветљеним пламеном, међу којима се нарочито истиче лице Министра председника уоквирено седом брадом, видело се да воде брижне разговоре. Са лица је Пашићевог ишчезао онај израз мира и хладнокрвности, са усана му се избрисао онај осмех, који је кроз педесет година политичкога му живота играо на његовим уснама, па ипак он се држао тако као да се још увек нада нечему. Није клонуо или бар није дозволио да се то на њему примети. На лицима је осталих његових сарадника био много јаче изражен отисак опште невоље.

Разговори су се водили о великим бригама које су лежале на влади. Војска је зашла у планине без хлеба и без икаквих других потреба. После двомесечне непрекидне и очајне борбе, после нечувених напора, та се преморена војска повлачи у планине где је очекује глад. И кад стигне у Скадар, чиме ће тамо бити прихваћена? Има ли тамо хране или, бар, може ли се донети?

Савезници су били примили на себе снабдевање српске војске и, према обавештењима која је влада имала, та се храна већ налазила у Медови. Сва је брига дакле била, како би се и на који

начин она могла пребацити из Медове у Скадар, док нико није ни слутио да у Медови нема ни једног зрна савезничког обећања.

— Ваља што пре стићи у Скадар — шапће Пашић — пре но што се војска почела скупљати тамо.

— Тамо су ваљда већ стигли савезнички посланици?

— И да нису стигли, из Скадра ћемо моћи добити везе са савезничким владама.

— Могла би се, вероватно, умолити талијанска влада да уступи какав брод који би пребацивао храну из Медове.

— Треба стићи у Скадар што пре! Како стоји са распоредом путовања? — окрете се Пашић једном чиновнику, који му је стајао за леђима.

— Према обавештењу капетана Реџепа, сутра можемо стићи у Арсит-Хан, прекосутра у Черет.

Есад-пашин капетан Реџеп и још неколико Есадових чауша, пратили су нашу владу, за којом је ишао и један одред занатске чете. Капетан Реџеп је и раније био у вези са нама и знао је српски, те је он служио највише као тумач, а и као вођа по овим тешким путевима.

— И кад би онда стигли у Скадар? — запитаће један од министра.

— У свему треба нам још три дана, ако господа министри могу да издрже те не будемо принуђени да правимо мања одстојања.

— Кад могу остали. . . — заусти неко да каже.

— Остали неће тако путовати. Врховна Команда не може због војводе. Са његовом је носиљком врло тешко правити та одстојања. Неће моћи ни Његово Величанство.

— Ми морамо! — прекиде Пашић.

Тако су ови разговори и саветовања били у неку руку министарска седница, држана око ватре, међу сметовима и у сред планине.

Од Спаса пут напушта обале Дримове и води у унутрашњост Дукађинских планина, кроз један низ провалија, кланаца и стена покривених снегом и сметовима. Хладноћа све више стеже, мраз све оштрији. Бегунци и иначе изнурени трудним путем, неспавањем и глађу, увијени у крпе и дроњке, у ћебад и шаторска крила, клонуло газе сметове и очајно погледају преда се, путем који их је водио у све дубље и дубље беде.

Влада жури да по распореду стигне вечерас у Арсит-Хан, а затим што пре у Скадар. Данас су пала два владина коња с товарима и скрхала се у амбис. Кажу да је ту било докумената који су за увек пропали.

Официри Врховне Команде не могу тако да журе, они лагано иду, стопу по стопу, пратећи носиљку свога шефа, старог војводе. Војници, који је носе, нигде скоро да наиђу на ширину да би је могли понети на рамена те пружити корак, већ

је носе на, рукама а руке им се скочањиле од зиме те се сваки час мењају.

Краљ већ малаксао. Јучерање напорно пешачење од Љум-Куле до Спаса, ноћашње бдење крај ватре и данашњи тежак и студени дан, одузели су му и последње моћи. Он, погурен, уморан, попрскан блатом и неизбријан, наслањајући се једном руком на батину, а другом на раме свога ађутанта, корача лагано и сваки час застаје да узме мало ваздуха.

Путем се већ сретају они који су малаксали, који су клонули, па напустили своје друштво и остали крај пута; сретају се већ и самртници, које је глад и мраз савладао и који су се крај друма повукли и предали лаганој смрти, која их већ грчевито грли; сретају се већ и мртви, који су ту остали јуче и прекјуче и чије је тело снег већ завејао, а у снегу се обележио траг курјака, који су намирисали лешину, обишли је, па ће ноћас, кад планина буде пуста и мирна, доћи да је растргну. Што дубље у планину, та је појава све чешћа; мртви људи и мртви коњи све чешће ките стазе, тако да кланци, кроз које бегунци ходе, већ почињу личити на костурнице.

Стари Краљ са тешким болом, скидајући капу, пролази поред ових жртава, скрећући поглед са несрећника који су посејали друмове. Да би угушио осећај који му је легао на душу, скретао би говор или пажњу на други који предмет.

— Можеш ли, сине? — припитао би каквог

дечка који је пролазио крај њега, спуштајући му руку на раме.

— Могу! — одговара дечко и не слутећи да је то Краљева рука на његовом рамену.

— А хоћеш ли упамтити све ово што видиш?

— Хоћу! — одговара дечко.

— Ако, упамти, треба да упамтиш па да причаш, свима да причаш.

Што се даље иде, пут све тежи, а глад и зима све више стежу и све их више остаје успут. Ноћи су биле нарочито страховите, а већ се нигде није могло наћи дрва. Падали су успут људи као мушице, падали су и дизали се, или су остајали тамо да гробовима својим обележе пут којим је Србија прошла.

Влада је увек напред журила, и стигла је, као што се у Спасу угодило, петога дана по подне у Скадар. Краљ је дуже путовао, читавих осам дана до Љеша и још три затим до Тиране. Спавао је као и остале избеглице, крај ватре, под кровом какве арнаутске сеоске уџерице, по хановима; јео је суви хлеб или, гдекад, ако би где затекао какву команду, што су му одвајали по гдешто из казана.

Шестога дана путовања, Краљ је сишао у Дримову долину, где пут опет слази на Дримове обале. Ту, код Гомсића, где Дрим ваља пребродити па ући у Скадарску равницу, већ допире блажи ветрић, већ се догледа сунце које сја на

јадранским обалама и, далеко тамо, назиру се планине које грле Скадар.

Тамо сви жељно погледају, тамо има сунца, тамо има хлеба — тако бар сви мисле, и не слутећи да ће по скадарским улицама падати као снопље и умирати од глади.

Последње те вечери, пре но што ће се повући под кров да легне, Краљ је пришао једној ватри, око које су поседали војници. Он сутра неће наставити пут за Скадар, он ће се сутра растати од војника, па је рад још мало с њима да проговори. Он ће сутра само донекле поћи скадарским путем; затим ће прегазити Дрим и отићи у Барбалушу, а одатле у Љеш. Војници и избеглице наставиће пут право за Скадар.

Вече је било ведро и овде, у долини, није тако нагло освајала ноћ, као тамо, међу сметовима и стењем. Нешто је благо лебдело у ваздуху наглашавајући близину обала на којима сунце греје. Звезде су јасније сјале и боја неба није била више онако суморна. Све што је веровало у смрт, почело је понова веровати у живот. Ох, како је за мало та вера трајала!

Краљ је био разговоран. Указујући на модре планинске масе, које се око Скадра узносе и које ведра ноћ јасно оцртава и издваја, он вели војницима око ватре:

— Ено, видите ли, децо, и тамо смо лили крв, по оним брдима.

— Како се зову она брда? — пита један остарији војник.

— Оно тамо, у дубини, што узноси врх, биће да је Тарабош, а ова мања брда, овамо лево, ту је Брдица.

— Је л' то Брдица? — запита један чичица из трећега позива, коме при помену овога имена прелете на мах таман облак преко чела.

— То ће бити!

Чичица се загледа тамо, помно се загледа и заиграше му сузе у очима. Затим прошапута више себи:

— Тамо сам сина изгубио!

— Онда, је л'? — пита Краљ.

— Јес', онда! — дода чичица — па ево сад дошао сам да му обиђем гроб.

Сви се ућуташе, осећајући дужност да не ремете свечаност тренутка, у коме се у очевој души буди понова туга, на догледу синовља гроба. Чичица је дуго, дуго гледао оне модре повијарке, где толики млади српски животи леже, па се онда окрете ватри и дода:

— Ко зна да није Богу било драго да ме доведе довде, те да и ја у близини синовљој легнем у земљу. Ево, како сам изнемогао, дај Боже да сутра и до Скадра стигнем.

— Што је било мучно и тешко прешли смо већ — теши га Краљ — ово сад до Скадра лакши је пут, можемо и ми старци.

Затим се заподену разговор и о Скадру. Краљ је причао војницима да је у младим годинама одлазио у Скадар и казивао им је да је леп и богат град.

— А је л' то наше? — пита војник.

— Наше је, наши су га краљеви зидали — вели Краљ — три брата, Вукашин, Угљеша и Гојко, и много су мука видели док су га назидали. Све што би они за дан назидали, зла би вила за ноћ порушила. Је л' зна ко ону песму о зидању Скадра на Бојани?

— Знам ја — рече један млађи војник из групе.

— Е, је л' тако каже песма: „Све што браћа за дан назидала, зла би вила за ноћ порушила?"

— Јес', тако! — одговори онај.

— Ама, зар је то могло у истини да буде? — запитаће један трезвен старчић, који је дотле само слушао разговоре, забављајући се ушивањем рукава на шињелу који је негде успут закачио и и исцепао целом дужином.

— Шта то? — пита га младић.

— Па то што песма казује. Зар је било некада тако злих вила па да за ноћ поруше све што би краљеви за дан назидали?

— Било је — додаде стари краљ — било је, а има их и сад.

— Сад? — учинише неколико њих.

— И сад још! — настави Краљ боно машући главом. — Ето, зар не видите моју судбину. Све

што за дан саградим, зла ми вила за ноћ поруши. Колико смо се сви мучили да саградимо ову државу, па ето... поруши ми вила за ноћ, поруши до темеља..!

Краљ прекиде и дубоко се замисли. Сви ућуташе поведени и сами размишљањем о злој вили, која руши све што Србин зида.

Ноћ поче јаче да осваја, а зима јаче да стеже. Краља опомену̂ше да му ваља лећи.

29

Историја једног заробљеника

Заробљеници иду за нама као ајкуле за морским бродом. Изморени, издрпани, подбули, почађали и изблесавели од глади. Иду за нама и чекају да когод баци прљаву кору од сира, спољни лист од купуса, кожицу од кромпира и сагињу се, те дижу те отпатке из блата и ждеру. Кад из каквих кола испадне оглодана кост, они је грабе и глоћу, кад испадне празна кутија од конзерве, они је лижу и крваве језик на оштрој тенећки.

Нико их не гони, нико не спроводи, нико им не би бранио да остану и сачекају своју војску, па ипак они иду за нама. Шта је то што их везује за нашу судбину? Разумем оне, међу њима, који су Словени и у којих се расни осећај још више

развио од како су у нашој средини, али су нам се придружили и други. Било је и Немаца са далеких страна, из Виртенберга, Саксонске и Баварске. Да их није гонило да нам се придруже уверење да победиоци носе собом глад или можда одвратност према крволочноме послу који већ годину и по дана без одмора врше?

Жалио сам ове бедне људе, али им помоћи нисам могао, јер сам и ја већ свој оброк бројао на залогаје. Ако сам понудио коме цигару дувана, ја сам већ довољно жртвовао, а и њему довољно учинио. И колико сам за то мало дара срео благодарности код ових несрећника, који су већ онемели од глади. Један ми је изјавио гласно, речима:

— Хвала ти, брате и роде!

Био би леп и стасит момак по узрасту, али га испила глад и напор, те му потамнело лице из којег сјакте два утонула младићска ока.

Изненади ме чистота и нагласак његов те му приђох.

— Ти си Србин, рођаче?

— Србин! — одговори ми, припаљујући цигарету коју сам му дао.

— Па откуд овде? — запитах га зачуђено.

— А где би био, већ са вама? — одговори и поче журно да срче цигарету коју је припалио.

Ипак ми је био чудан његов положај. Знао сам да су Срби заробљеници изјавили добровољно

да ће ступити у редове бораца и ступили су. Да ли је овај један претпоставио бити српски заробљеник томе да буде српски војник?

Он је вероватно погодио шта сам ја премишљао па настави непитан:

— Био сам ја, господине, тамо где је требало бити, нисам изостао, али... ето!

А кад му се учинило да је ипак срео у моме погледу сумњу, он брзо додаде:

— А ви ваљда, што видите на мени ово аустријско одело, па зато не верујете?

Нисам му рекао да ли верујем, те он сам објасни:

— Обукао сам га сад, у Призрену, у болници.

Прекинули смо даљи разговор, јер сам се заустављо пред једном мучном сликом крај друма, где се беше окупила читава гомилица избеглица. Под товаром, који је носио на леђима, лежао је на земљи Немац, заробљеник, а крај њега је стајао један грађанин очајна лица и вајкао се:

— Погодио сам га да га храним, а он да ми носи овај товар. Па кад му дадох на подне комад проје, а он је не поједе као човек, но је пождра, прогута је. И од тада занеможе, па ево сад где ће да ме остави на сред пута!

Грађаниново вајкање није чинило утисак саучешћа према невољи заробљениковој већ пре себично јадање, што је пао у очајан положај да товар сам понесе даље.

Несрећник је лежао на земљи, лица заривена у

блато. Очи му искочиле из дупља, а на уснама му ври пена. Испод раскопчане блузе и прљаве, подрпане кошуље, надимају се ребра на којима и нема меса већ само тамна а прозрачна, затегнута кожа.

— Изгладнело па битисало! — рећи ће један из гомиле.

— А можда га и терет убио! — додаће други.

— Није, брате, терет — правда се онај грађанин. — Нема овде ни тридесет кила. Понео бих ја то и сам ал' не могу, имам сипњу.

Он понуди под истим погодбама заробљеника, који је мало час са мном разговарао, али овај одби:

— Не могу, рањен сам — одговори он — не могу ни толико понети колико је овај!

Најзад грађанин се сам натовари и кренусмо даље. Ономе несрећнику није било помоћи; оставили смо га тамо крај друма да чека смрт која ће, ако не раније, ноћас кад стегне мраз извесно наступити. Заспаће од мраза лепим, слатким сном и видеће у томе сну своју далеку отаџбину и своју породицу. Умреће бар са смехом на уснама, а ујутру, први који наиђу, гурнуће тело доле у поток да се не би на друму распадало.

Паде ми на памет онај коњ што је тамо негде испред Штимње посрнуо вукући топ, те га испрегоше и оставише крај друма да чека смрт. Овако исто и њега смо посматрали, овако исто о њему

проговорили реч две, и овако исто, остављајући га самом себи, кренули смо даље без узбуђења, навикнути већ на те појаве, које ће све чешће и чешће бивати што даље идемо.

— А одакле си ти? — запитах после извесног времена онога загробљеника који ми се опет придружио.

— Отуда, са Дунава, близу Даља.

— Имаш ли родитеља тамо?

— Имам жива оца, мајку, две сестре и једног братића. Их, кад би они знали где сам ја сад!

А после малога размишљања, додаде:

— А ко зна где су они?

— А што они?

— Ех, што! — рече, па брзо додаде: — Веруј, нису их оставили на миру. Отац ми је добар газда и онако... био им је увек трн у оку. Кад оно био загребачки процес, одведоше га у Варадин те остаде тамо пет месеца. А нису му ни иначе давали мира.

Понудих му још једну цигарету, јер је ону прву одавно посркао и жудно бацао погледе на моју.

— У нас — настави он своје казивање — био већи српски барјак но црквени, па кад дође Царев дан те се оките куће, а наш барјак с крова па до земље. Пролазе жандари па реже, а не могу му ништа, Царев је дан. Да видите у нашој кући зидове, рекли би српска кућа. Ту слика Краља Петра увијена у тробојку, па ту Косовска Вечера,

па Благовештенски Сабор, Св. Сава, па „Уз'о деда свог унука", па онда Глигор Комита и већ све редом. Кад дође слава, а мој отац све те слике казује гостима и тумачи. Их, да чујете о слави кад бабо казује здравицу, па помене светога, па онда Цара Душана и Обилића и Марка, па спомене косовску вечеру, па устанак, па четерес-осму, па онда народна права и прагматику, па заврши како ми Срби морамо још једанпут лити крв и лићемо је, вели, али не више за другог већ за себе. Ћесар нас је слагао, вели, право је да сад и ми њега слажемо. А нећемо га, вели, ни слагати, он зна да ми своја права тражимо, те зар смо ми криви што се та права могу наћи само под српским барјаком. Ето, тако је зборио мој бабо!

Ма да је све то говорио са мало гордељивости, глас му је по где и где задрхтао, вероватно потресен сећањем на кућу и родитеља о коме је причао. Пошто је осетио да је у мени нашао стрпељивога слушаоца, а имао потребе ваљда да се у овој невољи подржава топлим успоменама на тихи живот у кући и међ својима, он настави даље казивање:

— А колико је пута бабо тако спустио руку мени на раме, па рек' о: „Ех, нек да Бог само да одрастеш, виш оног тамо — па ми показао слику Краља Петра — његов ћеш ти војник бити!" Он је ишао и у Београд, ишао је о крунисању Краља Петра, па онда о Видовдану и причао нам је много

о свему и свачему. „Их, да видиш српску војску — казивао је мени — све сам соко; видиш му из очију да је Србин! А још кад чујеш да му Србин командује: „Мирно, лево, десно, у ред, напред!“ па ти слатка она српска реч, и ја бих, стар овако, узео пушку и стао бих тамо у ред. Па још кад марширају, а музика свира, а народ виче „Ура“, а мени оволике сузе на очи. Плачем и не могу да се уставим, па ето ти!“ А кадгод бабо оде у Београд он донесе отуд нове слике и песмарице, па их после сви гутамо. Једанпут, кад је био о Видовдану, донео ми шајкачу. Ех, Боже, да чудне радости!..

Он на један мах прекиде причу па ће ме улитати:

— Ја, овај, развезао, а не знам да вам не досађујем?

— Не, не досађујеш ми, слушам ја!

У истини слушао сам га са пажњом. Било ми је чак пријатно ово његово наивно казивање које ме је разгаљавало као блага, тиха струја у вртлогу олујине која нас је носила. Он, охрабрен, настави:

— Ту шајкачу нисам смео носити улицом, није ми дао бабо, него само у кући. Па кад дође слава а ја шајкачу на главу па дочекујем госте и све салутирам. Тек дође господин попа, ја салутирам, па у руку, а он пита баба: „Ко ти је ово, море?“ А бабо вели: „Петров!“ „Е, кад је Петров — рећи ће господин попа — треба да га благословим. Посветила ти се, синко, десница којом ћеш, дај Боже, послужити Краљу Петру!“

— Једанпут, о Видов-дану, водио ме бабо у Фрушку, у Раваницу. „'Ајде, вели, да целиваш Цара Лазара!“ Ej, Боже, моје среће! Колико су јурили путем наши вранци, све се носала и повијала кола с једне стране друма на другу, па мени је опет све изгледало да лагано идемо; да ми је што пре да стигнемо у Раваницу! А кад стигосмо, имао сам, боме, шта и видети. Тамо се слегао силан народ, чини ми се цео Срем је био ту. Читав логор кола, па шатори, па свирачи на све стране. „Дошли су и српијански свирачи — вели бабо — водићу те после да их чујеш, ал' прво 'ајде у цркву!“ У цркви је, знате, светац. Јесте ли били кад у Раваници?

— Јесам.

— Е, онда знате!

Одмори се мало од казивања, јер смо се баш пели уз неку тегобну узбрдицу, па кад се испесмо, а он дану и настави:

— Кад смо ушли у цркву, а бабо мени вели: „Ето, видиш, то је српски цар Лазо, што је погинуо на Косову пољу. 'Ајде, синко, целивај свеца!“ А мени задрхта душа и наиђоше ми сузе на очи. Није шала целивати цара српског. И бабу пуне очи па ми само шапће: „Упамти, сине, ово!“...

Он опет застаде у причању, вероватно обузет успоменом на овај свечани тренутак из свога детињства.

Сунце, које се дубоко нагло западу, још је слало

зраке, али су они већ били студени, а осећао се већ и мразни вечерњи ветрић, који тако немило милује образе. Рекох му да пожури ако може, како би с вечери могли стићи бар до кога села. Он уравна свој корак са мојим и настави своје казивање:

— После ме одведе бабо у гомилу, тамо где су свирали српијански свирачи. Свирали су и певали неку песму, а бабо извади из шпага петицу, па приђе једноме од њих и рече му гласно, тако да су сви могли чути: „Дедер, пријатељу, Краља Петра марш!“ Свирачи засвираше, а мени поче срце да расте, као да сам слушао свету литургију у цркви; дође ми готово да се прекрстим. Кад свирачи свршише, а бабо опет њима петицу, па вели: „Кажи: Авај, Босно, сиротице клета!“ Свирачи засвираше и запеваше, а цео народ што је слушао, поче да плаче. У мога бабе оволике сузе, а и мени се стегло грло. После пође бабо и још неки пријатељи из Бачке, да се попнемо на Врдник, до врдничке куле. Рекоше, оданде се лепо догледа сва Фрушка Гора. Кад смо били горе, крај куле, а мене тек бабо за руку, па показујући другом руком, рећи ће ми: „Видиш ли тамо, хеј тамо доле, ону реку што беласа?“ — „Видим!“ — „То је Сава, синко, а оно иза ње је Србија.“ Дуго смо после ћутали и гледали тамо, оне плаве и модре планине, гледали смо као неку светињу, као да је оно тамо света земља Јерусалим!“

Прекидох му причу нудећи му опет дуван, не би ли га привезао за себе. Годила ми је његова прича баш са своје наивности и доброћудности; одвлачила ме је од тешких мисли, које сам као терет носио на овоме путу, те сам се осећао одморен.

— А ја запео, па све казујем што ми падне на памет! — извињава се он, бојећи се да није предугачак својим казивањем.

— Ако, ако, казуј ти мени све чега се сећаш, волим ја то да слушам.

— Е, ако волите, онда...

Он ућута као да прибере сећање па мало затим настави:

— Прошле године, кад ће се заратити, ја сам у јесен пунио деветнаест година, сад ми је тек двадесет прошло. Кажем ја једаред баби: „Бабо, сад у јесен ће и мене регрутовати те ћу бити аустријски војник!“ Бабо се замисли, замисли се, видео сам да су и њега мориле те бриге, па тек диже главу и рече: „Чекаћемо јесен да прођеш кроз комисију. Може те којом срећом мимоићи, шта знам ја!“ Није ми више ништа казао, ал' сам ја вид'о из његових очију шта је мислио. Србија није далеко, а Сава није широка, те ако ћу служити кога, боље онда свога српскога краља да служим. Али дође јуна месеца изненадна мобилизација и нас, који смо на јесен требали да се регрутујемо, а од пролећа ове године да служимо, до-

чепаше изненадно те 'ајд у Винковце, у касарне. Па још што је најгоре, рат са Србијом, са оном нашом Србијом.

„Ух, како је моме баби било, као да си му сву чељад по кући поклао. У Србију се није могло више ни мислити, морало се у касарну. Кад су ме опремали да пођем у Винковце, а мајка само уздише и крије се по кући, да јој ко не види сузе, а бабо сео пред кућу, пуши лулу за лулом, а нико му реч не сме проговорити, нити одговара коме кад га здрави. Најзад, кад би време, ја изиђох па га упитах: „Хоћемо ли, бабо?“ — „Хоћемо кад морамо!“ — одговори он, па се диже и уђе у двориште.

„Е, већ, како је било док сам се опраштао са мајком, сестрама и братићем, не умем вам казати. Плакали су, ето, а и шта би друго! Бојали су се сви што ме је ратна година ухватила као рекрута. Мајка ме чак увукла у собу, док су се други мајали око мојих ствари, а бабо презао кочије, и тутнула ми у руке десетицу, ижљубила ме и благословила ме...“

Ту прекиде заробљеник причу, јер му реч заигра у грлу, глас му затрепери и две крупне сузе овлажише му очи. Уздржавао сам се ма чиме да узнемирим овај лепи тренутак пријатнога узбуђења, када материнска љубав и милошта прелази преко гора и планина, преко понора и кршева и као сећање милује своје чедо. Тим смо се успоменама

сви ми хранили и одржавали у овим тешким невољама и залагивали своје големе болове.

Када се мало прибра он сам настави:

Кад смо изишли у двориште, кола су већ била упрегнута и моје ствари натоварене. 'Ајде, рекох ја, и узех да се праштам, а мали братић отрча да отвори вратнице. Бабо стао пред коње, па не гледа овамо него окренуо главу и све нешто псује коње. Ускочих ја у кола, ускочи и бабо, прекрсти се, а вранци потегоше свом снагом и изнеше као перце кола из дворишта.

„Бабо ни речи успут није говорио, а шибао је сироте вранце и ако су као стреле летели. Једнако их је шибао и псовао их, па смо очас стигли у Борово. Ту се заустависмо пред биртијом и тек ту бабо проговори. Наточи вина и себи и мени и куцну се: „'Ајде, вели, у здравље! Па Бог нека ти буде у помоћи! Ја се надам брзо ће овај рат, још ви нећете ни из касарне изићи, а рат ће бити свршен. Шта је Србија према једној царевини, не може сирота... а вама треба бар шест месеца у касарни, не могу вас повести у рат пре нег научите пушку држати". Па онда испи чашу баш до дна и поћута подуже, па опет ће рећи: „Друкче сам ја мислио, ал' ето, видиш, не бива онако како хоћеш него како мораш. Што ћеш!" Па опет ућута, а ћутим и ја, све чекам хоће ли још што рећи. Он испи и другу чашу, па додаде: „Не умем те, синко, ничему научити што ћеш и како ћеш. Нека те Бог и твоје срце научи!"

„После већ стигосмо и у Винковце, те ја у касарну. Три месеца су нас муштрали од ране зоре до мрклога мрака. Нико за то време од мојих није долазио да ме обиђе. Од других сам био чуо да је у селу зло; узели су нам коње, узели нам волове, а бабу опет нешто терали жандари но се вратио, ал', веле, спрема се да пређе с кућом у Бачку, јер га, веле, онде неће оставити на миру.

„Наши официри сваки дан нам читају новине како наши напредују у Србији. Веле нам: добро се туку Србијанци, али царска војска још боље. Узели су, веле, Шабац, Лозницу, Ваљево, а само још који дан па ће и Београд пасти. Протераше једнога дана кроз Винковце и заробљенике српске и натераше нас све да изиђемо да их видимо, али их ја некако изварах. Зар српске војнике, војнике Краља Петра првипут да видим, па тако, као робове? Не, Бога ми, но сам се сакрио да не чујем ни њихов ход кад прођу крај наше касарне.

„Па онда, прође мало времена и окитише варош заставама и поче гомила кроз улице да се дере, музике да свирају и искупише нас све и прочиташе да је Београд пао. Морали смо да се веселимо и ми, а како је мени било у души то ја знам. Једино ме је тешило што су сви говорили: сад је рат свршен. За неколико дана па ће нас пустити кућама, а кад се вратим, свратићу кући колико да се видим са својима, па одох ја преко Саве и никад ме више неће Цар видети.

„Тако сам ја мислио. Али се рат не сврши, како се међ нама говорило, него још канда обрну наопако. Нико нам ништа није говорио, нису нам ни телеграме више читали, али се видело по њима да у Србији нешто не иде добро. Сви обесили главе, сви невесели и не смеш пред њима да поменеш Србију. А рањеници пролазе сваки дан, пуни их возови, и чује се од њих да су Србијанци потерали наше па их млате и гоне да се осврнути не могу.

„А једнога дана, дође изненада наредба да и ми кренемо, ал' не каже на коју страну. Једни говоре на руски ћемо фронт, други на француски, а трећи веле на румунски фронт да чувамо границу. Бојао сам се само да не буде на српски фронт, а оно тако је и било. Одведоше нас у Босну и пребацише преко Дрине где су још трајале борбе..."

Он прекиде причање, јер сви обратисмо пажњу на једнога коњаника који нам је долазио у сусрет, јашећи на мршавоме, зноjем обливеном коњу. Он је из моравске дивизије, која одступа са Косова Дреницом и задржала се код села Кијева те тражи везе и обавештења од Врховне Команде, која је већ далеко ван границе Краљевине Србије. Коњаник је морао страховито журити, на коњу му раскрвављене усне, ноге му се тресу од умора, а зној се облацима пуши са њега као са догореле ватре. Он је чуо већ од првих бегунаца, које је срео, да је Врховна Команда отишла из Призрена, али не

сме на голо казивање гомиле да се врати с пута на који га је старешина упутио. Окупили смо се сви око коњаника да чујемо што, а у ствари, ми смо њему казивали, јер нам он није имао шта рећи. Толико само, да борбе више нема, да се сад само повлачи и да се арнаутска села у овој околини непријатељски држе према српској војсци, те је на појединим местима било и пушкарања.

Један међ нама, са дететом на леђима увезаним тканицама, замаја брижно главом:

— А ми још идемо у Ђаковицу, у гнездо њихово.

— Па ми нисмо војска, неће ваљда нас — додаје други.

— Питају те они, јеси ли војска или ниси. Њима је до пљачке. — Вајка се онај први.

Коњаник ободе коња и пође даље, пут Призрена, а ми настависмо пут забринути вестима, које смо чули. Заробљеник ми се придружи опет, али не настави да казује, бојећи се да ће његово казивње бити сувишно крај бриге, коју нам је донео сусрет са коњаником.

Ваљало га је одобровољити још једном цигаретом и, дајући му, ја га охрабрих:

— Дакле, пребацише вас преко Дрине, па онда?

— Плакао сам од жалости — прихвати он — али сам крио сузе да ме ко не види. Зар тако ја улазим у Србију, ону Србију коју сам толико желео? Улазим са пушком у руци, као непријатељ; улазим да убијам моју браћу с којом сам мислио

заједно бранити Србију. И ове планине, на које се пењемо и које ћемо залити крвљу својом, то су баш оне планине, које сам онда са Врдника догледао, онда, када сам целивао српскога Цара. Како би тешко проплакао мој бабо, да ме види. Толико ми је обећавао повести ме у Србију, па ево како ме је послао!

„И како ми је било кад сам морао да опалим прву пушку? Изгледало ми је као да сам њом гађао Србију, као да сам гађао самога Краља Петра. Зар ја да убијем брата Србина; зар ја да погинем од српске руке? Дошло ми је да бацим пушку, да полетим у српски ланац и да загрлим све оне, све оне што пуцају на мене! Ох, кад бих смео, али не смеш пусто, пазе те као звера!

— Ништа нисам видео око себе кад сам испалио прву пушку. Замаглило ми се пред очима и пуцао сам даље. Чинило ми се тога часа, као да тонем дубоко у воду, све дубље и дубље, и почеше да ми се јављају све неке лепе и чаробне слике, баш као дављенику. За тренут ми изиђе пред очи Цар Лазар и чуо сам, лепо сам чуо ону песму српских свирача: „Аој, Босно, сиротице клета!“ па ми се јави мајка, па вид'о и онај велики барјак наш, па слику на зиду, Краља Петра и војводу Глигора и Косовску вечеру и чуо сам речи бабове, како ми Срби морамо лити крв још једанпут, али ћемо је лити сад за себе а не за другога, и чуо сам речи господин попине, ама сасвим сам их

јасно чуо: „Посветила ти се, синко, десница којом ћеш, дај Боже, послужити Краљу Петру!“ И још много, много слика ми се јавило, и бата, и сестре и наш виноград и наше двориште и наши вранци и све, све што сам преживео и што сам кадгод видео и чуо.

„Неко ме трже за рукав и пробуди из тога бунила. Био је друг до мене и он ми шану: „Не пуцај, несрећниче, у ваздух; ено официра за нашим леђима са револвером у руци, убија кога год примети да пуца у ваздух!“ Тргао сам се и осврнуо и, одиста сам видео официра за нашим леђима, а ја нисам ни знао да сам пуцао у ваздух. Учини ми се чак да је официр баш мене гледао. У том засвира, далеко за нама, јуриш и настадоше узвици и псовке официра и пуцање њихових револвера, којима су гађали у наше редове. Скочисмо сви и пођосмо на јуриш. Србијанци су нас дочекали на бајонете. Тада сам првипут срео србијанског војника. Ето, тако смо се срели, а како сам ја некад мислио и како је мој бабо мислио!

„Осећао сам тешку грозницу, тело ми је горело као жеравица, очи се усијале а образи упалили. Трчао сам напред, испред свију, трчао сам као луд. Наши су официри мислили ваљда да је то храбост, али је то била грозница, грозница од страха ваљда, јер ми је то била прва борба у животу, па одмах јуриш. А можда је било и нешто друго, можда и зато што ми је једнако било пред

очима да треба својом руком да убијам србијанскога војника... Ускочили смо у ров и отпочела је крвничка борба ножевима, кундацима, рукама, зубима. Ја сам напао на једнога рањеног Србијанца; десна му је рука била крвава, а левом је држао пушку и износио је више главе те се бранио њоме од удара. Ухватили смо се у коштац и почели смо се рвати. Бранио се зубима и изуједао ми је руке и грло и цепао ми је зубима одело. Мени се навукло нешто на очи и ништа не видим него измахујем. Ја нисам видео шта је око мене било, нисам видео да су наши већ измакли напред и напали други ред ровова и да смо ја и Србијанац остали сами, међу мртвима и рањенима у рову. Ми смо се борили и даље, док он није малаксао од многе крви, која му је текла из пребијене руке, те смо се искрвавили и ја и он. Клонуо је најзад те га ја оборих, седо' му на груди готов да му забодем нож са пушке у гркљан. У томе часу он јекну: „Не, кумим те Богом и светим Јованом!.." Те речи ме на једанпут пробудише, пробудише ме тако као у сну кад кога изненада хладном водом полијеш. Уједанпут сам прогледао и видео, видео сам око себе све и знао сам где сам и знао сам шта радим. Поменуо ми је светога Јована, а то је и наша слава, она слава о којој је мој бабо увек држао здравицу и помињао и Душана и Лазара и Милоша. Па ето ту славу сад помену и призва је у помоћ овај српски војник, кога сам ја

потегао да закољем. И како ми је рекао? Рекао ми је српски, рекао ми је мојим рођеним језиком, рекао ми је оним истим, којим се моја мајка моли Богу, а мој бабо здрави здравицу о светоме Јовану. Бризнуле су ми сузе на очи, бацио сам пушку и почесмо онако крвави да се љубимо. Плакао је и он. Затим се као браћа договорисмо шта ћемо и како ћемо. Седећемо ту у рову, ако ко наиђе правићемо се да смо мртви и онако смо искрвављени. Скоро ће ноћ па ће нам она помоћи; он ће ме одвести, одвешће ме међу Србе, међу браћу моју.

„Док се ми тако договарамо, тек чујемо српијанско „ура" и видимо Аустријанци одступају. Истина, боре се, али одступају корак по корак. Шћућурили се ми у један крај рова, ућутали се и мислимо у себи: дај Боже да Србијанци толико потерају оне, да прођу наш ров само, те да се ми ослободимо. И погонише их, боме, добро их погонише, те протрчаше мимо нас и не осврћући се и бацајући пушке за собом, а Србијанци лете за њима те нас и они прођоше.

„Их, Боже, моје радости! Помогох ономе другу, те се ослони на мене и пођосмо у позадину. Изведоше ме пред једног српијанског официра. Пита он мене за име, презиме, па одакле сам и кад смо дошли на фронт; па онда пита ко нам је командант и све тако редом пита, а ја му редом одговарам и казујем, као што би оцу и мајци казивао.

„Одведоше ме затим у логор, са осталим заробљеницима, а било их много. И кога ти све није било ту, и Мађара и Шваба и Чеха и Јевреја, од сваке вере и од сваке руке. Стајали смо дуго, врло дуго, па нас онда пребројаше и наредише да крећемо праћени старцима из трећега позива.

„Мене тешко нешто заболе у души и поче нека туга да ми се свија у грудима. Ама зар ја, Србин, па идем сад под стражом, као српски заробљеник, у ред са Швабама и Мађарима? Зар ја да идем овим друмовима и кроз ове планине, које сам гледао са Врдника, као роб, и да ме прати стража са пушком? Срамота ме је била од самога себе, срамота ме била и од оних, које сам сретао успут; мислио сам сви знају да сам Србин; изгледало ми је као да ме сви са презрењем гледају.

„Кад смо прошли кроз Милановац, а оно, отворили се прозори на кућама и изишао силан свет на улицу, па нас све то гледа, нас Аустријанце, нас непријатеље. Наиђоше ми сузе на очи, па оборио главу и натукао капу на очи. Срамота ме, тешка срамота, та волео сам сто пута да сам погинуо тамо у рову, но ово што доживех. Приђе ми још и једно дете, дрпну ме за шињел, па ме пита: „Швабо, море, шта ти ради Фрања?“

„Прошао сам кроз Милановац као кроз шибу, а тако сам прошао и кроз Крагујевац. Рекли су нам, воде нас у Ниш. Једва сам чекао да стинем тамо, рачунао сам: кад стигнемо у Ниш, издвојиће

нас, рећи ће нам: „Де-те, ко је брат Србин, нека стане у страну!“ Тако сам ја мислио и тешио се, али сам се љуто преварио. И у Ниш кад смо стигли те нас сместили, остао сам и даље српски роб.

Он дану да се одмори, а ја употребих ту прилику да се разаберем о једној чудној појави, коју сам већ одавно запазио пред нама и убрзао сам кораке не би ли је стигао. Био је то заробљеник подрпанога, али потпуно крвавога одела. И капа на слави и подрте цокуле на ногама и блуза и кошуља, све је то било умрљано крвљу, а сем крви исушила се по оделу и бела поља од слузи па, осветљена вечерњом светлошћу, преливају и сјакте као разнобојна стаклад.

— Што се овај човек овако окрвави, по Богу брате? — питам мога сапутника.

— Ко га зна... — поче он, па се досети — А знам, виђао сам га ноћас.

— Шта је радио?

— Помог'о се, помог'о се како је знао да не би премрзо. Ми смо ноћас спавали овамо у пољу, изван Призрена. Била је грдно студена ноћ, а ватре нисмо имали... многи су промрзли, па остали, нису могли одјутрос да крену, а овај грешник распорио мртва вола, избацио му утробу па се он увук'о унутра, у вола, и тако је проспавао.

— А ниси се бојао — рећи ћу ономе крвавом несрећнику, кога смо већ били стигли — ниси се

бојао, јутрос у зору, и во се морао исхладити и промрзнути; ниси се зар бојао у сну да се и ти не смрзнеш?

Очајник ме погледа тупо, неким стакленим погледом који је сјактио из крвљу умрљанога лица.

— Јеси ли замолио кога пријатеља да те пробуди ујутру? — наставих ја да га питам.

— Пробудили су ме пси! — једва одговори. — Знао сам да ће они ујутро доћи да једу цркотину и да ће ме пробудити.

Толико само, и на сва даља питања, која сам покушавао да му поставим, није ми одговарао. Кад сам и њему пружио једну цигару, он је чисто неверице пружио руку да је прихвати и блесасто ме је гледао и не благодарећи ми.

Кад смо измакли мало од овог несрећника, мој сапутник настави своју историју:

— Робовао сам и туговао сам. Теже ми је било но оним Швабама н Мађарима, јер они су бар робовали туђину а ја своме рођеноме брату. Писао сам мојима, али ко зна јесу ли то писмо добили, Нисам им казао да сам роб, него само онако, казао сам да сам у Нишу и да ми је добро. Једнога дана, неки наши кад се вратише са рада, и они који су радили по канцеларијама, саопштише нам да су наши Срби заробљеници тражили од команде да их приме у српску војску. Ej, благо мени, рекох, само дај Боже да то буде!

„О, да знате, господине, како ми је било кад сам се и ја јавио и кад су ме примили, било ми је исто онако као кад смо били у Раваници. Та, ето, доживео сам да ми се призна да сам Србин и, ето, нећу више бити српски роб. Паде ми на памет и бабо и пожелех баш, као никад, да ми је да се створим пред њега, колико само да му кажем: „Бабо, ја сам српски војник!“

„А кад сам се обукао и метнуо шајкачу на главу, а ја салутирам сваком редом, као оно кад сам био мали па о слави дочекивао госте под шајкачом. Па да знате још како сам плакао, кад нас изведоше да се закунемо Краљу Петру. Кад сам изговорио оне речи из заклетве, како ћу бити веран, ја сам се толико драо, чини ми се да се мој глас чуо изнад свих осталих.

„И како сам се друкче осећао кад нас поведоше у борбу. Идем ја сад да се борим, али не као пре, за туђина, него за својега. Баш ми је било мило и волео сам што пре да буде борба. Осећао сам да ћу бити храбар и замишљао сам већ на грудима Обилићеву медаљу. Их, па кад се вратим једнога дана у село, у наше ослобођено село са том медаљом на грудима, ко ће тада са мном! Кад изиђем пред бабу, а он ме пољуби најпре у чело, а затим целива медаљу на грудима; па кад одем у Раваницу да целивам Цара, а мени Обилић на грудима! Волео сам што пре да буде борбе, ал' би ми жао било погинути а не доживети све што сам замишљао.

„И, Бога ми, кад смо ступили у борбу са пушком српскога Краља у руци, изгледало ми је то као празник неки а не као рат. Сад не морам пуцати у ваздух, моја ће пушка погађати сад моје и наше крвнике. И борили смо се, Бога ми, ми добровољци. Нећу да се хвалим, ал' ето ту смо па питајте, борили смо се као прави Србијанци. А кад наредише старешине јуриш, а нама чисто мило да подвикнемо оно србијанско „ура!"

„Опет борба на нож, опет прса у прса, као оно пре, а нема сад за нама официра са револвером у руци да нас гађају, већ и они, са нама заједно, бацили сабље, а узели пушке и револвере па се боре као и ми што се боримо.

„Намерио сам се на једнога младог дечка, који се добро бранио. Покушавали смо два три пут да један другом сјуримо бајонет у груди па увек одбијем ја његов а он мој ударац. Најзад ја окренем кундак, дигнем га у вис и ударим га свом снагом у раме, те му испадне пушка из руке. Сад је мој, рекох, и потегох још једном кундаком у вис да му располутим главу. А он врдну и завапи: „Не, брате, не удри тако крвнички!" Опет Србина треба да убијем. Изгубих снагу, спустих пушку на земљу и рекох му: „Бегај, склањај ми се с очију!"

„Он се склони, а ја остадох, али нема у мени више оне воље за борбу, нема оне храбрости са којом сам пошао. Стојао сам усред борбе непо-

мичан, а око мене се борило и крвавило. Нити сам се уклањао нити склањао. Заболе ме, тешко ме заболе у томе часу зла судбина наша; с које год стране се бориш, Србина убијаш. Ко зна да међу онима, које ја треба сад да убијам, нема и рођака мојих, јер породица наша је врло велика, има нас и по Бачкој и по Срему.

„Хвала Богу, наиђе од некуд једно зрно те ми прошиша руку, ево овде, и повреди ми мало кост. Ал' ако, добро је, јер ме спасе мука.

Он прекиде причу и замоли ме да му дам још једну цигарету.

— Није што ми се пуши, вели, него и глад ми утоли.

Дао сам му од свег срца, јер сам знао да у Ђаковици Арнаути продају дуван отворено и јавно, те ћу моћи набавити за даље путовање. Он сави цигарету, припали је, повуче два три дима па настави:

— Био сам неколико дана у нишкој болници, па после у приштинској, а одатле у Призрен. Рана ми се брзо опорављала и ево већ крећем руком. Истина имам још болове, али, ево, могу да крећем и неће ми остати саката рука.

„У Призрену сам остао седам осам дана, све до синоћ, у оној великој болници где је била гимназија. У болници је било пуно рањеника, није ни било места за све. А долазе гомиле све нове и нове и дрежде пред вратима по цео дан, превију се

па одлазе даље. Многи и падају, не могу даље; дигли се из болнице неоздравели, необучени и необувени, па прозебли успут и падају нити се могу више дићи.

„Једног дана, донеше на воловским колима неколицину тешких рањеника. Једва смо их скинули. Помагао сам и ја овом мојом здравом руком, колико сам могао и колико да се нађем на помоћи. Међу тим рањеницима био је и један младић, мој вршњак а потпоручик. Допао ми некако баш он да му помогнем, те му помогох све док га нисмо узнели на кревет. Биле су му обе ноге пребијене. После неколико речи што их проговорисмо, а ми се спријатељисмо, те остадох крај његове постеље да му се нађем. Био је и он отуда, с наше стране, из Ердута. Био је аустријански официр па је пребегао прошле године са целом стражом и примљен је као српски официр код добровољаца.

„Три дана, колико сам још остао у болници, нисам се мицао од његове постеље, него сам га пазио и дворио га. Жао ми га је било онако млада, а тако осакаћена. Док су сви остали рањеници у великој соби, где су лежали, јечали и стењали, он је само ћутао и гризао усне. Ја бих седао обично на крај његове постеље и причао му све ово, што сам и вама сад казивао, а он је слушао, занимало га је. Али он мени није много говорио, сем то што ми рек'о одакле је и како је пребегао.

„Јуче по подне кад сам му пришао и сео по обичају, он ми прекиде причу, ману руком да ућутим, па ће ми рећи:

Изгледа ми да смо опкољени и спаса нам нема; него... спреми се и бегај.

— А ви? — запитах га.

— Ја не могу, једва сам и довде!

Затим пољута, пољута, па ће тек рећи:

— А предати се не смем. Што би мене овако обогаљеног обесили, најмање ми је, ја и онако нисам више за живот; али што ће ми целу породицу намучити и искоренити, то ми је.

— Па шта ћете?

— Шта? — запита ме он и погледа. — Чим чујем да је непријатељ ушао у Призрен, убићу се. Спремио сам се већ!

И показа ми под јастуком дршку од револвера.

Погледам га, млад као роса, а тешки болови испили му образе. Жао ми га било као рођенога брата.

— Могу ли да вам помогнем, да вас понесем?

— Нећеш моћи ни себе да носиш. А можеш ми помоћи само тако, ако те послужи срећа те изнесеш главу из овога окршаја и дођеш кадгод у своје село. Не пожали тад, пођи до мојих, распитај тамо за Лазиће. Нађ'еш ваљда кога, па однеси им поздрав од мене. Имам мајку и две сестре, имам и вереницу — и кад то помену, а њему наиђоше сузе на очи, те их обриса и настави даље: — Поздрави их и реци им: поздрав вам од вашега Марка...

— Шта још да им кажем?

— Ништа... то... да сам се убио... убио сам се да отклоним зло које би њих могло постићи. Нека ми не траже гроб, неће га наћи. Убио сам се у Призрену, гроб ми је у Призрену... толико им само реци.

Кад беше синоћ да кренемо, те одох да му кажем збогом, он ми рече:

— Скини то српијанско одело, ено мало час је умро један аустријски заробљеник, па обуци његово.

— Зашто?

— Ако је истина да смо опкољени, могли би те ухватити у српијанскоме оделу па, ако те познаду, обесиће те, а овако, затећи ће те као заробљеника...

— Знам, али... узех ја да се предомишљам.

— Ако нећеш себи за љубав, учини мени за љубав. Ја бих волео да изнесеш главу, да одеш тамо, да поздравиш...

Послушао сам га и ето зашто на мени аустријско одело.

Ту прекиде заробљеник причу и обојица заћутасмо и замислисмо се. После дужег ћутања запитах га:

— А шта мислиш, је л' се убио онај, кад је ушао непријатељ?

— Убио се! — одговори он убедљиво и поуздано.

Настависмо пут ћутећи. Дан је већ почео лагано да се гаси, а вечерњи, студени ветрић да пали образе мразом.

30

Ко је она?

Како се јутром мучно и тешко рађа дан, а како, кад мине подне, брзо тоне и гаси се, нарочито зими и међ планинама. Чим утрне сунце, тама се спушта брзо као оно црно порозно платно на позорници, што ти погледу отима и удаљава предмете над којима се застире. Са даном гаси се и сав живот природин; ветрић се притајава, изумире и онај тихи шум који је он проносио, гране на дрвећу престану се нијати и повијати, шибље се и жбуње умири; птице, које су нас погдекад о дану надлетале, скрију се, а бубице и црвићи, који су ти се кретали под ногама, завуку се у густу траву и у жбунов корен. Ако си у светлости дана и догледао по где-где у планини по коју кућицу, ишчезава ти и она сад погледу. Далеко око тебе, све докле ти поглед допире, угасио се живот; изгледа ти чак и да се ваздух разредио и тајанствена нека тишина освојила. Као да путујеш друмом кроз неке омађијане пределе, као да се налазиш у некоме мртвоме царству где све, и људи и природа, спава магиским сном. И гуши те то мртвило, онако као што те гуши тишина и разређен ваздух у тамници или у дубоким каналима.

Кроз ту тишину чује се још само бат наших

ногу, пљаскање опанака по блату, стењање и шкрипа кола. И међу нама живот све више усањује. Нема више жагора, нема ни гласнога разговора. Шапће се и клонуло се иде ногу пред ногу. Ноћ нас све више обавија, све више се губе контуре појединаца и сад већ изгледамо као тамна, једноставна маса, која се ваља друмом.

А мраз већ пали образе и мрзну ти прсти и уши, а блато се стеже под ногама. Далеко, на дну друма, једва се догледају неке ватрице које трну као пламен у кандилу. Ту је ваљада село или логор избеглица, јер се ове ноћи не може даље ићи, мора се преноћити негде на путу те сутра зором наставити. Што ближе оним ватрама, њихов се број све више множи, простор по коме су се расуле све се више шири, тако да већ изгледају као киша звезда попадалих по земљи.

Још мало, па се већ догледају нејасне сенке које се кроз ноћ крећу између ватара и чује се потмуло, пригушено довикивање, као таман глас дављеника, затим, далеко негде, јек секире и тресак посеченог дрвета.

А још мало, па смо већ међу ватрама, међу гомилама избеглица које су, по утринама око једне и друге стране друма, попадале да пробдију ову мразну ноћ.

Све полегало по влажној земљи или чучнуло крај ватара. Изгледа читаво море људи, јер се оне крајње ватре губе далеко тамо под планинама. Не

видиш облике, изгледа ти све као једна, једноставна маса из које провирују осветљена лица. Између ватара крећу сенке; неко носи дрва, други воду, трећи зашао од ватре до ватре и тражи своју, од које је малочас одмакао, па сад не може више да је нађе.

Жагор на све стране и праштање гламње под секиром и пуцкарање суве гране на пламену. По друму још гмиже маса, која једнако надолази; чује се пљаскање блата, довикивање и крчање кола, која скрећу да пређу на утрину где ће заноћити.

— Овамо је шанац, не може! — чује се оздо с друма.

— Терај, терај још на више! — одговара неко одовуд где су ватре.

— Западоше точкови, не може овуда! — опет узвик с друма.

— Па што си пошао туда, што не питаш!

— Дај, бре, ту гламњу с ватре и коју грану, западоше и волови!

И кроз мрак прође ваздухом упаљена гламња, као факља. Однеше је тамо где су запала кола у блато и отуда се чују вишегласни узвици: „Држи, држи, држи! Ај, уа, триста ти Богова твојих!.. Држи, дедер..а..а..аи!“ То већ износе из глиба запала кола.

И другачи узвици допиру оздо, с друма.

— Из које сте дивизије, море? — виче неко из свег грла.

— Где је друга пољска? — виче други.

— Која? — одговара му неко из гомиле око ватара.

— Дринска! — опет онај с друма.

— Тодоре, о, Тодоре! — довикује неко из далеке тамнине, а нико му се не одзива.

И тако то једнако иде и једнако придолазе, довикују се, траже и лутају између ватара; а ноћ све дубља и црња.

Тешко је било наћи сува места, где би се могло прилећи или бар заклонити, ако би нешто ноћас студен ветар дунуо. Што је било места, крај тараба сеоских, заузели већ они који су раније стигли; други опет преко кола разапели шаторска крила или ћебад те направили заклоне; трећи се прибрали уз какву живу ограду или трњак, те ће их то штитити колико толико. Који су још зарана, за дана, стигли, ископали су рупе за ватру, поболи мотке у земљу, нанели суво грање и набацали, те начинили себи кућицу. Ми, који смо доцкан стигли, морамо се задовољити и са влагом под увелом и угаженом травом која је врискала под стопалом.

Изабрали смо место у близини једних воловских кола, испод којих је већ спавала једна енглеска мисија и прва и најважнија брига била нам је набавити дрва. Ваља заћи од ватре до ватре и питати где су их они, што се већ греју, набавили, јер нигде у близини шуме. Ако је и било које дрво

крај друма или у пољу, оборила га је већ секира и само још свеж корен вири из земље. Али свако кога запиташ одмахује главом и показује ти село утонуло у потпуну таму. Залазиш у пусто село, нигде светиљке, нигде живота. Крхаш се и падаш у рупчаге излокана сеоска пута, нападају те огромни арнаутски пси, цепају ти одело и ти се бориш и једва спасаваш. Сви су око ватара набавили још за видела дрва од сељана, милом или силом. Сад је већ дубока ноћ и арнаути су се повукли у куће, замандаљили врата и спремили пушке бојећи се да њих, голе и босе, когод не опљачка.

Најзад, наилазимо на будна Арнаутина који, са пушком у руци, чува свој пласт сена који би иначе плануо. Прилазимо и нудимо новац за мало дрва. Били смо ваљда први који смо понудили новац, иначе би била неразумљива готовост Арнаутова да нам да и сам собом донесе дрва овамо, на друм. Више него то, кад је видео нашу невештину да наложимо ватру, сео је крај нас, пошто га је на стражи крај пласта заменио син, и наложио сам ватру па, грејући се и сам, упустио се у разговор. Био је висок, коштуњав човек, снажних и необично дугих руку. Од целог његова лица осветљеног ватром, виделе се само обрве, кости, набрекле жиле и два жива ока, која су нас за време разговора све редом прелетале не задржавајући се ни на коме дуже.

— А од које то силе бегате? — пита нас арнаутин.

— Од Аустријанаца и од Немаца и од Бугара. Три су цара ударила на нас.

— Три? — учини он изненађен, па онда дода̂де, после извесног размишљања. — За једног знам, чуо сам!

— За Аустрију?

— Јест! — вели он. — За њу сам чуо, а за ове друге нисам чуо. Он дуну понова у ватру, снажно као из мехова, па кад диже главу он ће:

— Ко све ратује? Кажу многи цареви и краљеви?

— Многи, сви!

— И Москов?

— И он!

— Он има много војске?

— Много, ал' је далеко, не може да стигне.

— Ако он стигне, ви ће да се вратите?

— Вратићемо се!

— И опет ће ово ваша земља да буде?

— Наша, дабоме!

Он се замисли дубоко, као да се нечега досећа, па ће рећи!

— Има у нас Арнаута једна реч: Онога је кућа ко много зноја пролије у њене темеље и онога је царство, ко много крви у његове темеље пролије. Кад неко олако добије кућу јали царство, не може дуго да га држи.

Он нас погледа све редом, па кад у свачијем погледу срете одобрење, он дода̂де:

— А овде, у овој земљи, има много ваше крви, од бир-земана.

— И много суза! — дода̂де неко од наших.

У том проломи тишину бректа̂ње аутомобила. У тамној ноћи заси̂јаше два светла ока пуном снажном светлошћу. Некада, у бајкама које сам слушао у зимске ноћи крај бабина колена, замишљао сам тако огњевита змаја, коме очи светле пламеном, а брекће и фукће и тешко дише кроз ноздрве, враћајући се увече у своје дворе.

Арнаутин је са великом пажњом, не скидајући поглед, посматрао силу која је протутњала друмом и отишла да̂ље у ноћ.

— Чудо, вели чудо! — рече више сам себи, па се онда окрете нама. — Шта га тера?

— Сила! — одговори неко. — Зар ниси раније видео?

— Јуче и данас прођоше многи овим друмом све без коња. А видео сам данас и оне што лете. Је л'истина да и они ратују?

— Истина.

— Кажу да бацају ватру озго?

— Бацају бомбе и пуцају из митраљеза.

Он погледа тужно пушку која му је лежала на коленима.

— Шта велиш, пушка би па прође, а?

— Хоће да остане за зајчеве! — дода̂де он са пуно резигнације.

Док је он и даље, са великим интересовањем, распитивао о свима новим машинама за убијање људи, мене поглед одведе у таму где лежи друм, јер ми се у том часу учини да сам опазио тамо усамљену једну познату ми слику. Дигох се од ватре да видим је ли то одиста она, чија се црна силуета стапала са тамом, те се једва назирале контуре госпе у црнини.

— Ако немате где да се згрејете — рекох јој кад приђох друму — у мене је овамо добра ватра.

Она климну главом благодарећи ми и приђе ватри те јој направисмо места. Арнаутин је и даље разговарао о оружју; распитивао је могу ли аутомобили да носе топ; може ли са аероплана да се нишани; колико може да се држи у ваздуху и безброј таких питања.

Жагор око ватара постаје све тиши; димови који су се у почетку узносили као пластови сена, осветљени у срцу црвеном светлошћу високих пламенова, почели су се развејавати у једноставан пространи облак, који је пао као покривач над црном масом избеглица што је посејала земљу. Још се само чује тужно рикање гладне стоке које продире кроз ноћну тишину.

Мраз поче јаче да стеже и ведрина да осваја. Кроз прљави вео, који је покрио небеско плавтенило, поче да жмирука звездица једна, па онда две и три. Једна госпа из оне енглеске мисије, што спава близу нас, промрзла ваљда, извуче се

испод кола, диже се и прође нашој ватри да се загреје. Негде у даљини пуче пушка те сви обратисмо пажњу на ту страну, не би ли чули чију дреку или да се понови пуцањ. Арнаутин се диже и оде да обиђе свој пласт сена и сина којега је оставио на стражи.

Око наше ватре изумре разговор и завлада тишина. Госпа у црнини, сем тога што се лаким поклоном јави свима, седајући крај ватре, ни речи не проговори, савладана умором од пута, мразом и оном тугом која код ње изгледа увек свежа и која као да је сталан израз њеногa лица. Енглескиња је села и не здравећи се, и сва се предала бризи да се загреје, не обраћајући пажњу ни на кога. Кад се буде загрејала, она ће се тако исто дићи, не здравећи се, и завући се понова под кола да настави спавање. Сви остали око ватре клонули, јер мраз, који је почео да стеже, насртљиво је наметао сан, те је један по један обарао главу на груди или је наслањао другу на раме.

Ја сам покушавао да се борим са том невидовном силом и јогунасто сам се опирао сну, узносећи главу када би клонула на груди и отварајући са напором очи. У једноме тренутку, када је сан већ претио да ме шчепа, чух шапат госпе у црнини.

— Спавате ли?

— Не, тргох се ја — и не бих желео да заспим

— Које је ово село?

— Рогово или Рогача, тако некако рече она Арнаутин што је мало час био овде.

— Је ли далеко одавде граница?

— Један сат, овако како ми идемо, иначе много мање.

— И онда?

Нисам разумела шта је хтела последњим питањем. Она то виде и додаде сама:

— И онда, нема више Србије?

— Нема!

Ућутасмо. Њене боне речи. „И онда нема више Србије" поведоше ме читавом низу тешких мисли. Учини ми се да у овоме тренутку преживљујем један од најтежих часова и да се у мојој души ваља један од најтежих болова. Још само један час и Србије више нема, и тај час је ту, ево га пред нама! Ми смо ту истину знали, али је, ево, сад пред нама целе целцате, у грубој њеној стварности; ми смо је слутили, ми смо је предосећали али нам је, ево, сад свирепа стварност изводи пред очи у њеном правом облику.

Као оно кад ти ко најздражи умре; ти знаш да је мртав, видиш га пред собом мртва, али те још увек нешто теши све до гробнице. То није утеха, то је обмана, али је у часу тешке туге довољна и она. Теши те и обмањује то што је он ту, што је његово тело још ту, што га још, ма и мртва, можеш грлити и љубити. То није више он, руке су његове студене, чело бледо а очи угашене. Али он је ту,

ипак је он ту! А кад већ дође последњи час, да то драго тело спусте у гробницу, тек видиш целу целтату истину у свој грубости својој; онда тек видиш, како ти се отима загрљају и погледу и она последња обмана. Ти цикнеш, тешко цикнеш, и тим циком казујеш све што ти је остало у души; казујеш последњи бол, после којега ти душа остаје пуста и празна као напуштена кућа у којој је и последњи становник изумро.

Тако и овога часа, проводимо последњу ноћ и последњи час на тлу своје отаџбине. Слутили смо ми још у Приштини и видели смо већ у Призрену њен слом, али је она била ту, могли смо је мртву грлити. Краљ је био ту, војска је била ту, народ је био ту. То није више онај Краљ и није више она војска и онај народ, али су ту, ипак су ту! А сад, овога часа, овога последњега часа, ето је пред нама цела целцата истина у свој грубости својој, ето нам се отима погледу и последња обмана. Остаје нам да цикнемо, тешко да цикнемо, и тим циком искажемо све што нам је остало у души, да искажемо и последњи свој бол, после којега ће нам душа остати пуста и празна као напуштена кућа у којој је и последњи становник изумро.

Енглескиња, пошто се довољно загрејала, диже се и оде под своја кола. То је био једини шум, једини поремећај тешке тишине која је лежала на овој мртвој пољани, на којој несрећна и изгнана

деца преспављују последњу ноћ на грудима своје мајке отаџбине. Ведрина је већ освојила, небо се обогатило читавим појем бледих звезда, а месечина почиње да се означава сенкама које предмети оцртавају за собом. На ватри се пламен сасвим притајио и утрнуо, а жар се румени као растопљено гвожђе, и из недогорелих гламња пење се дим танким млазевима из којих се развијају неке тајанствене слике, испреплетане месечином, и лебде над нама. Што их више пратим све ме даље одводе, одводе у неке мистичне пределе, у царство без граница и без простора. То је већ ваљда полусан, који је мноме овладао и који мраз тако упорно и тако дрско намеће човеку.

Трже ме из тога полусна опет њена реч.

— Дакле, још један сат пута?

— Да! — рекох, отимајући се сну.

— То значи један сат живота?

Погледах је да би је боље разумео.

— За мене значи то! — рече одлучно. — Где ћу даље? Нашу границу обележава дубока и плаха река, над којом се узноси мост врло високога свода. Дотле, до висине тога моста, која бележи средину реке, могу још ићи, треба још да идем, а даље...

— Зашто? — запитах је, осећајући да је то само бол, тежак бол који сви овога часа подједнако осећамо и који је у њеној души, сломљеној и обе-

снаженој за ма какав нов напор, изазвао мрачне одлуке.

— Зашто? Питајте ме пре зашто да живим? Децу сам изгубила, кућу разорила... Па ипак, ишла сам довде, вођена неком празном вером у нешто. Најзад, довде сам и могла ићи и донде још, до обала оне реке, али даље...

Заустих да кажем нешто, али ме она не сачека већ настави:

— Ја нисам слаба жена, ја нисам малодушна. Ја сам надчовечански поднела све болове који су се сручили на мена. Мени је мало било то, ја сам зашла по разбојишту — јер Србија коју смо прелазили није била ништа друго до разбојиште — и збирала сам у своју душу и туђе болове. Засузила сам над туђом невољом, заплакала сам над туђом несрећом. Моја је душа била набрекла јадима и невољама које сам саосећала као своје, и, у несрећи која је нашла Србију, ја нисам издвајала своју личну несрећу. Ја сам је на против унела у онај заједнички бол и унела га свег у моју душу. И носила сам и подносила по мучним путевима, по мразним ноћима, јер му је тај пут престављао извесан разлог за живот.

— И зашто он више не преставља то?

— Јер... — заусти и замисли се, дуго се замисли, па настави — бол тражи себи храну, као и сваки осећај. У празној души бол звони лажним звуком, звуком неискрености. А храна то је вера, вера у

оно што има доћи и ради чега се подноси бол; вера у нешто, вера у ма што. Донде, до средине онога моста, који се узноси над граничном реком, та ће вера већ догорети, у колико је још има у мени. Она трне у мојој души већ одавно и догорева као кандило у коме је дотрајало уље, али сад се већ гаси... Ја видим смрт, видим је очима као што сам некада живот видела и, она нема више оно одвратно, студено лице и пожудни поглед тице грабљивице, као што га је имала онда, кад му је тако често у походу доходила. Она се преобразила, њен је поглед благ, она се топло смеши, смеши се материнским осмехом; њене су груди надимају саучешћем и загрљај јој обећава утеху!

Госпа је све ово говорила са неким заносом и узбуђењем; говорила је као да се у томе часу будило у њој нешто моћно, нешто снажно, нешто што је дотле било ван ње и почело се уносити у њену душу, као нов непознат јој осећај, осећај јачи од смрти. Проширене зенице у очима јој казивале су да је она у овоме часу догледала нешто, што можда ми остали смртни не видимо и не можемо догледати. Њена црна силуета, издвојена из таме бледом месечином, имала је у томе часу нечега тајанственога; њено бело, воштано лице, по коме се заигравала лака и бледа пурпурна светлост, што се развила са црвене жеравице, изгледало је некако светитељски. Њена ми фигура, у том часу, поче добијати нов облик; она поче у

мојим очима да добија неко нарочито и ново значење које су полусан, који ми се стално наметао, и мистичан зрак месечев, допуњавали тајнственошћу и чаробношћу.

Ко је она?

Ни је ли то бол свију нас смештен у једну душу, изражен у једној особи; онај бол, саздан и сабран из суза и крви, које су као две силне реке потекле нашом отаџбином; није ли то туга свију нас, саздана из дубоких рана, којима смо сви искрављени, а представљен у једној особи? Ко је она? Није ли то она што раскрављене душе и исцеђена срца слази озго са обала савских и дунавских, прелази Букуљу и Рудник, залази Шумадијом и Моравом, пење се на Копаоник и слази на Косово те пребраја гробове оних што су пали и прибира оне што су остали живи и дојн их на недрима својим вером и поуздањем. Није ли то она, мајка нас свију, чији се живот свршава ту, на средини онога моста који се узноси над реком, јер се ту свршава граница једне државе која не постоји више?

Ко је она?

И, јесам ли ја будан или је ово привиђење које ми је у полусну изаткало из оне гомиле мисли које је мало час, већ својим првим питањем, изазвала у мени госпа у црнини? И, ако је то привиђење, зашто осећам једну неодољиву потребу да јој говорим једним новим, једним другачим

језиком, језиком којим се исказују само велики, само истински осећаји?

– Не, госпо, ви не смете, ви не можете, ви нећете умрети. Дубоке су ваше ране, безгранични су ваши болови, али их ви морате преживети. Ми можемо гинути, можемо умирати, али ви морате живети. Нисте ви она мајка што даје живот деци да би је деца преживела, већ она, која мора преживети своју децу. Ви морате живети, јер бол који је у вама мора живети, он не сме умрети, он не сме ишчезнути. Из тога бола мора нићи наше поуздање, наша снага, наша крепост! Бол једнога народа је огањ, у коме се његова снага прекаљује. Ви морате живети, јер у болу који је у вама, лежи једна велика мисао, а та мисао не сме умрети, она се, на против, умивена нашом крвљу и сузама нашим, мора узнети чистија, светлија још. Видели сте оне силне гробове што су остали за нама, у њима су деца ваша; видите ли ове снежне планине које се око нас узносе, и у њима су деца ваша. И једна вас и друга зову себи и једна и друга ишту мајку. Она у планини да их задоји поуздањем, она у гробовима да им буса гробове и пали свећице, и прелива их материнском сузом. Пођите најпре за живима, мртви ће вам то опростити, мртви ће чекати. Пођите тамо у планине, подржите, прихватите оног ко посрне, засузите над оним који клоне; приберите децу расуту по туђим планинама, задахните их

новом вером и доведите их опет на наша поља. Краљеви немају ту моћ, војсковође то нису кадре, али ви сте осећај, ви сте мисао; а осећај и мисао су кадри и мртве из гробова да врате у живот. Кад тај посао завршите, вратите се тамо где су гробови, вратите се тврда срца као Југовићка, и обиђите их све; обиђите их и прекадите дахом душе ваше, прелијте их сузама очију ваших, нека би и мртви осетили сузе оне мајке, за коју су они животе своје дали; нека би им тако земља била лака!..

Ватре већ догореле и још само топао пепео покрива земљу, ведрина потпуно освојила и пробила таму. Село, које се до мало час, при светлости ватре и тамној ноћи, није ни видело, почело се оцртавати и за њим високе планине са снежним врховима. Кроз тишину која још влада, као глас гладних вукова, продире арлукање Арнаута и приноси језу кроз ваздух. Мора да је ближе зори но поноћи, те су се избудили и довикују се да чувају село.

Скромна ватрица, коју смо тако мучно стекли, није нам могла огрејати промрзла тела, а још мање душе, око које се свакога дана хватао све дебљи слој леда. Нисмо ни спавали, то је био само полусан који нам је наметао мраз, упорније но умор. Ма да је још доста до зоре ваљало је кретати, јер зао је то сан који мраз намеће, ваља га се покретом отргнути.

— 'Ајде, устајте!

31

Мост Уздисаја

Зору тек наглашава водњикаста нека светлост под којом се облаци, који су до сада чинили једну целину са мраком, почињу назирати, али не још и разликовати На сивоме небу догоревају звезде као кандила у којима је дотрајало уље. Месечина још тајанствено продире, те се под неодређеном светлошћу, која се рађа из сусрета дана и ноћи, приказује све увеличано: дрвета далеко бацају сенке, џбунови велики као шуме, а јеле, које су окитиле подножја Проклетије планине, изгледају као горостасни скелети опружених руку.

Друм пуст и губи се у јутарњој магли која је као танак прозрачан вео покрила лице земљино и кроз коју изгледа све што се догледа врло удаљено. Тим друмом поћи ће мало час велике поворке изгнанога народа, које ће сад ускоро прва зора пробудити.

Тишина као у гробу, све спава. Спава и сила која је завитлала косом над нашим главама, спавају и наши болови. Из даљине само, из планинске дубине, чује се арлук вука и продире ти кроз душу као крик смрти. На тај се арлук последњом снагом својом, целим телом стреса узамљен коњ, који већ два дана напуштен од својих и осуђен на смрт, непомично стоји крај друма, без јела и

пића, тупо гледајући преда се и подајући се смрти која га постепено осваја.

Што ближе магли, у коју нас друм води, то се она све више разређује и на крају тамо, где се друм у њој губи, догледа се у сред равнице, као камилина грба, високи камени мост који паше Дрим и бележи границу Краљевине Србије. Донде још газићемо по светоме тлу своје отаџбине, донде још бићемо на свому дому, а кад тај мост пређемо, бићемо изгнаници, бићемо бескућници, бићемо деца без отаџбине.

Као што смо на далеком путу довде свакога дана бројали по један нов губитак наше отаџбине, која се све више и више сужавала, тако одавде сад већ сваким кораком који чинимо, осећамо како се ближимо губитку и последњега слободнога парчета њена. Као осуђеник на смрт што броји најпре дане, а кад сване дан извршење пресуде, броји сате и минуте свога живота, тако ми сад већ бројимо кораке и бројимо стопе.

И колико смо се до сада на овоме путу увек тромо и споро кретали, и ако је требало журити испред непријатеља, толико ми је сад изгледало као да сувише брзо пролазимо крај поспалих гомила бегунаца, крај оголелих дрва, крај мртвих џбунова. Лакше, лакше, не напуштајмо тако брзо још ово стотину метара слободне Србије! Колико је то мало, колико сићушно, колико безначајно, па ипак драго је, наше је, слободно је!

Још мало даље, кад допремо до обала Дримових, неће више бити слободе до онога парчета које покрива наша стопа и које ћемо, праштајући се од своје отаџбине, целивати и залити га сузама. Још мало даље, кад допремо до обала Дримових, за нама ће већ бити наша крвава отаџбина, а пред нама далеки и незнани путеви болова и страдања. Још мало даље, кад допремо до обала Дримових, сагледаћемо границе до којих су допирале наше наде, а иза којих настаје једна бескрајна и бона чежња.

Лакше, лакше, не напуштајмо тако брзо још ову стотину метара слободне Србије, не журимо да сагледамо крај дела у које је један народ скрхао сто година нечувених напора, за које су се неколико поколења крваво жртвовала. Лакше, лакше, не журимо, стићи ћемо!

И стигли смо!..

Кроз дубоке обале са хуком се ломи Дрим под нама. Његов хук се проноси кроз ноћну тишину као неко казивање бурне и бескрајне приче. Час хуком тим, час тихим жубором, Дрим вековима тако казује ту чудну причу онима који му дођу на обале; причу о себи и о брату своме, који се у разним утробама рађају и залазе кроз поља и горе тражећи се да се загрле смртоносним загрљајем, загрљајем у коме ће оба угинути. Овај слази са Сухе Горе и Ругова и жури кроз плодом благословена поља и зато га ваљда зову белим

братом, онај други истиче из чаробних охридских вода и дере кроз пусте земље, кроз крваво стење и камење те зато га ваљда зову црним братом. Они продиру, надиру, журе, сврћу у планине и у долине, залазе где има и где нема пута тражећи се и, најзад, кад се налазе, грле се, а у том загрљају и умиру. Загрљени бели и црни брат одричу се заједнички свога бића, они се из пољупца не рађају, они у пољупцу умиру.

То је та чудна прича што је Бели Дрим казује о себи и своме брату Црноме Дриму. Сели смо крај његових обала и слушали смо је.

Ми њему нећемо казивати своју дугу и бону причу. Он тече тамо одакле смо ми дошли, видеће успут невоље наше, а када буде прошао кроз Подримље да прими Бистрицу, пре но што загрли Паштрик, приближиће се зидинама царскога Призрена и сазнаће да смо у њему ископали гроб још једној српској круни.

Зора се све више наглашава, предмети се све јасније издвајају и снежни врхови планина почињу већ да бљеште. Збег се још није избудио и није кренуо отуд од Рогаче те ми, усамљени, на пустој пољани на Дримовим обалама, изгледамо као ноћне сенке, као зли дуси који се спремају да изврше неки злочин. Није ли то злочин, можда, напуштати отаџбину?!

А већ је време да је напустимо. Ово што смо застали пред мостом довољно нам је било да се

одморимо. То је био последњи одмор на грудима отаџбине и сада ваља прећи мост који ће нас раставити од ње.

Тужан је то растанак био, тужан као кад се деца праштају од мајке напуштајући јој крило материнско. И како свако на свој начин тај бол растанка исказује: уздахом или сузом или немим ћутањем, које је кадро и највећи бол да изрази. Ено га један клекао на колена, полегао и љуби земљу, ено га други, крсти се и моли Богу.

И ја сам се сагао и шакама ископао прегршт земље, те везао је у крајичак једне мараме и метнуо у недра. То је та земља на којој смо никли, која нас је хранила и коју смо бранили; то је та земља коју је прелила крв и суза толиких покољења и која у својим недрима крије толике жртве за њену слободу; то је та земља која покрива и сише младо и нежно тело мојега јединца.

Понећемо те у недрима, у крајичку марамице, о прегршти земље српске! Понећемо те у недрима својим, понећемо те, отаџбино, собом! Као што нам је некада, о причешћу, капљица вина садржавала у себи сву величину једне вере и једнога наука, тако ће ова прегршт земље садржати у себи сву величину једне слободе и једне љубави коју собом исказује отаџбина. Крај те прегршти земље ћемо палити кандило, крај ње ћемо славити и прослављати, из ње ћемо одвајатм мрвице и бацати их у гробове које будемо копали у туђини,

на тој ћемо се прегрштн земљи клети, на њој заветовати, из ње црпсти поткрепљења у данима туге и снаге у данима поуздања и вере.

Над том прегрштн земље, и данас у изгнанству, у тренутцима тешкога бола, капљу моје сузе!

Наоружани болом, али и снагом да га можемо понети, ми крећемо даље и ступамо на мост, који под нашим корацима глухс одјекује. Дрим хуком дере под њим, као да би да заглуши уздах, последњи уздах прогнаних. Зора још не осваја, она као да намерно касни данас, не би ли наше болове поверила ноћи. А ипак, тамо далеко, первазе се руменилом хрбине планинске, далеко и нејасно као нада коју носимо у души.

Осврнусмо се још једном за собом. Глува ноћ још страсно грли отаџбину, коју смо ми напустили, зора која покушава да пробије тмину и разреди је успева само да у тамну боју ноћи унесе неку тајанственост, и та тајанственост и тишина изражавају најсилнију мелодију туге и душа ти се понова стреса од тих боних акорада који је плаве и освајају. Окрећеш главу да не гледаш више тамо, за собом, а пред тобом се уздиже мост који ти изгледа као капија пакла и, пред сузама замагљеним очима, изгледа ти да изнад моста, у пламеном луку трепере речи: „Lasciate ogni speranza!“

Мост једним свега сводом паше целу реку, те се на средини узноси до врло велике висине, до које

се треба са напором пети, а затим слазити. На мосту нема никакве ограде, а широк је колико је довољно колима да прођу. Сви идемо средином моста, јер је странама његовим језиво проћи над реком која се доле у дубини ваља и хучи. На врху тамо, где се мост прелама, на самој ивици његовој, стоји непомично, као камени кип, једна силуета. Изгледа као сен жене која је негда, у древно доба, била узидана у сводове овога старога моста, изишла сад из каменог обиталишта свог да онде, са врха моста, мами пролазнике у смрт.

То је она!..

Ледена слутња ми опече душу када сам је спазио ту, на ивици, где је довољан само један дрхтај душе, један тренутак слабости душевне, један нехотичан покрет па да се оде у смрт.

Миран и поуздан поглед којим ме је срела, када сам се успео на врх моста, умирио ме је. Тај поглед као да је казивао: „Оставите ме, не узнемиравајте ме у овоме великоме тренутку. Пођите напред са вером да ћу ја живети, јер морам живети, али не захтевајте од мене да не надахнем душу највећим болом!“

И ја сам пошао и — прешао мост.

Непустили смо Отаџбину!

* * *

Венецијо, чаробна невесто Јадранска! Над твојим каналима уздиже се један мост којим из инкви-

зиторске суднице, где му је пресуда изречена, воде несрећника у тамницу, где ће се пресуда извршити. Са тога моста он последњи пут сагледа светлост дана, последњи пут он срче зрак божји, последњи пут сагледа небо свога завичаја и упућује му последњи уздах свој. Зато се тај мост и зове мостом уздисаја.

Није ли то име и овоме мосту који смо овога часа прешли? Са њега смо последњи пут сагледали светлост слободе, последњи пут сркали зрак те слободе, последњи пут сагледали небо свога завичаја и упутили му најболнији уздах свој?

32

Пећ

Три дана, од Призрена, клонуло, тромо, малаксало, креће се бескрајна гомила народа.

Прешли смо и Ђаковицу, прешли смо и оно село од којега вековима стрепи цела Метохија и у коме је и данас свака кућа тврђава толико пута топовима опсађивана; прегазили смо и Бистрицу и заглибили се у дебела блата и наносе, запали у дубоке пролоке, трагове силне поплаве које је брза река, слазећи набујала с планина, разоравајући друм и рушећи мостове, оставила за собом.

То нам успорава пут и ко зна, хоћемо ли стићи до вечерас у Пећ. Па ипак идемо, јер се на овим друмовима не сме заноћити. Идемо ћутећи и оборене главе од глади и умора. Кад настане тако час тешкога умора, пред крај дана, престаје и сваки жагор, сваки разговор, сваки узвик. Оборе и човек и стока главу лено и мисле и корачају, само се још чује шкрипање точка и тихо стењање стоке која посрће. Ућути се у то доба некако и сама природа, као да се и она уморила. Једва на одмористу, кад се устави цела поворка, те на друму умукне шкрипање кола и топот копита, ако се чује жубор каквога кишом набујалога потока или лавеж пса испред арнаутске колибе, тамо у дну голе шуме.

На једноме, последњему одмористу, пре но што ће почети да се гаси сунце, где смо од умора попадали као покошени по земљи, пробуди нас из тешке душевне клонулости један нови шум, нови звук, који нам већ давно није допрео до уха, а који се оштро проносио кроз разређени ваздух, у коме се већ осећао дах љутога вечерњега мраза. Био је то звук звона, које је негде у даљини тихо јецало. Како је сунце већ ниско сишло тамо негде иза планина, биће да то вечерње гласи.

Сви дигосмо главе, сви се у томе часу сетисмо Бога и свима нам се на уснама исписа горак осмејак, јер свак од нас помисли: Где си, Боже сећаш ли се и ти нас?

Звук звона долазио је из једнога ускога и шумовитога кланца с леве стране друма, где леже повучени Високи Дечани, чији се метални кров једва назире кроз оголела дрвета.

Како тај звук звона, и са тога места, чак и у души која је обамрла, буди успавана и тужна осећања? И како та осећања — која нам као далеки глас прошлости својим муклим и пригушеним гласом казује ово звоно које је салило цветно доба наше историје — изазивају у нама беднима, које је усов садашњости немилосрдно претрпао, тежак бол у души и горак осмејак на уснама. Као годинама изломљеноме и болешћу испивеноме самртнику, када у трзају и ропцу, зазвони у души топли акорд и сене пред очима блистава слика његове младе прошлости, те умире са болом у души и горким осмехом на уснама!

Од вечерња, које нам је дечанско звоно објавило па до ноћи, тако је брзо минуло да нас је густ и непровидни мрак обавио далеко још од Пећи. У томе мраку, који је као угљени облак лежао на земљи, једва се нешто пред собом назирао друм и са стране једноставне црне планинске масе спојене са тамом те без облика и ивица.

Многи су свратили у Дечане да заноће, а остаци се оних што су наставили пут разредили и расули по ноћи те се и не догледају. Мраз стегао као о Божићу и душе оштар ветар те реже као нож, а не можеш ни лице увући у јаку ни руку склонити

у недра, јер носиш одапету пушку и обзиреш се на све стране. Ово је један од најопаснијих путева од арнаутских разбојника, који и дању не пропуштају да пљачкају бегунце а камоли неће нас овако усамљене и ноћу. У нашим редовима се одјутрос много говорило о пљачкама које су Арнаути извршили над бегунцима, који су пре нас прошли и, не разбирајући како је тај глас могао до нас доћи, ми смо обазриво и са зебњом наступали кроз ноћ.

У ноћи пут изгледа увек дужи. То чине она усамљеност, тишина у природи и тама која све изједначи, те ти изгледа као да предмети и не промичу крај тебе ни ти крај њих. Крећеш, идеш, пролазиш и увек ти изгледа да си још тамо одакле си кренуо; нити кроз таму догледаш предмет коме идеш, нити за собом онај од којега се удаљујеш. И то све још више умара, те клонуло настављаш пут без наде да ћеш ма кад стићи тамо где си пошао. Та бескрајност и дубока тама коју просецаш, све ти више ствара утисак пучине, и ти већ осећаш страх од дубине која је под тобом и од неизвесности која је пред тобом. Отуд кад угледасмо далеко, далеко тамо тињање неке бледе светлости, која се причињава као звезда која је догорела пала с неба, у нама та појава изазва исто осећање као у морнара, који су се буром завитлани без наде борили са тајанствсним силама из морских дубина и најзад догледали светиљку која казује где је обала.

Сви дижемо главе охрабрени, јер сад бар догледамо нешто, осећамо да идемо ка нечем што је пред нама, видимо очима својим извесан циљ и напушта нас оно тешко осећање бескрајности које нам је до сада притискивало душу.

И шапћемо међ собом, бојећи се да не пробудимо оно мртвило природино, које нам је истина испуњавало душу зебњом, али у коме смо ми ипак осећали неку заштиту. Шум је за нас био већи разлог стрепњи но мртвило на које смо се већ свикли.

— Ко зна, биће ватрица? — узесмо нагађати о оној далекој светлости.

— Ватрица, али можда у планини!

— Не, оно је ниско, биће да је крај друма!

— И ко зна да то нису бегунци, они пред нама!

— Зар да заноће у овој планини?

— Можда само да се одморе, да се загреју. Не могу ваљда даље, видиш какав је ово зао мраз! Ја не знам и ми како ћемо, ја већ не могу даље!

А ипак идемо. А она ватрица тамо, у коју смо сви упрли поглед, бива све јаснија и јаснија, све пунија и пунија.

— Није оно ватрица, видиш како је све већа.

— Оно ће бити већа ватра.

— Онда је то можда логор?

— Какав логор?

— Можда наш логор изнад Пећи.

Што даље крећемо она тајанствена светлост све шира и шира бива. Сад већ изгледа као низ ватара логорских које се из далека виде спојене те изгледају као ватрена змија која је полегла по коси једнога узвишења које се, осветљено, издваја из оне тамне масе.

— Да ли је то Пећ?

— Шта може бити друго? Има већ четири сата како пешачимо од Дечана, мора да смо близо!

— Ал' те ватре?

— То су логори око вароши, шта може бити друго него логори.

— Многе ватре, мора да је силна војска тамо.

— И војска и народ!

Кад смо претурили још неколико стотина метара, већ је све друкче изгледало. Јасно се видело да је то некакав пожар који се ширио и у ширину и у висину, те је изгледао као ватрена шума.

— Оно је пожар! — узвикну неко међу нама гласно и проломи тишину коју смо до сад шапатом сви штедели.

Устављамо се! Пред нама се указује чудан призор. Страшан и величанствен сјај распростире далеко око себе светлост и језу. Неколико пламених стубова, као колоне класичних храмова, носе на себи кров од густога дима, те у тамној ноћи, која као црни декор чини стране и залеђе слици, пожар овај изгледа као чаробни дворац из источњачких бајака. Под тамним кубетом небеским

ваљају се црни клобуци дима, па се затим расплињавају, претапају једно у друго и образују тешке масе које затим лагано плове као велике океанске лађе.

— То гори варош! — узвикујемо престрављено сви и заустављамо сваки покрет, те се сабирамо у гомилу осећајући потребу да се зберемо и здружимо. Излазе из кола жене с децом, која су досад, увијена у ћебад преко главе, лежала у колима предајући своју судбину нашој заштити.

Нас је свега десетак, од којих пет или шест оружаних. Били смо непознати један другоме, али нас је она тамна ноћ и заједница невоље здружила. Изједначени тамом изгледали смо као сенке, као неке утваре сишле из тајанствених прашума ових великих планина које се уздижу над нама и сабране овде на сатански збор.

Забринуто смо и немо посматрали пламену страхобу која је буктала пред нама и сви смо у томе тренутку једно исто мислили и једно исто слутили.

— Непријатељ је упалио варош! — одважи се један међу нама да гласно каже слутњу свију нас.

— Или смо је ми упалили при евакуисању! — додаје други.

— Или је можда бомбардовањем упаљена!

— То може! — додаје онај први — и то ће најпре бити!

— Шта је да је, тек добро није! Ми не смемо ни корака даље!

И на један мах сви претрнусмо пред том помишљу и ако нам је свима лебдела пред очима.

— Зашто? — упитаће ипак један, и ако је извесно, као и сви остали, знао зашто.

— Пећ је у непријатељским рукама или је у пламену.

— А они који су измакли испред нас?

— Они су већ заробљени!

Сви поражено ућуташе и ако је свима на уснама лебдело питање: па шта сад?

— Натраг у Ђаковицу не можемо — наставља да размишља гласно једна сенка. — Онај коњаник што нас предвече сустиже, рече да и тамо већ пратти пушка. По нашем изласку из вароши дошло је до крви између Арнаута мештана и наше војске, те има већ мртвих и официра и војника.

— И да није дошло до крви, у Ђаковицу се више не би могло! — додаје друга сенка. — Призрен је пао и Бугари напредују ка Дриму, сутра већ могу бити у Ђаковици.

— Па куда ћемо? — пространављено прошапуташе готово сви, поражени тежином ситуације.

Пред нама је била варош у пламену коју је непријатељ ватром ништио, за нама крв која се лије ђаковичким улицама и непријатељ који се том месту већ примиче, а око нас горостасне масе неприступачних планина. Осетисмо се као уловљена тица и сваки покушај био би само лупање крила о зидове клопке која нити се може пробити нити из ње побећи.

Настадоше тешки тренутци; свако је са ужасом погледао на своју породицу коју је повукао отуда чак са обала Дунава, Мораве или Вардара, претурио преко главе хиљаду брига и невоља, подносио глад и студ, борио се са опасностима и тешкоћама и све то зато да једне мрачне ноћи, на сред пустога друма, овде у чељустима дивљих Арнаута, буде заробљен, преклан, пушкаран или обешен.

— Ја ћу своје све побити овде, пред вама, браћо, па ћу онда себе! — хукну један родитељ очајно. Мајка дечја затресе се целим телом и зацвокота зубима па грчевито стиште пород на груди.

— Ја ћу у планину, ево, право овако! — показа један на оне тамне масе спојене са небом. — Сам сам, кога сам имао ожалио сам га већ, а мени како Бог да. Волим вуци нека ме растргну, него...

— Људи, да потражимо које арнаутско село па да се предамо Арнаутима на милост и немилост. Биће ваљда и у њих срца кад виде ову чељад.

Нико не одговори и нико не предложи ништа друго и настаде мучна тишина за време које је можда свако премишљао о себи и о својим најближима.

У гомилици која је на овој мразној ноћи, на пустоме друму, увијена густом помрчином, водила језовите разговоре, било их је који су склоњени у страну ћутали као заливени и чак не дизали главе да чују разговор. Да ли су то били они који

су већ донели одлуку о себи те не желе да их ма чије мишљење поколеба, или су то они који занеме и изгубе моћ размишљања пред великим опасностима и предају се судбини или вољи других? Један од тих, најзад, пресећи ће ипак дугу паузу размишљања и тишине.

— Решавајте, људи, шта ћемо! Не може се стојати у месту, промрзосмо!

Сви се пренуше и сетише да треба одиста нешто учинити, да се треба на нешто одлучити.

— Како би било да крећемо напред па шта нам Бог да! Где су толики што су пред нама измакли нек будемо и ми, што је њима нек буде и нама! — предложи онај што мало час рече да ће у планину.

— Не тако! — рећи ће друга сенка. — Боље ће бити да вас пет шест који имате оружје, пођете још једно пет шест стотина метара напред да видите како је тамо, је ли непријатељ већ у вароши или је само бомбардовањем уништио. Можда можемо још ноћас проћи кроз варош, те поћи даље...

— Зар да ми останемо овде на сред друма са женама и децом а без оружја! Не бива то, него сви да кренемо; сви овако како смо, па шта нам да Бог!

И жене пристадоше уз тај предлог, бојећи се да остану на друму без оружане заштите. Присташе и сви остали и кретосмо полако, обазриво и са грозничавом зебњом у души. Пламен, онај

помамни пламен тамо у даљини, који је у првоме тренутку био наше поуздање, светиљка која нам је, бродоломницима, означавала обалу спасења, сад постаде ватра пакла која је лизала из крвожедних чељусти које су очекивале да нас прождеру. Прозебли, што смо ближе ишли тој огромној ватри, све смо већу студ осећали и у души и у телу.

Свако је од нас корачао ћутећи као што се у смрт корача. Свако је извесно ваљао у памети тешке мисли о ономе, што њега и његове чека за који час и за који тренут можда.

— Не мора ме убити, — размишљао је у себи забринути родитељ — али ме може одвојити од породице и потерати, као што све грађане тера, тамо негде у непозната мађарска села. И где ће ми остати породица, у Пећи, тамо где ни у редовним приликама није човеку обезбеђен живот? И зашто сам онда кретао, зашто сам напустио кућу, зашто се ломио и зебао и гладовао и страховао и злопатио се и мучио?

— Ако сам већ требао мрети — размишљао је други — онда је боље било да сам остао у својој кући, да умрем на своме прагу. Овде ми се гроб неће знати, растргнуће ме звери.

Један је јецао. Одвојио се у страну и, вероватно под навалом тешких мисли, под теретом бриге за незбринутом породицом, јецао је.

— И зашто све то? — уздахну један гласно, настављајући вероватно ред мисли које је дотле у себи претурао.

— Зато да патиш! Тако ти је суђено, па ето ти! — одговара други који је потпуно разумео предње питање, јер га је и сам себи постављао.

— Море, људи — рећи ће трећи — да побацамо пушке. Ако нас Аустријанци овако с пушкама похватају, стрељаће нас!

— Не још! — одговара четврти. — Бацићемо их, мораћемо их бацити, ал' кад се приближимо.

— А ако нас похватају изненада, овако с оружјем?

— А куда смем опет без оружја овде у сред планине?

Опет настаде ћутање, дубоко ћутање и тешке мисли са којима се свако борио. Из тих мисли пробуди нас глас једнога који је био измакао нешто напред:

— Ама погледајте, људи, видите ли ви?

— Шта? — упиташе сви престрављено, мислећи да је ту већ оно што је свако слутио, од чега се свако плашио и стрепео. Покрет се заустави.

— Ја бих рекао... погледајте, погледајте мало боље... не гори варош.

Погледасмо сви тамо. Пожар је сад изгледао још силнији, као гора у пламену од којег се и небо запалило. Под светлошћу, коју је пожар расипао далеко око себе, указивала се у једној долини гомила кровова.

— Да ли? — запитасмо се ипак сви.

— Да пођемо још који корак, ено тамо се пење друм, отуд ћемо боље видети!

Пођосмо и успесмо се нешто мало. Отуда још јасније сагледасмо масу тамних кровова између којих се износе минарета и оголела дрвета. Пожар који је буктао изнад вароши, на једном узвишењу, осветљавао је ону мрку гомилу кровова под собом неком топлом и лаком светлошћу, као оно месец у зимске ноћи. Док су кровови у први мах изгледали као једноставна модра маса, као гомила црнога камена сручена у долину, што смо се више ближили све су се више оцртавали, одвајајући се један од другога, те се све јасније изражавала контура вароши која мирно почива у долини.

Сви дахнусмо душом. Сад нам је већ јасно било да варош не гори, а оно што пламти над њом нисмо више ни бринули шта је. За нас је довољно утехе у томе било да ће нас варош моћи да прими ноћас под своје кровове колико да се огрејемо, колико да се одморимо, колико да се приберемо, па ако онај пожар изнад вароши казује близину непријатељеву, ако су то његови метци који донде стижу те ниште и пале — кренућемо сутра даље.

У нама се прибраше последњи остаци снаге и кренусмо живље даље, ма да нас извесна зебња није напуштала све док се не спустисмо у пусте улице мртве, али пожаром осветљене вароши, над којом већ почива поноћ. И ако је пламен у овоме тренутку био нешто малаксао, оно море жара као из огромне зажарене пећи сипало је толико светлости да су улице бљештале и камен у калдрми

се беласао као под пуним подневним сунцем, а куће су бацале преко улица јасно оцртане сенке изнад којих су се истицале сенке јабланова и минарета. Оно страховито ватрено огњиште, које смо сад из близине посматрали, изгледало је као нека огромна ломача припремљена да на њој буде спаљен читав један народ због јереси вере у слободу. Рекао би човек да се земља упалила, или још пре, као да је од силног пламена који јој је буктао у утроби, напрсла, па из тога ждрела сад извире жар и пламен. Из тога жара, као да га неко циновским жарачем подстиче, расипају се по гдекад читави усијани снопови и безбројни ројеви варница, као најраскошнији ватромет, узносе се у мрачне облаке дима којима је застрто небо те се отуд враћају као ватрена киша.

И ако нас је умор сломио, нисмо могли не застати у месту приковани, посматрајући са запрепашћењем овај необичан призор који је за нас још био загонетка. Тргао нас је бат коња на коме је јахао официр. Био је мој познаник, један од оних младих и интелигентних људи који је за време мира покушао и пером да се послужи. Рекох му своју и нас свију невољу и он посла два војника из патроле да закуцају на разна врата те припитају не би ли нас ко под кров примио.

— А што је оно тамо? — запитах га показујући на пожар изнад вароши.

— Крематоријум српске државе! — одговори официр гласом кроз који је звонио дубок бол.

— Оно смо ми упалили?

— Да ми, да би сагорели све што нам је још остало.

И узе ми казивати шта је све пождерао тај пламен. Кола топовска и топовске каре, лафете, аутомобиле, шаторе, алате, болничке опреме, архиве рачунске књиге и акта разних канцеларија и многе, многе друге скупоцене предмете које смо мучно и годинама текли.

— И видите ли — додаде официр — каква је то игра судбине, како је то фатално, да се баш ово место, где сагоревамо последње остатке српске државе, зове Пећ.

— Зашто је и доношено довде, што то није свршено у Призрену где се и отпочело?

У Призрену је сагорело све што је требало да крене за Љум-Кулу. Знало се да се може понети само још сат ода од Призрена па онда бацити. Део који је намењен да се понесе овим путем имао је пред собом два дана друма, па се понело.

— Зар није боље било тамо? — понових ја.

— Покојник је у ствари још у Призрену преминуо, а од Призрена довде био је само пренос мртва тела да би се сахранио овде, у породичној гробници!

Ове је речи официр изговорио очевидно потресеним гласом, а затим је брзо прешао на нека обична питања, желећи да избегне даљи разговор о томе.

Малочас дођоше и они војници што су зашли да нам нађу стан. Мени и мојој породици припаде мало крова у једној ниској, бедној уџерици. Уступиће нам домаћин један крај своје одаје, али нема ватре да се огрејемо. Но ко би и пожелео што боље, сад, после поноћи! Попадаћемо овако обучени по поду, збићемо се као змије у клупче, грејаћемо се сопственим дахом, а тежак умор, који нас је већ претукао, помоћи ће да савладамо и заборавимо сваку неугодност.

Па и под тим околностима ја нисам могао дуго да заспим. Звониле су ми једнако у ушима речи официрове: „Покојник је у ствари још у Призрену преминуо, а од Призрена довде био је само пренос мртва тела да би се сахранило овде, у породичној гробници!“...

33

Ропац

У Пећ се није добегло као у прибежиште где би се могло склонити и које би могло дати заштите; кроз Пећ се само пролазило и задржавало пре но што се крене у непроходне планине. Стога је оно, што још није уништено у Призрену, предато овде пламену. Од Призрена до Пећи још је

и било друма и, ма да је свако своју имовину још у Призрену растурио, држава је још покушала, војска је још покушала, да понесе бар оно што је најпотребније, што је најважније, што би се по сваку цену морало спасти. Али, иза Пећи уздизао се већ висок и непроходан планински зид, где се колима није могло, где су и коњи посртали и крхали се у амбисе, где се по уским и усеченим стазама и пешице тешко одило, те се пред овим изгледима морало и са последњим остацима спасеног рашчистити. Огроман пожар, који је ноћас буктао изнад Пећи, гутао је државне архиве, новчане књиге, судска документа, па онда кола, аутомобиле, топовске каре, муницију, болничке кревете, пољске апотеке и санитетски материјал, шаторе, алате, све, све, све што се није могло понети, гутао је прождрљиво ноћашњи пламен и све је прогутао.

Легао сам синоћ под утиском оних речи да је покојник још у Призрену умро, а само је пренет овде да се у породичну гробницу сахрани; и пробудио сам се јутрос под утиском тих речи. И кад сам изишао на улицу тога јутра, по ономе што сам видео и срео, није се тај утисак изменио. Пећ је у истини личила на једну велику гробницу, кроз коју су лутале сенке бивших људи. То су били или војници испијени глађу, угашена погледа, лица обрасла у длаку, подивљали, или рањеници у тражама, поднадула лица, без израза, стаклених очију

као у смрти, облесавели. И међ њима и око њих бегунци, бивши људи, изнурени, изгладнели, подрпани и избрљани, збуњена или животињски апатична погледа; без човечанскога изгледа, без воље, без намере и без израза. Не можеш познати дојучерашњега пријатеља, док ти се не каже.

Срео сам једнога таквога познаника, којега сам још у Приштини виђао и нисам га познао — оседео је. За месец дана, откад се нисмо видели, оседео је и остарио. На његовом, готово старачки избразданом лицу, видело се да је за то време преживео најсвирепије душевне патње. Гледао је растројено, питања сам му по неколико пута понављао док их је схватио, а и кад их је схватио, одговарао је на њих непоуздано и неодређено.

— Мислиш ли да крећеш?

— Куда?

— Па даље.

— Даље? Шта ћу даље?

— Мислиш ваљда да останеш овде, у Пећи?

— Овде? Шта ћу овде?

Тек кад сам га запитао за породицу њему грунуше сузе, окрете главу од мене и оде даље, оде у ону гомилу живих лешева што лутају по улицама пешким или стоје прибрани у гомилице не говорећи међу собом, не интересујући се ни зашто, не распитујући се ни о чему.

Пођи, где хоћеш, зађи у који хоћеш сокачић, па ћеш увек срести исту слику: људе дроњаве и у

ритама, умазане блатом које се сасушило на оделу, прљавих руку, прљава лица, неумивене и изгладнеле. И све то лута кроз улице и тражи хлеб. Иде од дућана до дућана и лупа и моли да му се отвори или прети да ће разбити врата, али нема снаге да то учини.

А дућани затворени и дебели капци спуштени. Једва по који дућан држи отворен прозор и отуд, иза гвоздених шипака, продаје ужад и колане, што се у великој количини купује због товара на коњиће, који се на пијаци продају по баснословно високој цени. Али нису дућани једини у којима се купује и продаје. Продаје се на све стране, у свима улицама и на свима ћошковима. Продају војници и продају избеглице све што стигну, све што им је излишно или до чега су однекуд дошли. Продаје се све, и своје и државно, и кошуља коју је војник са себе скинуо па обукао блузу на голо тело, и државни во, којега је војник из запреге какве колоне извукао.

По улицама ватре, логори и вашар. Онде видиш прашти сикира и сече фијакер те подлаже ватру, која на сред калдрме букће и око које се промрзли греју; у другој улици се скупила гомила мештана и расточава државна муниционa кола, носећи свако по један део својој кући; у трећој улици видиш изручен у јарку, кроз који тече поток, санитетски материјал од огромне вредности, а цигани се скупили и пробирају; у четвртој улици

полегали гладни државни волови и закрчили улицу. Овамо војник продаје шаторско крило, чизме, ћебе; други опет тамо заклао државног вола, рашчеречио га, стао на један ћошак и сече секиром и продаје на оку, коју руком одмерава; трећи вуче за узицу државнога коња и продаје га, четврти конзерве, пети седло, шести нуди читава кола.

И кроз сву ту гомилу продаваца промичу генерали, пародни посланици, војници, рањеници, избеглице, стране мисије, црногорски жанданрми и Арнаути, који као купци залазе од гомиле до гомиле и за ситне паре носе својим кућама драгоцене ствари.

Уз беду, невољу и расуло, јавља се и најрођенија сестра болест. Нарави у овако тешким катастрофама или клону и утону у апатију или подивљају. Ено отуд вуку, ужетом чврсто везаног, војника, осам његових другова са пушкама на руци. Он је сав крвав, исцепан, гологлав, исколачених очију, опире се и сад још и ако му је уже засекло месо и ако је, види се, после очајне борбе савладан, а пушчане му цеви упрте у груди. Ко зна какав је злочин учинио, извесно је убио кога! Па онда, ено, на сред пијаце капетан пуца из револвера на потпуковника, јер му је овај казао безочну реч, па ено... Нико више не цени ни свој ни туђ живот ни за шта!

А ово је тек половина пута, а како је тек дуга и како тешка она друга половина невоља, које

нас очекују? И како ће ти људи слабе душе поднети те веће невоље, којима ћемо поћи у сусрет? О томе сам се питао, гледајући ове ружне слике у Пећи, о томе је свако себе забринуто питао.

Та брига се врзла сваком у памети и свако се бринуо шта ће и где ће? Из Пећи воде два пута за Андријевицу, један преко Чакора, а други преко Рожаја. Први много тежи, кроз саму стену, камен, кланце и преко великих висина, али краћи; други нешто блажији, али дужи. И један и други пусти, и један и други непроходни, опасни, сурови. Постоји и трећи пут, на Плав и Гусиње па право на Скадар, али би се ретко ко одважио да тим путем пође. Свет се забринуто ломио, распитивао се код мештана, распитивао се код власти, трчао од једног до другог и саветовао се, куповао коње, куповао самаре, ужад, ћебад и набављао све друге потребе. Ваљало је кренути на пут на коме ће се усред планина спавати на снегу, ваљало је кренути на пут, којим се жива душа неће срести, где се неће ништа моћи набавити, ништа добити и где ће патње захтевати много и много и физичке и моралне снаге те да се могу поднети. Отуда видиш на свима лицима дубоку бригу, видиш преплашеност, узневереност.

Један пита Арнаутина:

— Био си, пролазио си, ага, Чакором?

Онај нећка главом у знак одобравања.

— Може ли се проћи?

— Па... може...

— Је л' и зими може?

— Јок! — одмахује онај. — Не оди се зими туда.

Други ухватио црногорског жандарма, који се хвали да је све путеве и све стазе прошао па би знао усред ноћи ко усред дана ићи.

— А како је преко Чакора?

— Е, ту не знам, туда нисам одио.

— А шта мислиш, кад бих ударио на Плав и Гусиње?

— Нисам ни туда одио, али веле не ваља. Зли су они Арнаути а не ваља ни пут.

— Па јеси ли одио на Рожај?

— Туда јесам!

— Па како је тим путем, може ли се?

— Не ваља — вели — тежак пут, али ако се мора, онда што ћеш!

И онај што је питао Арнаутина, и онај што је питао жандарма, одвајају се од њих нерешени, неодлучни као и раније што су били, и иду другом, иду трећем.

— Ја идем, у име божје, колико сутра! — вели један.

— Е, решио си се, којим путем? — пита га други.

— Идем на Чакор. Теже је ал' краћи пут. А треба грабити дане, шта знам каква ме мећава може захватити негде у планини. А ти?

— Ја се нисам још решио — вели онај други.

— Пођи, брате, и ти на Чакор, распитао сам се опет је боље.

Сутрадан, сретају се иста двојица:

— Па зар ти не оде данас?

— Не, боме! — одговара онај први.

— Што?

— Тако. Хтео сам поћи па ме одвратише. Оно је, брате, несрећа онај Чакор. Ни вуци не иду тамо, а где ћу ја. Предомислио сам се.

Други је опет тако одлучио да иде на Рожај па у последњем тренутку остао, предомислио се, казали му, одвратили га.

А док смо се ми тако неодлучно решавали, ломили и одуговлачили са поласком, дотле су се догађаји око нас немилостиво ваљали. У Ђаковици, која је остала за нама, дошло је до пушкарања између становника и наше војске; на Колашину се већ воде последње борбе и Аустријанци прете да сиђу у Беране и Андријевицу те да нам пресеку све путеве. Треба журити, треба већ сутра кренути, јер прекосутра може бити доцкан. Те зле вести о приликама за нама и пред нама, удвајале су нам бригу и убијале у нама и последње остатке воље и снаге.

Сутра би зором ипак загушили друмови ка Беранима и Чакору, али, вечерас, кад већ паде први сутон, на један мах, нити знаш откуд је дошао, ни ко га донесе, просу се по Пећи чудан и изненадан глас, који нам освежи замрчене душе и

разведри дубоким браздама преорена чела. Као у сред тешке оморине кад малакше и душа и тело, а пухне свеж планински ветрић те ти расхлади чело и отвориш сане и малаксале очи или, као иза буре и непогоде кад се разнобојна дуга обележи небом те свако дигне главу верујући у знак божји, који обећава светлост сунца.

Та вест, која се шапутала и гласно казивала, која је прелетала и дерала кроз варош и кроз редове избеглица, као бујица, као поплава, казивала нам је да ће остатак српске војске, која још није стигла у Пећ, обуставити своје одступање, прибраће се још и сви остали делови војске, који су се расули, образоваће се један јачи одред, евентуално армија и поновиће се славни новембар 1914 године. Отпочеће офанзива, којој се, сад већ растројени Аустријанци ни овом приликом неће моћи да одупру; српска ће војска једним очајним налетом повратити Косово те натерати и Бугаре да напусте Призрен. Ако је још француско-енглеска помоћ стигла досад у већем броју на јужноме фронту, ова се акција може и даље прострети и, ко зна какве значајне и судбоносне последице донети.

Као оно у старој источњачкој бајци што вила чуварица једном чудотворном речју пробуди окамењене витезове, те се домалочашњи камен почне да креће и живи; тако и ова чудотворна реч пробуди нас, који смо до мало час били окамењени.

Ускомеша се светина и пође на све стране да распитује, да се обавештава, да верује или не верује и — да се нада. Нада је био последњи међу осећајима, који је на овоме тешкоме путу напустио несрећне бегунце и, ево, први је међу осећајима који се опет јавља.

И сад се већ не шапће више погружено кад се састану гомилице, већ се говори гласно и не иде сломљено као мало час, већ дигнуте главе. Људи се поздрављају међу собом, рукују се, питају се и сабирају се у гомилице, али су те гомилице сад већ живе, а не као јуче мртве и неме.

— Ама, је л' то истина? — пита пријатељ пријатеља и ако је већ десеторицу досад питао и сви му одговорили да је истина.

— Истина је! — тврди му и једанаести.

— Ко каже, од кога си чуо? — пита онај не би ли сазнао што више но што је сазнао од прве десеторице с којима је разговарао.

— Чуо сам од човека који поуздано зна.

— Ама баш решено? — навађује онај.

— Решено! — одговара одлучно једанаести.

— А где је решено?

— Тамо... у штабу!

У другој гомилици неко други опет даје обавештење о изворима, из којих је чуо ову важну вест. Поједине гомилице чак се упутиле арнаутским махалама да прођу крај куће, у којој је смештена прва армија, не би ли приметиле тамо какав по-

крет; не би ли запазиле да су канцеларије више осветљене но обично, не би ли ма шта виделе што би им потврдило сазнање и поткрепило још више наду.

Штаб прве армије био је смештен у кући некога бега, у једној од кривудавих и тесних улица пећских. То је велика зграда сграђена од камена, као и већина беговских кућа и кула у овим крајевима. У зграду се улази на велику дрвену капију, на коју се с обе стране наслањају високи камени зидови, који ограђују двориште. На зиду крај капије, пише великим штампаним словима: „Штаб прве армије".

Пред кућом, у узаном сокаку, стоје неколико аутомобила, међу којима су шофери наложили ватру коју распаљују сипајући на њу, с времена на време, машински зејтин. Око ватре, на празном бензинском сандуку, на доваљаном камену, на празној петролејској канти, поседали шофери, подофицири из штаба и жандарми и воде дуге и живе разговоре. По неко од њих сецка оштрим ножићем танке коре тврдога хлеба и грицка; други турио у ватру џезвицу да му узаври вода за кафу или шербет, а трећи пресвлачи кошуљу.

У дворишту, кад се уђе у капију, лицем окренута улазу, сграђена је мала, спреда отворена шупа, од које две стране чине дрвени зидови, а као трећа служи камени зид суседнога дворишта. На средини те шупе гори ватра, око које седе

штабовски жандарми и разговарају са заробљеницима, који су у очи тога дана похватани од наших извидница. Заробљеника има десетина, а међу њима и Немаца. Сви су промрзли, поцепани, модри и поднадули. Они седе мирно око ватре, одговарају понизно на свако питање и залажу се парчадима бундеве, коју пеку на ватри и једу је.

Из дворишта улази се, на левој страни, у зграду на једна велика врата, у мрачну и велику просторију, која заузима цело приземље а служи као штала за коње. Од врата с десне стране штале изведене су узане степенице, које воде на први спрат и узлазе у један дугачак ходник претрпан сандуцима и шаторским крилима. На тим сандуцима војници кувају чај и сваки час уносе у канцеларије, којих на овоме спрату има три: једна мала где је штабни телефон, друга такође мала за војнике и трећа, највећа, где спавају официри и ађутант штаба. На спрату изнад овога, у соби која је управо над овом, станује командант Прве Армије војвода Мишић, са својим начелником штаба.

У ту зграду и у ту собу команданта Прве Армије сабрала су се, шеснаестога новембра пред подне, војводе и ђенерали команданти, који су се затекли у Пећи да, на основу наредбе Врховне Команде, којом је првој, другој и трећој армији и Одбрани Београда одређен правац повлачења Пећ — Адријевица — Подгорица — Скадар, утврде

детаљни распоред повлачења. Команданти су на тој седници утврдили да се одмах једним делом већ сутра, седамнаестог новембра, отпоче повлачење ка Андријевици, и то овим редом: Друга армија путем на Чакор, а Прва Армија и Одбрана Београда преко Жлеба на Рожај. Трећа Армија, која ће се затим и сама повући преко Рожаја, остаће последња као заштита армија које се повлаче пред њом.

Цело то пополне, после ових заједничких одлука, командати и њихови помоћници, свако у својој канцеларији, разрађивали су ове одлуке као наредбе за сваку јединицу и са тога посла, који нису завршили чак ни кад је пао мрак, диже их понован и хитан позив војводе Мишића да се, пре но што би својим трупама издали дефинитивне наредбе за отступање, још једном састану у штабу Прве Армије. Извесна обавештења, доставе, извештаји, телеграми и друге појединости, до којих је војвода од подне до пред вече тога дана дошао, чинили су сасвим другачом ситуацију но што је била данас на подне, када су ђенерали решавали о повлачењу, и то је нагнало војводу Мишића да понова сазове команданте на састанак.

Цело то по подне, после првога састанка ђенерала, начелник штаба Прве Армије, испитивао је сваког понаособ и све заједно оне заробљенике што седе са жандарима под шупом, грејући се око ватре. Испитивао их је дуго и свестрано, за-

писивао је одговоре и допуњавао их, враћао се на питања која је већ још једном био поставио и, уопште, чинио је све да што тачније и што поузданије сазна стање непријатељске војске која наступа за нама. Заробљенички искази били су мање више једнаки; сви су они тврдили да су непријатељске снаге које слазе са Косова врло мале, јер су утрошиле велики број војске на образовање гарнизона по освојеним местима, не осећајући се безбедним у освојеној Србији. И те слабе силе, које наступају с Косова, не представљају војску бољега квалитета, а сем тога прати их глад, јер нису затекли плен који су очекивали, а зашли су у крајеве где је врло отежано снабдевање из северних, богатијих крајева. Арнаутски елеменат, на који су Аустријанци тако много рачунали, није их дочекао ни одушевљено ни пријатељски, на против, индиферентан је и лукаво се понаша, рачунајући поуздано на привременост аустријске владавине, те се не може рачунати ни на исхрану војске од становништва. Ни о моралу трупа аустријских нису заробљенички искази били повољнији, а са овим су се слагали и извештаји Арнаута са наших предстража.

Малобројност непријатељске војске потврђивали су и неки пећани, Арнаути, који су јутрос стигли из Митровице и који веле да на путу нису видели никакву војску већ само неке патроле.

Сав тај материјал и још неке извештаје појединих

команданата, проучавао је све до мрака војвода Мишић, бавећи се једнако над ђенерал-штабном картом ове и суседних области, и бележећи по њима непријатељске положаје и правце којима се он креће.

Пре годину дана, када су Аустријанци под Поћореком поплавали западну Србију, овако је исто, истога месеца и истога дана у месецу, Војвода Мишић, у једној кући у Горњем Милановцу, седео за столом студирајући исказе зиробљеника и положаје непријатељске и тада се, у часу кад нико више није веровао у спас Србијин, родила у њему мисао о славној новембарској офанзиви, која је Аустрију стала жртава и срама, а нама донела славу војничкога народа. Да ли војводи у овоме часу није пао на памет чудан стицај прилика: исти дан, исти месец, исте околности: једна војска која верује да је победилац и предаје се победничком заносу и немару и једна војска, за коју сви већ мисле да је побеђена, прибира последњу своју снагу и сатире свога победиоца. Није ли то миг историје који га одводи на оне исте мисли које су пре годину дана, у часу кад их је исказао, изгледале немогућне, па ипак постале славно дело?

У тим мислима, наднесена над ђенералштабном картом, затекли су војводу ђенерали, праћени својим помоћницима штабова, када су се почели пред вече, на његов позив, збирати у војводину канцеларију.

Та канцеларија представља једну пространу правоугаону одају, претрпану креветима и официрским сандуцима. На сред одаје налазе се два уздуж састављена стола око којих су поређане столице. Седи се и на креветима и на сандуцима јер нема довољно столица око стола.

Разговори се најпре воде о последњим вестима, о одласку Краљевом, Врховне Команде и Владином из Призрена и о борбама француске војске на југу Србије. У току тога разговора војвода Мишић изложи опширно своје сазнање о стању у аустријској војсци, изнесе све податке, све исказе заробљеника, грађана, извештаје са предстража, предочи положаје на којима се непријатељ налази, његов морал и његову бројност. Изнесе затим депешу, коју је по подне примио са Цетиња, од нашега војног делегата, по којој немачки званични коминике објављује да Немачка сматра свој циљ постигнутим, те прекида даље операције против Србије и други телеграм од истога делегата, у коме саопштава радиотелеграм из Лијона, по коме Немачка већ повлачи војску из унутрашњости Србије. Овај је телеграм допуњавао и поткрепљавао и извештај Команданта Дунавске Дивизије, који војводу извештава да избеглице које долазе са непријатељске стране причају, да су им аустријски војници, босанци, рекли да неће остати у Србији већ морају да се враћају јер Руси силно надиру.

Изложивши све те околности, војвода предложи

да се обустави наредба о одступању, да се војска прибере и предузме офанзива.

Сви се сабрани команданти изненадише овоме неочекиваноме предлогу. Мислили су, војвода их је Мишић позвао, јер је прибрао неке нове податке који би имали везе са распоредом одступања и захтевали можда измене у томе распореду. Место тога, војвода Мишић пред само извршење одступања, за које су већ издате наредбе, предлаже офанзиву.

У првоме тренутку изненађени ђенерали измениште погледе међу собом и упреше их затим сви у војводу Степу Степановића који је, ослоњене главе на руку, седео за столом крај самога војводе Мишића. Војвода Степа осети и сам да је позван први да узме реч и он диже главу:

— Не говорећи о томе — рече војвода — да ли смо у могућности да предузмемо офанзиву, и поред свих прилика које нам је војвода Мишић изнео о стању аустријске војске, ја се претходно питам и питам војводу: налази ли он да би било опортуно, у моменту кад Краљ и Врховна Команда напуштају земљу, уверени да се више ништа не може учинити, предузимати једну тако неочекивану акцију?

— Врховна је Команда наредбом од 12 новембра оставила слободну иницијативу нама командантима — узе да брани своје мишљење војвода Мишић и диже са стола наредбу која је лежала међу харти-

јама и у којој је он дебелом црвеном писаљком подвукао место на које се позива.

— Колико је мени позната наредба — дода̀де војвода Степа — та се слобода иницијативе односи искључиво на повлачење и не може се тумачити овако како је војвода Мишић тумачи. Али, и кад би прешли преко те наредбе и њенога значења, ја ипак не видим крајњу корист такве офанзиве?

— Крајња корист? — упаде плаховито у реч војвода Мишић. — Крајња корист је очигледна: ваља се дочепати главне комуникације са Солуном те, ако се и мора одступати, одступати путем којим се може спасти државна имовина и оволики народ који је кренуо у бежанију.

Већ од првих речи видело се да ће двобој у овој дискусији водити војвода Степа и Мишић, ђенерали Јуришић и Живковић мало су узимали реч, постављајући само по гдекоја питања.

— Добро, примам те разлоге као оправдање крајње користи — настави војвода Степа после извесне паузе. — Примам и верујем и да је стање аустријске војске такво какво је изложио војвода Мишић, али не верујем и да је стање бугарске војске такво. И ако су их борбе на Тимоку и на Гиљанскоме фронту довољно изломиле, ипак су они тек месец дана у рату и, како других фронтова немају, целокупна је њихова снага према нама. Кад будемо избили на Косово, јер војвода

Мишић предлаже офанзиву према Митровици, срешћемо њих и онда ћемо се опет скрхати, а питање је хоћемо ли тада имати слободан и овај једини пут за одступање, јер Бугари се вероватно неће задржати у Призрену већ ће поћи овамо. И онда нашто цео тај покушај?

Војвода Мишић задржа право да о томе говори кад се буде прешло на решавање о могућности и условима за офанзиву, он засад моли да се реши питање: имају ли команданти право да реше офанзиву кад је Врховна Команда напустила земљу?

Ђенерал Јуришић стаде уз гледиште да команданти имају право на ову иницијативу под промењеним околностима. Ђенерал Живковић није исказивао своје мишљење, али се видело да је и он уз то гледиште.

— Могу имати права примајући на себе и сву одговорност! — додаде и војвода Степа.

— Какве би ту одговорности могло бити? Ако се успе нема је, а ако се не успе, шта је то што ћемо изгубити кад је већ све изгубљено? — рећи ће војвода Мишић.

— Има је, има! — шапће војвода Степа више себи.

Сви га погледаше очекујући да настави.

— Има је, велим! — понови војвода гласно. — Како да нема одговорности? Зар повести људе на кланицу кад услова за офанзиву нема и то људе десетковане, преморене и без хране; зар се

за то никоме не одговара? Друго је, ако збиља услова има, у том случају ево ја сам први који пристаје да прими сву одговорност.

— Још једно питање — упаде ђенерал Јуришић. — У случају такве акције ми би се сви вратили својим командама. Акција би била заједничка, свих јединица, у колико их имамо. Шта је то што би обезбедило јединство акције? Ако се свако од нас може слободно и по своме нахођењу кретати при повлачењу, не може свако на своју руку чинити покрете при наступању, Врховна Команда је ван земље, с њом смо без икакве везе.

— Образоваћемо нову Врховну Команду! — пресече војвода Мишић спреман на то питање. Затим узе реч и поче у детаљима да разлаже могућност офанзиве, погледајући увек при томе на војводу Степу којега је желео убедити. Он изнесе план свој коме би крајњи циљ био ослобођење саобраћаја са Солуном, што би нам у случају даљих неуспеха, дало бар могућности за једно правилно одступање и спасење огромног ратног материјала који би се иначе морао сав уништити, ако се настави одступање у овоме правцу којим се пошло. Да потврди могућност таквога резултата, војвода се позва и на последње извештаје Врховне Команде из Призрена, по којима су извесна француска одељења примила борбу на српској територији, на Моглену. Значи да у Солуну већ има довољно савезничких трупа које би могле

ступити у акцију, ако би та акција била прихваћена са севера.

Војвода Мишић говорио је речито и са непоколебљивим убеђењем које је освајало. На лицима присутних, који су предлог у први мах дочекали са неповерењем, са чега се дискусија често пута и заоштравала до сукоба, поче да се исписује неко поуздање и вера у оно што је војвода предлагао. Војвода је наставио, он је изнео у детаљима и начин како би се наша офанзива извела и правац којим би се кретала. Узели су учешћа у томе и сви остали, претресали су све могућности, разматрана је и карта, испитивани су понова извештаји наших предстража, о положајима на фронтовима нашим и страним и, најзад, дошло се до заједничке начелне одлуке, да се приступи офанзиви.

Војвода Степа, који је и сам пристао уз ову одлуку, али још увек остао недовољно загрејан поверењем према предлогу војводе Мишића, додаде после донете одлуке:

— Али, пре но што донесемо и дефинитивну одлуку, ми морамо бити тачно обавештени са коликим бројем војске располажемо, јер то у овоме часу нико од нас не зна поуздано; даље, морамо знати какво је стање и расположење у војсци, нарочито после напуштања земље од стране Краља, Владе и Врховне Команде; па онда, морамо знати са колико и какве муниције располажемо и, најзад,

имамо ли услова за исхрану кад их непријатељ нема?

Сви усвојише ове напомене војводе Степе и свако прими на себе да до сутра прибере све ове податке. Затим је састављен и протокол седнице команданата армија, по коме је имало: да се обустави јутрошње решење команданата о одступању и саопшти одмах командантима дивизија да припреме трупе за офанзиву и предузму припреме за преформирање пешадијских јединица према њиховом бројном стању.

Седница се завршила доцкан увече, око девет часова. Млађи официри и друго особље из штаба Прве Армије које се у соби под војводином нарочито искупило и чекало на одлуку, знајући о чему се у седници решава, радознало је са нестрпљењем погледало на излазак ђенерала и њихових помоћника, не би ли са лица њихових прочитало одлуку. И са лица њихових се одиста могло прочитати оно што су у доњој соби тако жудно очекивали. Расположење, управо одушевљење завлада одједном међу свима и нађе се однекуд и пива и вина и шампања да се то одушевљење поткрепи.

Док се у доњој соби одушевљавало дотле се горе, у војводиној соби, израђивале хитне наредбе свима командантима да не дозволе даље уништавање материјала, да јаве бројно стање и распо-

жење војске, количину муниције и да учине све припреме за евентуалну офанзиву.

Као и у првој, те се исте наредбе израђивале те ноћи и у свима осталим армијама и командама, а осим тога, предузета су још исте ноћи на свима фронтовима даљна коњичка извиђања. Командант Друге Армије предузео је још и мере да што пре ухвати везу са командом трупа нових области и да сазна што ближе о догађајима код Ђаковице, одакле су били стигли узнемирујући гласови.

Још те ноћи глас је прохујао кроз Пећ, а сутрадан, зором, већ се ведра лица буде они што су легли клонули и изнемогли; дижу се са вером они који нису ни у шта више веровали; устају са надом они који су сваку наду напустили. Лица, која си јуче сретао безизразна, тупа и блесава, данас видиш свежа; чела која си сретао изборана и забринута, данас видиш ведра, а у очима, које си сретао угашене, видиш сад како се уждио зрак. Као да су се мртви пробудили.

Вера, силна вера обузела је људе; другаче се срећу, другаче поздрављају, другаче разговарају. Један виши чиновник, који је јуче говорио да смо толико претучени да сто година нећемо дићи главе, вели данас:

— Знао сам ја, такви смо ми... Претуци нас колико хоћеш, остави у нама само један живац па ћемо из њега опет да израстемо!

Други један, који је зајаукао кад је чуо да му

је кућа опљачкана и тврдио онда да је Србија за навек пропала, вели данас:

— Не пропадамо ми лако; ко хоће да нас прогута треба да има гвозден стомак. Платиће нам они то, све ће нам платити, све до последње чивије!

— Идем и ја да се борим! — рече ми један кога је већ пре пет година минула свака обавеза, али у коме се одјутрос разбуктало младићско одушевљење.

— Није то за вас! — велим му.

— Зашто да није. Предстојало ми је да гинем у овим планинама, губећи отаџбину, па зашто не не би гинуо ослобађајући је!

Срео сам и онога младога официра који ми рече да је покојник још у Призрену преминуо, а ово довде, до Пећи, да је био само пренос мртва тела ради сахране у породичној гробници.

— Видите ли шта се учинн од покојника, диже се из мртвих?

Он слеже задовољно раменима па дода̂де:

— Шта ћете, има и привидних смрти!

Нико више није ни мислио на даље повлачење из Пећи, за које се дотле све грозничаво спремало. Развезали су се дењкови, одрешиле се торбе и почело се јести оно, што се муком набавило и чувало за највећу невољу која нас је чекала у планинама. Било их је чак који су скупо плаћене коњиће нудили за мале паре.

У штабовима армијским наставило се сутрадан

до подне журно прибирање извештаја, који су стизали са разних страна. Ти извештаји, ма да нису били потпуни и исцрпни, давали су укупно овакво обележје стања у војсци: војска преморена, малаксала и растројена, али би се офанзивом подигао у њој дух; муниције нема, хране нема. Из извештаја се видело још да је недовољан број војске, као и да нема више ни коморе ни профијантских одељења.

Осим тога, стигао је извештај команданта Моравске Дивизије II позива, да још у току данашњега дана мора напустити Ђаковицу и извештај Команданта Шумадијске Дивизије I позива, којим јавља да је непријатељ напао Тимочку Дивизију II позива и да се XIII пук повлачи у нереду.

Када су се тога дана по подне опет састали команданти у штабу Прве Армије, већ је на лицу свакога од њих било исписано другаче расположење но што је било оно које су синоћ понели полазећи одавде. Војвода Мишић остао је и даље при своме предлогу за офанзиву, захтевао је да се још не доноси противна одлука, да се најпре извештаји допуне и приберу извесни подаци, који су недостајали. Војвода Степа уз којега су сад већ и сви остали пристајали, заузео је данас одлучнији став, јер одлагање одступања могло је бити од несрећних последица. Он је чак, бранећи своје гледиште, бацио у очи војводи Мишићу неколико грубих речи, те је сукоб у једноме тре-

нутку претио чак да пређе у разрачунавање. Најзад, војвода Мишић, кад се осетио потпуно сам, а разлоге којима је још увек бранио свој предлог није могао, као јуче, да поткрепи поузданим подацима, морао је клонути. Тако је донета и потписана одлука да се одустаје од сваког покушаја офанзиве и да се враћа у важност решење команданата од 16 новембра пре подне, а то је значило, да се одмах приступи повлачењу по реду утврђеном на тој првој седници.

Када је после те одлуке поведена реч и о артиљерији, која не може даље из Пећи, већ се мора уништити, војвода Мишић је болно узвикнуо:

— Кад већ не може бити офанзиве онда, пре но што је уништите, дајте ми сву муницију, колико је има, да је испуцам, да огласим смрт Србије!

Пре но што ће се још генерали растати са ове последње седнице, сетили су се да су ова њихова решавања унела толико вере, толико поуздања у грађанство, да је оно одустало од својих одлука да се склања. Када би сад војска одједном почела да се повлачи то би унело велику пометњу. Стога је нађено за сходно да један од команданата — војвода Степановић — изда наредбу и нађе начина како ће с њом и грађанство упознати, а којом ће наредбом позвати избеглице да одмах крећу на пут, како би олакшале одступање војсци.

Наредба се ова брзо рашчула и тако се и последња нада убрзо претворила у последње разо-

чарење. Више се није могло ничим заваравати, ваљало је кретати у планине.

И на један мах, као да си магичким штапићем завитлао преко гомиле и изговорио чаролијске речи, све се опет скамени; све се измени и све се врати своме пређашњем расположењу. На свима се лицима исписа, понова се дубоко исписа беда и невоља, с том разликом само, што је утученост била сад још већа и још тежа.

— Верујте ми, пријатељу — вели ми један познаник — имам гвоздене живце. Претурио сам тешке бриге и невоље у животу и тамо где би свако други поклецнуо, ја сам чак умео друге да тешим. Сад већ више немам ни ја снаге и, ево, признајем вам, данас ми је првипут у животу дошла на памет мисао о самоубиству.

Други један, о коме сам се негда ја лично уверио да је човек челичне воље и огромне душевне енергије, рече ми са сузама у очима:

— Чујем хоће да униште сву муницију. Ама где су ти ђенерали? Хоћу да их нађем и да их замолим, сутра у зору нек изведу топове тамо на ону чистину испод патријаршије, па да се искупимо сви ми бегунци, нек саспу у нас сву муницију, нек нас сахране па нек крећу даље! Бога ми, то ћу да их замолим!

Срео сам и једнога познатога професора, за којега знам да никад није обиловао религијским чувствима. Враћао се отуд из Патријаршије.

— Био сам тамо — показа ми руком цркву — помолио сам се Богу, припалио сам свећу...

— За мртве? — запитах га са саучешћем.

— Не! — вели професор. — Они су се већ удостојили божје милости. За нас живе, према којима је Бог тако немилостив!

Ућутао сам да не узнемирим дубоки осећај побожности који се у часу ове тешке невоље враћао у душу из које је био изгнан. И професор је ћутао извесно време, па онда додаде, више као размишљајући, више себи и полугласно:

— Идем путем, отуд, и мислим о несрећној судбини овога народа. Одатле, из те исте Патријаршије, кренуо је наш народ пре три стотине година у збег, у туђину; па ево сад се опет понавља то и са истога места.

— Да! — одговорих му. — Само пре три стотине година српски је народ одавде, од Патријаршије, кренуо у бегство испред арнаутских насиља, тражећи заштите у хришћанске Аустрије, а сад, после три стотине година, одавде од Патријаршије, креће опет у бегство испред аустријских насиља, тражећи заштите у Арнаута.

Професор се замисли, тешко уздахну и заниха брижно главом:

— Зар се точак историје унатраг окреће?!...

Срео сам и њу — Госпу у црнини. Са њенога сам лица најјасније прочитао колико је тешкога бола задало душама свију нас ово последње ра-

зочарење. Када сам је упитао шта мисли, шта ће, она ми ни речи није одговорила, бацила је само поглед на снежне планине које су биле пред нама. То је било моје последње виђење с њом!

Када је пала ноћ, последња ноћ пре но што ћемо кренути у планине, настала је једна тужна свечаност. Под светлошћу огромнога пожара изнад Пећи, који је прождирао каре, лафете и сву осталу опрему српске артиљерије, тамо иза пећског гробља, недалеко од Патријаршије, војници су копали дубоке раке. Ту, у тишини, под строгим стражама да се ко не би приближио и видео, вршена је сахрана топовских цеви, сахрањивани су топови окићени славом са Куманова и Облакова, са Једрена и Брегалнице, са Цера и Јагодње.

То је био дубоко тужан обред. Војници су се, спуштајући топове у раку, праштали са њима као са својим најрођенијим, као са другом, као са родитељем, као са дететом. Миловали су их, грлили и љубили их и плакали су за својим друговима са којима се нису растајали за све време тешких дана борбе и славе. Само ко зна колико је топ поуздање српскоме војнику, и само ко зна колико се српски војник сроди и ороди са оружјем својим, тај може појмити жалост његову када се мора са тим оружјем и на овај начин растати.

— Зар ја да ти својом руком ископам раку — вели артиљерац своме топу — Милошу мој!

Тепали су им, називали их милосним именима

и плакали су, горко су плакали.

Официри су окретали главу да сакрију сузе које су и њима врцале на очи.

Поноћ је дубоко превалила, а посао још није био свршен. Простране су раке, велики је број топова. Треба затим земљу угазити, треба је изравнати да се траг не позна, да непријатељ не нађе српске топове.

Поноћ је одавно већ превалила, ватра која је горе у брду ждерала каре, лафете и сву осталу опрему српске артиљерије, догоревала је већ; мрак је све дубље освајао и једино доле, под друмом, што су се догледали, као догореле звездице, слабо осветљени прозори цркве Патријаршије. Ниска кубета те српске светиње оцртала су се у ноћи и догледала се из даљине. Патријаршија из које је некада, у далекој прошлости, никла српска вера, једини је ноћас неми сведок тужнога чина сахрањивања српске вере.

И сахрањена је већ! Пуковник који је руководио сахраном српских топова, пошто је прегледао довршене радове и бацио још последњи поглед на гробље српске артиљерије, рече потресеним гласом и са дубоким болом у души:

— Свршено је, све је свршено!...

Свршено је, свршено је све!..

Над гробницом је земља утапкана, траг је уништен; на спалишту су ватре догореле, пепео се развејао; из душа је несретних бегунаца нада избрисана и бол се понова зацарио.

Свршено је све и овладала је дубока тишина мртве ноћи, нигде трага од живота. Још једино, као и мало час, што се догледају, као утуљене звездице, бледо осветљени прозор цркве патријаршиске. То светле кандила над ћивотима српских владара и светаца Стевана Првовенчаног и Стевана Дечанског.

Једнога дана, када је глас топова измешао своју сурову грмљавину са топлом и тихом јеком звона

са усамљених манастира, кренули су и њих; кренули су их из њихових вековних обиталиша, из њихових гробница, где им је тврде металне ћивоте покривала дуга и мемљива прошлост; кренули су их, једнога чак отуда из Студенице под Чемерном, а другога из Високих Дечана.

Живе су покопали, а њих мртве кренули!..

Путовали су свеци дуго и дуго на раменима српских војника, који су се смењивали носећи освећене и тешке ћивоте, које су пратили калуђери и свештеници са свећама у рукама, певајући кроз планине и богазе тужне молитве и тропаре.

Тако су свеци отступали, тако су са народом и војском и они прешли преко високих планина и стигли овде, у Пећ, да буду сведоци и последњега чина трагедије овога народа. Ту, пред олтаром патријаршијске цркве, већ пет дана и пет ноћи леже њихови ћивоти, крај њих горе свеће и кандила, а владике и архимандрити, свештеници и калуђери, читају им молитве јутром и вечером.

И вечерас су прочитали молитве, налили уље у кандила и повукли су се у своје ћелије, пошто су дебелим кључем три пута окренули у црквеним вратима.

Када је минуло већ далеко иза поноћи, када више под сводовима црквеним није одјекивао тупи ударац пијука који је негде у близини копао српске топове; када су се владике и архимандрити, свештеници и калуђери у својим ћелијама предали

дубоком сну и мукла тишина свуда овладала; када је наступило глуво доба у које се мртви буде — дебели су капци на металним ћивотима тешко зашкрипали, као захрђале шарке на тамничким вратима. Ћивоти су се отворили и бледа светлост кандила обасјала је тамна као земља и мемљива лица светаца. Кости су заклопотале и скелети, огрнути хермелинима и, с краљевском круном на глави, дигли су се лагано и трудно из сребрних својих тамница. Не зборећи ни речи, не реметећи ничим глуву тишину, која је под манастирским сводовима царевала, краљевске се сени упутише олтару и клекнуше пред иконом Светога Симеуна Мироточивога и Светога Саве архипастира.

Тамним и муклим гласом, који као да је из гроба долазио, и који је јецао као струна на гуслама, отпочеше сени молитву Господу Богу за свој несрећни народ, молитву топлу, искрену, дугу. Молили су се Богу који је негда Немањину молитву на звечанској гори услишао и мач му подржао и десницу управио да сможди непријатеља и пође путем величине и снаге народа својега; молили су се Богу, који је негда услишао молитву угодника својега архиепископа Саве, те сможди Стреза насилника, коварника и хулитеља закона небеских и земаљских; молили су се Богу Милутиновом и Душановом, који је ове мудрошћу и крепошћу обдарио; молили су се Богу који је Лазара Косовскога примио у царство небесно; молили су се

Богу који је народ српски пет стотина година подржао у вери, у оној великој и узвишеној вери која се исказује у љубави према Отаџбини.

Молили су се још и сину Господњем, јединородноме и јединосушноме. Не сину Господњем на престолу Божјем, о деснују Бога Оца, већ ономе окрвављеноме Богу, ономе Богу коме је немилост оцатом жеђ гасила, у чије су се груди копља заривала; ономе Богу који је крвљу својом откупио наук свој. Молили су му се да се смилостиви на народ један, који крвљу својом откупљује наук свој — љубав ка слободи.

Молиле су се топло, молиле су се искрено, молиле су се дуго краљевске сени. Молиле су се за оне што су остали на дому и за ове који су кренули у збегове; молиле су му се за мртве и за живе; молиле су му се да подржи роба, да окрепи изгнанога, да утеши уцвељенога, да оснажи малаксалога и да проведе народ српски кроз море патња и страдања.

Молиле су се топло, молиле су се искрено, молиле су се дуго краљевске сени. Кандила су догоревајући почела да трну већ, кроз прозоре је црквене почело да продире рано јутарње бледило дана, а с поља, са друма који пролази крај патријаршије, чуо се већ жагор изгнанога народа који се са првом зором кренуо у планине...

* *
*

Свршено је, свршено је све!..

Савезници су опрали руке, непријатељ је заурлао: „Распни га!“ Крст је већ садељан, а Голгота је пред нама. Крећемо и пењемо са на њу!

Крећемо у планине, крећемо сви и Краљ и Влада и војводе и ђенерали и војска и народ. Крећемо у планине, у гудуре, у кршеве; крећемо у глад и у смрт!

Пећемо се на снежне и недогледне врхове и спуштати се у мрачне и студене кланце, где ћемо, као први хришћани бачени у арену, очекивати звери да нас растргну. Славићемо своја крсна имена по пећинама, држаћемо помене својим милим и драгим по врлетима; спаваћемо по снеговима и по блатима; успављиваће нас арлук вукова, а будити арнаутска пушка. Гладоваћемо и скапаваћемо од глади, боловаћемо и десетковаће нас болештине. Засипаће нас и претрпавати сметови; падаћемо у поноре и амбисе; клаће нас и убијати дивљи Арнаути, сејаће над главама нашим смрт из облака справе летилице и давићемо се у дубока блатна језера. Вај нама, сејаћемо свуд где прођемо неопојане гробове, по урвинама и кланцима, где ће нам звери кости глодати. И када доспемо тамо где смо јутрос кренули, умираћемо још на пустим обалама Јадранскога Мора, где ћемо проводити беле ноћи и црне дане, чежњиво погледајући да нам Европа добаци мрве хлеба или да се на зеленоме хоризонту појаве бродови са

заставама које носе спас ономе што је преостало од читавог једног народа.

Бајка, бајка, бајка, коју ћемо — ако преживимо ове тешке дане — причати својим унуцима, као што су нама о некадањим збеговима причали наши дедови!

И онда чак, кад помислимо да смо спасени, неће још доћи крај нашим патњама и нашим боловима. Хранићемо широка мора нашим телесима; размилећемо се као бескућници по широкоме свету и сејати гробове по туђини, по незнаним местима, по далеким странама; погубићемо се, те ће мајке нарицати за децом а деца за хранитељима својим; потуцаћемо се од немила до недрага и куцаћемо на туђа врата; заклањаћемо се под туђе кровове и пружати руке хлебу који нам милосрђе подели. Силни пером опеваће наше јаде, силни срцем заплакаће над нашом невољом, а силни душом пружиће нам топле речи утехе — али нас то неће утешити, неће утешити. Горким ћемо сузама одбројавати дане изгнанста, а дубоким болом хранити нашу чежњу за отаџбином!

Бајка, бајка, бајка, коју ћемо — ако преживимо ове тешке дане — причати својим унуцима, као што су нама о некадањим патњама причали наши дедови!

И док ми будемо трајали тешке дане изгнанства тамо далеко, тамо преко мора и гора, робоваће трима злима господарима, оно драго, оно крваво

парче земље на коме смо никли, које нас је одојило и одхранило; робоваће наши оџеви и наша деца, наше мајке и наше сестре; робоваће цркве наше, робоваће школе наше и робоваће гробови наших милих и драгих. Друмови ће опустети, а горе оживети збеговима и хајдуцима; угасиће се ватре на огњиштима и кандила по црквама нашим; гробове пале деце наше пожелеће сузу материнску; прагови ће кућне обујмити коров; захрђаће напуштени плугови, испуцаће непреорана земља жеђу, те ће је самохране мајке сузама заливати. Пресушиће дојке у матера те ће пусте колевке њихати, а клетвом заменити песму материнску. Вешала ће закон заменити; насиље ће правду казивати; порок ће се врлином звати, а срам ће високо узнети главу и ходити стазама, којима је негда чедност ходила. Доћи ће последње време, те они који умиру благосиљаће милост Божју, а они који остају живи завидиће мртвима.

Бајка, бајка, бајка, коју ћемо — ако преживимо ове тешке дане — причати својим унуцима, као што су нама о некадањем робовању причали наши дедови!

ПОГОВОР

Странци су писали врло много о великој трагедији српскога народа девет-сто петнаесте године; ми смо тек врло мало, те ће ова књига бити први већи напис о том догађају. У описима је странаца више посматрања и саучешћа, у нашима мора бити више осећања и бола. Ми смо подносили, они су само посматрали. Ако су, којим удесом, и поделили тешку судбину одступања са нама, они су поднели само физичке али не и душевне тегобе. У томе би имала и бити разлика између књига које су они написали и оних које ми будемо писали, те и ове коју подносим читаоцима.

Ма да је ова књига доста опсежна, ја нисам ни помишљао њоме обухватити целокупну трагедију девет-сто петнаесте године. Бележио сам, опажао и саосећао сам у појавама које су се збивале око мене или допрле до мене, јер, учасник и сам у

великој невољи, нисам ни могао даље догледати. Моја књига завршава у Пећи, јер се ту завршава и трагедија народа. Одатле даље настају трагедије појединаца, од којих свака за се заслужује по једну оволику књигу.

Ја ову књигу не сматрам као готово дело о великоме догађају, те се чак и побојавам да није нешто претенциозан наслов који сам јој дао. На томе делу, које ће се несумњиво једнога дана јавити, било као историја, било као прича или еп, мораће и време и много руку сарађивати и ја, нудећи овим само део грађе, могу бити задовољан ако кадгод будем сматран сарадником на томе великоме делу, које ће изложити све оне надчовечанске напоре и све велике патње српскога народа.

Марта 1920 године,
БЕОГРАД. ПИСАЦ.

САДРЖАЈ

		страна
17	Четрдесет хиљада мученика . .	7
18	Роман једнога девојчета . . .	28
19	Госпа у црнини	65
20	Београд	78
21	Пуста кућа	100
22	„Бацајте сами у огањ децу“ . .	116
23	Мајка	135
24	„Онамо! намо!.. . . .	148
25	Слом	159
26	Историјска ноћ	186
27	Деца без отаџбине	210
28	Србија у планинама	228
29	Историја једног заробљеника . .	247
30	Ко је она?	275
31	Мост Уздисаја	292
32	Пећ	299
33	Ропац	314
	. . . . .	345